

Міністерство освіти і науки України

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РАДІОЕЛЕКТРОНІКИ

**Всеукраїнська наукова конференція
«ІСТОРИЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ:
МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ»**

28–29 листопада 2013 р.

Харків
2013

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Туренко Анатолій Миколайович, доктор технічних наук, професор, ректор ХНАДУ.

Богомолов В. О., доктор технічних наук, професор, заступник ректора з наукової роботи ХНАДУ;

Бекетов Ю. О., кандидат технічних наук, професор, декан факультету транспортних систем ХНАДУ;

Нікуліна Н. В., кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства ХНАДУ;

Чорний Д. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Чорна Н. В., кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ХНУРЕ.

Домановський А. М. – відповідальний секретар конференції, доцент ХНУ імені В. Н. Каразіна, доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Прилуцька Л. А. – відповідальний секретар конференції, доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Танцюра В. І. – професор ХНУ імені В.Н. Каразіна, доктор історичних наук;

Ковальов В. І. – доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Олешко Н. П. – доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Ніколаєнко О. О. – доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Золотарьов В. С. – доцент ХНАДУ, кандидат історичних наук;

Книшенко Н. П. – доцент ХНАДУ, кандидат філологічних наук;

Бугаєвська Ю.В. – доцент ХНАДУ, кандидат педагогічних наук.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ I РЕГІОНАЛІСТИКА ТА КРАЄЗНАВСТВО: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ НАУКОВИХ НАПРЯМІВ

<i>Туренко А.</i> ХНАДУ як осередок технічної освіти сучасної Слобожанщини.....	7
<i>Чорний Д.</i> Сучасна історіографія Слобідської України між регіональною історією та краєзнавством: пошуки концептуальних підходів	10
<i>Рожкова Л.</i> Сучасний краєзнавчий рух на Сумщині	13
<i>Робак І., Демочко Г.</i> Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи ..	17
<i>Марциновский П.</i> Современная отечественная историография сахарной промышленности в Украине.....	19
<i>Сичевський А.</i> Польові дослідження общин старовірів-безпопівців як важлива складова краєзнавчих студій в Україні (з досвіду роботи на Житомирщині)	22
<i>Чаплицін О.</i> Все ж таки історія – це наука чи періодично оновлювана міфологія?	26
<i>Прилуцька Л.</i> Досвід боротьби з безробіттям: перекваліфікації робітників, неп, Харків.....	28
<i>Домановський А.</i> Дещо про умовність схем української історії та «позаісторичні» регіони (як вписатися у гранд-нарратив?)	31
<i>Остапенко Я., Остапенко Д.</i> Регіональні особливості викладання дисциплін гуманітарного циклу в технічному ВНЗ	36
<i>Чернова Л.</i> Українська вишивка як основа народної культури: орнаментні мотиви, традиційні техніки, колорит.....	37
<i>Калюжна Г.</i> Вивчення історії рідного краю: Богодухів	41

СЕКЦІЯ II ІСТОРИЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ Й ІСТОРИЧНОГО ШЛЯХУ

<i>Чорна Н.</i> До питання про регіональні відмінності політичної культури України	44
<i>Вакуленко В.</i> Просліди духовної культури індоєвропейців в українських героїчних казках	47
<i>Нарожний Є.</i> Архаїчні вірування та космогонічні уявлення наших пращурів	49
<i>Калайда Н.</i> Образ землі у світогляді українців	52
<i>Дудченко Д.</i> Про давнє місто Тавриди – Херсонес	55

<i>Пархоменко М.</i> К вопросу о качестве жизни византийских горожан: постановка проблемы (на примере Херсонеса / Херсона)	58
<i>Вольф О.</i> Особливості економічного розвитку східнослов'янських племен за часів Аварського каганату та Великої Булгарії.....	63
<i>Зайончковский Ю.</i> К вопросу о верхнем хронологическом пределе существования Золотой Орды.....	66
<i>Ткаченко Е.</i> Регулирование торговли Каффы по Статуту 1449 г.	69
<i>Коваль Ю.</i> Україна і Кубань: історичні зв'язки і доля	73
<i>Онуфрієнко О.</i> Кам'янка – осередок декабристського руху і культурного життя.....	76
<i>Ніколаєнко О.</i> Польська жіноча пансіонна освіта на Правобережжі наприкінці ХІХ ст.	80
<i>Івченко В., Чорна Н.</i> Штрихи до портрету Джона Джеймса Юза	83
<i>Немець В.</i> Особливості виготовлення та номінації весільного деревця на теренах Волині і Полісся: порівняльна характеристика (друга половина ХІХ–ХХ ст.)	85
<i>Олешко Н.</i> Вплив української наддніпрянської преси початку ХХ ст. на розповсюдження української мови серед українського населення.....	88
<i>Ковальов В.</i> Неформальні молодіжні групи в Україні з середини 1980-х років	91
<i>Дыбленко С.</i> История города Краматорска	94
<i>Радченко Е.</i> История возникновения города Энергодар	97

СЕКЦІЯ ІІІ

ГАЛУЗЕВЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО ТА СТИЛІСТИКА: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

<i>Нікуліна Н.</i> Особливості етапів розвитку і функціонування української автотранспортної термінології і номенклатури	99
<i>Явтушенко В.</i> Українська технічна термінологія: історія формування та сучасний стан.....	102
<i>Книшенко Н.</i> Лінгвістичне дослідження термінологічного корпусу дорожнього будівництва	105
<i>Харченко Т.</i> Термінологічна діяльність видатного науковця-дорожника О. К. Бірулі	108
<i>Сергієва А.</i> Становлення термінології нанонауки	111
<i>Явтушенко Н., Карафет Н.</i> Способи творення української комп'ютерної жаргонної лексики.....	114
<i>Бугаєвська Ю.</i> Навчальна термінологічна лексика студентів технічних спеціальностей	117

Міняйло Р. Культурно-національний і регіональний чинники постання українських іхтіонімів.....	120
Бондаренко Г., Герасимова І. Дублетність в економічній термінології та проблеми її впорядкування	123
Курушина М. Визначення понять «комерційна», «технічна» й «наукова» номенклатура у дослідженнях із термінознавства.....	126
Магрицька І. Утверджувати державну мову має держава	129
Шевляков С. До питання про мовну проблему України	132
Смульська А. Перспективи застосування Закону України «Про засади державної мовної політики» у процесі неперервної мовної освіти	135
Шевченко А. Проблема норми у сучасному мовознавстві.....	137
Чаус К. Деякі особливості перемикування коду в мовленні українських політиків.....	140
Кагановська Т. Комунікативна компетенція державного службовця як необхідна умова ефективності державного управління.....	143
Демкова Т. Суспільно-політичні терміни та фахові лексеми у «Тлумачному словнику сучасної української мови»: регіональний аспект.....	145
Шерстюк А. Проблема двомовності та державотворча функція української мови на Східній Україні	150
Захарова О., Іванушко А. Вплив мовної політики на викладання у вищих навчальних інституціях.....	153

СЕКЦІЯ ІV ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Аксьонова Н. Заселення Слобожанщини: стратегії та прагнення	156
Мамонтов Є. Історія Слобідської України: від заселення до сьогодні	159
Субботін В., Махоніна О. Історія Слобідської України: від заселення до II половини XVII ст.	161
Максименко М. Чудодійна заступниця Слобожанщини: Охтирська Божа Матір	164
Стойко А. К истории трагедии императорского поезда в Борках и ее последствия.....	167
Золотарёв Б. К вопросу о роли династии Романовых в Харькове.....	170
Денисова И. Из истории становления Белгородского учительского института (Харьковский учебный округ)	173
Альков В. Харківський комерційний клуб у контексті модернізації суспільства другої половини XIX – початку XX ст.	177
Домановская М. XII Археологический съезд и харьковское византиноведение	180
Потоцький В. Характер релігійних самочинницьких рухів на Слобожанщині (початок XX ст.)	183

Янчинский В. Успенский собор города Харькова	186
Золотарьов В. Передумови створення харківських комітетів партії народної свободи	188
Малютина О. Харьковские кадетские периодические издания периода первой русской революции: становление местной оппозиционной прессы.....	191
Бадєєва Л. Культурно-освітня діяльність Гната Хоткевича у Харкові на початку ХХ століття.....	194
Назарова С. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)	197
Федорова Ю. Участие и роль 28-й гвардейской Харьковской дважды Краснознаменной стрелковой дивизии в освобождении города Харькова.....	200
Ільїн В. Радянський досвід реформування охорони здоров'я в м. Харкові у 1970-80-ті рр.	204
Чорна Т. Суспільно-політичне життя Харкова та Харківської області в другій половині 1991 р.	209
Овсяннікова А. Жіноча освіта в Наддніпрянщині в другій половині ХІХ ст.	212
Бахарева Ю., Демков Д. Особливості відображення технічної термінології у словникарстві 20-30-х років ХХ століття.....	214

СЕКЦІЯ І

РЕГІОНАЛІСТИКА ТА КРАЄЗНАВСТВО: АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ НАУКОВИХ НАПРЯМІВ

*Анатолій Туренко, доктор технічних наук,
ректор Харківського національного автомобільно-
дорожнього університету, admin@khadi.kharkov.ua*

ХНАДУ ЯК ОСЕРЕДОК ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

Харківський національний автомобільно-дорожній університет має достатньо вагому й давню історію. Протягом восьми десятиліть університет провадить високоякісну освітянську політику, готуючи фахівців для транспортної галузі України, близького та далекого зарубіжжя.

За основними показниками наукової та науково-технічної діяльності вже вкотре університет посідає провідне місце серед вищих навчальних закладів та наукових установ Міністерства освіти і науки України. Наукові дослідження проводяться відповідно до основних пріоритетних напрямів і відповідають фаховому профілю підготовки спеціалістів.

Варто зазначити, що з кожним роком значно активізується участь молодих учених у конкурсах і наукових форумах різних рівнів. Так, колектив лабораторії швидкісних автомобілів з модернізованим екомобілем «ХАДІ 34» вже втретє взяв участь у міжнародних студентських змаганнях «Shell eco-marathon 2013», що проходили в м. Роттердам (Нідерланди). Наш екіпаж був єдиним представником України в цьому виді змагань серед 220 команд з 24 країн світу і посів 22 місце. На запрошення групи компаній АІС автомобіль «ХАДІ 34» та команда ЛША взяли участь у ХХІ міжнародному автосалоні, що проходив у міжнародному виставковому Центрі (м. Київ) в рамках експозиції компанії.

Протягом минулого навчального року особливо активно працювала і Рада молодих вчених. У всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт із 79 учасників 51 отримали нагороди: 9 дипломів першого ступеня, 12 – другого та 30 – третього ступеня. Загалом університет посів четверте місце серед ВНЗ України. У міжнародних конкурсах студентських наукових робіт взяли участь 126 студентів, із них 54 здобули дипломи переможців. У всеукраїнських студентських олімпіадах одержали перемогу 10 осіб; у міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях, форумах і семінарах із 247 учасників 123 стали переможцями; у регіональних конкурсах із 76 переможцями стали 25 студентів, в інших конкурсах із 17 учасників 14 стали переможцями. Лауреатами міського конкурсу студентських наукових робіт стали 5 студентів університету.

Оцінюючи в цілому позитивно роботу факультетів з обдарованою студентською молоддю, необхідно відзначити, що за кількістю здобутих призових місць факультет управління та бізнесу знаходиться на першому місці (128 переможців), механічний – на другому (60 переможців), ФМТЗ – на третьому (29 переможців), ФТС – на четвертому (28 переможців), ДБФ – на п'ятому (27 переможців) і на шостому – автомобільний факультет (тільки 5 переможців).

Добре відомо, що висока якість навчання студентів існує там, де є перш за все високоякісний професорсько-викладацький склад. У ХНАДУ на сьогоднішній показники кадрового забезпечення відповідають вимогам ДАК. Станом на 1 вересня 2013 року в університеті працюють 625 штатних науково-педагогічних працівників, серед яких: 8 заслужених діячів науки і техніки України, 10 лауреатів Державної премії України, 2 заслужених працівники освіти України, 32 члени-кореспонденти ТАУ та інших галузевих академій України. Багато працівників нашого ВНЗ в минулому навчальному році заслужено отримали інші вагомі нагороди.

Із 38 кафедр університету 27 очолюють доктори наук, професори, із 22 випускових кафедр 20 очолюють доктори наук, професори. У 2012 році було захищено 28 кандидатських та 7 докторських дисертацій, з січня 2013 року захищено 17 кандидатських дисертацій і сім вже прийнято до спеціалізованих учених рад. До кінця року планується захист не менше 28 кандидатських дисертацій. Загалом за три роки якість викладацького складу покращилась приблизно на 7,0%. Але це ще недостатньо, щоб виконати розрахункові показники якості професорсько-викладацького складу за комплексною Програмою «Кадри» на 2010 – 2014 роки, тому роботу слід інтенсифікувати.

Підготовка до друку і видання сучасної навчально-методичної літератури для забезпечення навчального процесу була і є у центрі уваги професорсько-викладацького складу кафедр. Найбільш вагомим результатом навчально-методичної роботи є видання підручників і посібників із грифом МОН, яких у 2012 календарному році та першій половині 2013 року видано відповідно 6 і 25.

Яскравим прикладом наших досягнень у цій царині свідчить той факт, що за підсумками роботи щорічної міжнародної спеціалізованої виставки «Освіта та кар'єра 2013» університет отримав Гран-прі у номінації «Видання підручників та навчальних посібників нового покоління», срібну медаль у номінації «Досягнення у працевлаштуванні випускників ВНЗ» і диплом у номінації «Науково-дослідна діяльність навчального закладу».

Як і у попередні роки, незважаючи на скрутне фінансове становище, ми активно оновлюємо та модернізуємо навчально-лабораторну базу, поетапно суттєво збільшуючи ресурси комп'ютерної техніки. Зараз комп'ютерний парк університету налічує 1654 одиниці, які розташовані в 56 навчальних класах, на кафедрах і відділах. Безпосередньо у навчальному процесі використовується 707 одиниць комп'ютерних робочих місць, що забезпечує виконання нормативів ДАК (12 комп'ютерів на 100 студентів). Крім того, на 80% оновлено

парк серверів, на яких розташовані сайти університету, системи АСУ ВНЗ і керування доступом до глобальних мереж.

З кожним роком ми все більшу увагу приділяємо профорієнтаційній роботі. Цьогоріч умови проведення цієї вкрай важливої для нас роботи характеризувалися подальшим збільшенням конкуренції серед вищих навчальних закладів буквально за кожного абітурієнта з метою залучення його до вступу на навчання. Тому ми упродовж усього навчального року багато уваги приділяли організації і проведенню цієї роботи на факультетах та кафедрах.

Важливою складовою успіху для ВНЗ є міжнародне співробітництво, тому потрібно зазначити, що ХНАДУ укладено 50 угод про співпрацю із закордонними університетами, підприємствами, фірмами із 18 країн світу, серед яких Росія, США, Німеччина, Польща, Франція, Китай та інші. Вісімнадцять угод було підписано в минулому році з ВНЗ Росії, Польщі, Німеччини та Грузії. Упродовж року одинадцять наших науковців, викладачів, аспірантів і студентів отримали особисті міжнародні гранти і стипендії та виїжджали на закордонні стажування, конференції, навчання.

Також упродовж навчального року ми приділяємо дійсно багато уваги виховній роботі зі студентами, створюючи їм належні умови для активної життєдіяльності, самовизначення і самореалізації, а також максимального задоволення їхніх потреб в інтелектуальному, культурному й етичному розвитку. У сучасних умовах виховна робота в університеті проводиться дуже різноманітно та з урахуванням інтересів студентів та викладачів. А такі критерії, як високі показники у навчанні, відсутність правопорушень, дружні стосунки у навчальній групі, безпроблемне мешкання у гуртожитку є основним критерієм оцінки роботи куратора академічної групи.

Сьогодні колектив університету спрямовує свою роботу на виконання Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схваленої Указом Президента України від 25 червня 2013 року. Розроблення Національної стратегії зумовлено необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах та прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір. Національна стратегія конкретизує основні шляхи реалізації концептуальних ідей та поглядів розвитку освіти, визначених Національною доктриною розвитку освіти.

Виконуючи запроваджену МОН України Національну систему рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів з урахуванням результатів рейтингу 2013 року, ми повинні провести детальний аналіз показників за всіма напрямками діяльності, виявити причини недоліків, розробити та реалізувати заходи, спрямовані на підвищення рівня успішності, досконалості та конкурентоспроможності ХНАДУ.

Насамкінець варто зауважити, що минулий рік, рік акредитації університету, став роком плідної роботи всіх факультетів, кафедр, відділів та служб, спрямованої на виконання завдань нашого Міністерства з подальшого

розвитку вищої освіти України. Наступного навчального року нам потрібно забезпечити подальше зростання рівня якості й доступності освіти шляхом зміцнення наукового потенціалу, навчально-лабораторної бази та її поєднання із сучасним змістом освіти.

Отже, науково-педагогічний колектив ХНАДУ, виховуючи технічну еліту для транспортної галузі України, посідає чільне місце в когорті навчальних закладів Слобожанщини, має славетне минуле, а також грандіозні плани на майбутнє.

Дмитро Чорний
Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, м. Харків, dchorniy@yandex.ru

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ МІЖ РЕГІОНАЛЬНОЮ ІСТОРІЄЮ ТА КРАЄЗНАВСТВОМ: ПОШУКИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Дослідження історії Слобідської України протягом останніх 20–25 років пройшло шлях від простого накопичення та оприлюднення історичних фактів, прихованих, призабутих або таких, що вважалися маловартісними у радянські часи, до самостійної дисципліни, яка викладається у середній та вищій школі регіону. Видано значну кількість збірників документів, книжок про окремі райони, міста, селища та села Харківщини. Захищено кандидатські дисертації, присвячені проблемам місцевої історії. Триває робота над «Енциклопедичним словником» Харківської області. На сторінках періодичної преси здобули постійну прописку матеріали із історії краю. Зважаючи на значний інтелектуальний потенціал задіяних у цьому процесі осіб, серед яких викладачі та студенти вишів, учителі середніх шкіл, журналісти, аматори-краєзнавці, здавалось, більшість проблем вже розв'язано. Та вважаємо, що проведена робота – лише стартовий майданчик до розгортання нових студій. Можна погодитись із думкою Я.Верменич, яка в ході обговорення теоретико-методологічних проблем регіональної історії, що триває вже кілька років, зазначила: сьогодні мова має йти «про новий рівень регіональної аналітики, і про нові підходи до дослідження регіональної специфічності – як у вітчизняному, так і світовому вимірі» [3, 9]. Особливе значення такі студії мають через підготовку до територіально-адміністративної реформи, способи проведення якої обговорюються. Таким чином, місцеві проблеми історичної минувшини вимагають виходу на більш глибокий рівень узагальнень. Вони мають сприяти виробленню підходів до вирішення проблем сьогодення.

Вважаємо за необхідне зосередити увагу на найбільш актуальних проблемах, що потребують концентрації значних інтелектуальних зусиль фахівців різних дисциплін.

Останнім часом усе більшого значення в історичній науці набуває розробка проблем «ментального картографування» територій, що включає дослідження еволюції кордонів, наповнення їх символічним та національним звучанням. На жаль, ми маємо один єдиний приклад вирішення цих проблем стосовно регіону – «Атлас Харківської області» [2], який був першою в Україні спробою подати комплексне уявлення про наш регіон. Але на сьогодні наведені у ньому матеріали виглядають недостатніми. Вони не задовольняють потреби ані науковців, ані викладачів. Так, подані в масштабі 1:3000000 сім карт еволюції простору регіону від XVII до початку XX ст. дають дуже приблизне уявлення про співвідношення «первісної» Слобідської України із сучасною областю. До того ж в умовах розгортання транскордонних контактів, створення єврорегіону «Слобожанщина» нагальною стає потреба у співставленні меж краю у минулі часи із сучасними кордонами інших областей України та Російської Федерації. Відсутність картографічних матеріалів стримує аналітичну роботу щодо таких проблем, а також поширення земського самоврядування, аграрних перетворень часів П. Столипіна та 1920–1930-х рр., бойових дій 1941-1943 рр. та ін.

Іншим питанням, що потребує уваги наукової спільноти, є історія повсякдення. Протягом останніх років у цьому напрямку зроблені перші кроки. В центрі уваги опинились проблеми переважно XVIII – початку XX ст.: життя та побут козацької старшини, жіноча історія та історія дітей [4–5], побут мешканців Харкова [9; 10, 183–201, 281–291], студентів університету [7], свята та розваги населення Харкова [1], а також повсякденне життя жителів обласного центру в роки Великої Вітчизняної війни [6, 278–281, 292–293, 310–311]. Залишається без уваги студіювання повсякдення жителів так званих «малих» міст, сіл, що складала більшість населення регіону як у часи Російської імперії, так і в часи СРСР. Радянська доба 1950-1980-х рр. так само поки що чекає на своїх дослідників. І з такою роботою треба поспішати. Поки що можна, використовуючи методи та прийоми усної історії, зібрати свідчення рядових працівників, керівників різних ланок (голів колгоспів, директорів підприємств-гігантів, НДІ, ректорів вишів тощо) про повсякдення радянських часів. Навколо останнього накопичилось багато міфів як негативного гатунку (яскравий приклад – поширення поняття «совок»), так і позитивного (ідеалізація стабільності, уявлення про неухильний прогрес економіки тих часів). У цьому випадку потрібна широка участь не просто краєзнавців, а підготовлених фахівців – істориків, культурологів – які здатні провести вказану роботу. Особливо необхідно наголосити на необхідності збирання масових свідчень, запису голосів живих свідків подій. Вони можуть стати базою не лише публікацій, але й бути використані в підготовці та оформленні музейних експозицій. Очевидно, що у такій роботі одного ентузіазму окремих осіб недостатньо. Потрібна широка допомога місцевої влади, меценатів та спонсорів.

Одним з перспективних напрямків досліджень є біографічні студії. Публікації останніх років, присвячені Д. Багалію, Г. Сковороді, М. Михновсь-

кому, належать до успішних проектів з історичної біографістики. Розширення діапазону ґрунтовних розробок у зазначеній сфері допоможе вирішити шляхетне завдання – повернути слобожанам знання про тих земляків, що причетні до творення економічного, політичного, культурного потенціалу не лише регіону, але й тих держав, до яких він належав у ХІХ–ХХ ст. Так, в узагальнюючих працях з історії України, Російської імперії, СРСР до цих пір відсутні імена багатьох вихідців із Слобожанщини, які багато зробили на загальнодержавному рівні: приміром, міський голова Харкова і один із лідерів муніципального руху Російської імперії О. Погорілко, організатори промисловості М. Ф. фон Дітмар, «червоні директори» Харківських підприємств 1930-х рр. та ін. Але дослідження життя видатних слобожан – ще й крок до увічнення їх пам'яті в топоніміці регіону. Новітнє видання з останньої, присвячене Харкову [8], виявило багато невідомих аспектів теми, поставило питання про відтворення в назвах вулиць, розміщенні меморіальних дощок. Без ґрунтовної роботи над персоналіями просування вперед неможливо, що й засвідчили події вересня 2013 р навколо встановлення меморіальної дошки Ю. Шевельову.

Регіональна історія все більше ставатиме в один ряд із існуючою мегаісторією завдяки вписуванню у загальнодержавний або світовий контекст. Коли ми будемо ставитись до Слобожанщини як не лише до одного з історичних регіонів України, але водночас порубіжного суспільства – явища, поширеного в Європі, ми зможемо вийти на нові якісні зміни у дослідженні «малого світу», побачивши крізь його призму великий.

Література

1. *Альков В. А.* Харків наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: дозвілля мешканців в умовах модернізації / Авт. дис... канд. іст. наук. – Х., 2012. – 18 с.
2. Атлас Харьковской области. – К.: Главное управление геодезии, картографии и кадастра при Кабинете Министров Украины, 1993. – 46 с.
3. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціації предметних полів // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – С. 9–38.
4. *Маслійчук В.* Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.). – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 448 с.
5. *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
6. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
7. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
8. Харків: справочник по назвам: 7000 улиц, площадей, скверов, районов / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под. общ. ред. С. М. Куделко. – Х.: «Изд-во САГА», 2011. – 432 с.
9. *Чорний Д. М.* Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.) // Вісник Харківського національного ун-ту імені В.Н.Каразіна. – № 982. – Сер. «Історія». – Спеціальний вип. – Х., 2011. – С. 114–120.
10. *Чорний Д. М.* По лівий бік від Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

СУЧАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ НА СУМЩИНІ

Сумщина – край із багатою історією, має давні традиції літописання. Історико-краєзнавчі дослідження були започатковані у ХІХ ст. уродженцями Сумщини О. Лазаревським, М. Маркевичем, О. Марковичем. У ХХ ст. значний внесок у вивчення історії, етнографії, культури краю здійснили краєзнавці П. Сапухін, Г. Нудьга, Л. Сапухіна, Г. Хвостенко, Б. Корогод, Г. Корогод, Б. Ткаченко.

Наприкінці 1980-х рр., в умовах активізації суспільно-політичного життя, значно зріс інтерес громадськості до різних аспектів вітчизняної історії, зокрема, до минулого рідного краю. Одним із перших неформальних об'єднань на Сумщині стало історико-краєзнавче товариство «Спадщина», що активізувало свою діяльність 1987 р., у грудні 1989 р. провело установчу конференцію. Як зазначалося у зверненні ініціативної групи, «діяльність товариства спрямована на збереження, вивчення, поширення матеріальної та духовної спадщини народів нашого краю» [1, 235–236]. Першими керівниками «Спадщини» були О. Шевченко (в подальшому очолив товариство «Просвіта») та викладач Сумського педінституту імені А. С. Макаренка, дослідник історії Сум М. Манько [2].

Сучасний краєзнавчий рух на Сумщині засвідчений низкою як професійних, так і аматорських організацій, діяльністю музейних та освітніх закладів, окремих місцевих установ.

Діяльність обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (2008 р. набула статус Національної як творче професійне об'єднання) бере початок з 1993 р.

На сьогодні Сумська обласна організація (СОО) НСКУ налічує 32 члени, з квітня 2010 р. очолює спілку дослідник історії козаччини, зокрема, слобідських козацьких полків, О. Корнієнко [3]. Невирішеним залишається питання про власне приміщення спілки.

У своїй діяльності СОО НСКУ керується основними положеннями Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. [4, 4–7]. Місцеві краєзнавці беруть участь у реалізації кількох державних науково-дослідних проектів. Зокрема, здійснюється науково-методична робота з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». Опубліковані наукові праці з історії окремих міст і районів Сумської області [5, 6]. Триває робота з підготовки обласного тому науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». У Сумській області планувалося видати три книги, до яких мали ввійти дані щодо 15 тисяч репресованих. Але в ході роботи з архівними документами з'ясувалося, що кількість уродженців та мешканців

області, репресованих, а згодом – реабілітованих, складає близько 20 тисяч осіб. 2005 року вийшла друком перша книга обласного тому [7], друга була готова до видання ще 2007 року, проте опублікувати її не вдалося через недостатність фінансування. Триває робота над третьою книгою, створюється електронна база даних репресованих, яка вміщує документи Державного архіву Сумської області та архіву СБУ. Значна кількість справ (близько 8 тисяч) зберігаються в архівному підрозділі обласного управління МВС. Ці справи потребують перегляду, за попередніми оцінками, третина засуджених підлягає реабілітації. Місцеві краєзнавці сприяють підготовці багатотомного видання «Звід пам'яток історії і культури України», поповнюють пошуково-інформаційну базу «Книги пам'яті України».

Важливим напрямком діяльності СОО НСКУ є пам'яткоохоронна робота та наукова експертиза проектів державних органів, зокрема, історико-архітектурного опорного плану м. Суми [8].

До краєзнавчої роботи активно залучається дослідницька та викладацька спільнота Сумщини, інших областей України. Протягом 1990-х – 2011 рр. в Сумському державному педагогічному університеті відбулося 9 Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій [9], а 2013 р. буде проведено I Міжнародну історико-краєзнавчу конференцію, тематика якої охоплює різні аспекти регіональної історії та культури. 2010–2011 рр. в Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти відбулися конференції, присвячені науково-методичним та практичним аспектам краєзнавства [10]. СОО НСКО проводить наукові зібрання і тематичні заходи, присвячені видатним краєзнавцям. Зокрема, традиційними стали організовані спільно з Державним архівом Сумської області «Петровські читання», присвячені публіцисту, автору понад 1500 публікацій, в тому числі, і з краєзнавчої тематики, Геннадію Петрову (1936 – 1996), який належав до кола шістдесятників. 2012 р. у Сумах був виданий збірник документів та матеріалів, що висвітлюють історію протестних настроїв та проявів інакодумства комуністичному авторитарному режимові на території Сумщини, починаючи з середини 1950 – х рр. до початку 1990 – х рр. [1].

Важливим напрямом роботи СОО НСКУ є організація просвітницьких заходів. 70-ти річчю визволення міста було присвячено виставку архівних фотодокументів, кінохроніки «Солдатська доля. Суми. Друга Світова війна. Різний погляд». Матеріали виставки інформують про військові формування, що перебували на території Сумської області, а також різні течії руху опору нацистським окупантам у період війни.

Значне місце патріотичному вихованню, координації пошуково-дослідницької роботи приділяють органи місцевого самоврядування, громадсько-політичні організації. У вересні 2013 р. управлінням молоді і спорту Сумської облдержадміністрації спільно з громадською організацією започатковано проект «Імена героїв на карті Сумської області». До травня 2014 р. зусиллями студентів, учнів планується підготувати збірник нарисів про 40 Героїв Радянського Союзу – уродженців краю.

Ще одним історико-культурним проектом, який був організований обласним центром позашкільної освіти та роботи з обдарованою молоддю, а також Українською академією банківської справи, є проект «Старовинні садиби Сумщини» [11]. У березні 2013 року відбулася обласна конференція учнівської молоді «Музейні скарби Сумщини: старовинні садиби», в червні – виставка дитячих робіт і краєзнавча експедиція «Кам'яні свідки минулих століть», заплановані мультимедійні екскурсії. Мета проекту – привернути увагу громадськості до вцілілих садиб, яких в області налічується кілька десятків. Лише окремі з них знаходяться в задовільному стані. Зразком може служити садиба Голіциних у Тростянці, де проведено реконструкцію та відкриті краєзнавчий музей і художня галерея. Більшість же – в аварійному стані.

Осередками вивчення та популяризації регіональної історії є місцеві музейні комплекси. Серед них слід відзначити, насамперед, національний заповідник «Глухів», державний історико-культурний заповідник у Путивлі, Лебединський, Конотопський краєзнавчі музеї. Ці установи проводять значну науково-дослідницьку, методичну, видавничу діяльність. Протягом останніх десяти років ними опубліковано низку наукових та науково-публіцистичних видань краєзнавчого змісту [12, 13, 14]. Систематично, починаючи з 1995 р., видається журнал «Сумська старовина», з 2006 р. – «Сумський історико-архівний журнал». Обидва видання засновані центром історико-краєзнавчих досліджень, що діє при Сумському державному університеті (керівник – В. Звагельський).

Важливим засобом інформування широкого загалу щодо діяльності краєзнавчих організацій є електронні ресурси. 2011 р. було засновано Сумський історичний портал [15], він об'єднує історичні, архівні, краєзнавчі, бібліотечні та інші ресурси області. В майбутньому планується створення власного інформаційного ресурсу СОО НСКУ.

Поширенню та популяризації краєзнавства сприяють аматорські об'єднання, наприклад, Сумський історичний клуб імені О. Булатовича, заснований у 2010 р. (керівник – С. Неговський), історико-краєзнавчий клуб «Охтирські гусари» (рік заснування – 2011 рік).

Серію видавничих проектів здійснює створена при Сумській міській раді «Агенція промоції «Суми» – організація, орієнтована на популяризацію міста Суми серед сумчан, а також на українській та міжнародній арені. 2013 року було видано путівник «Суми. Запрошуємо до знайомства» [16], у якому стисло висвітлюється історія та сучасність міста. Текст об'єднаний у 9 маршрутів районами міста, тому перед читачем постає широка картина подорожі Сумами. Назви маршрутів подаються з урахуванням історичних топонімів, в тому числі тих, що нині не вживаються. Путівник містить карти, схеми, довідковий матеріал і численні ілюстрації. Ще одним науково-популярним виданням, що побачило світ за підтримки Сумської міської ради, є «Історія символіки міста Суми» [17]. Видання присвячене минулому та сучасності символів міста, що

розглядається крізь призму світової та вітчизняної історії вексилології, геральдики та сфрагістики.

Таким чином, краєзнавчий рух на Сумщині, що поєднує професійну діяльність і широкі громадські ініціативи, суттєво впливає на формування політики історичної пам'яті, як у загальнодержавному так і в регіональному аспектах.

Література

1. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки) Том 1 / Упорядники: Артюх В. О., Іванущенко Г. М., Садівничий В. О. – Суми: Видавничо-виробниче підприємств «Мрія-1» ТОВ, 2012. – 300 с.: іл.
2. Манько М. Суми та сумчани у документах сучасників книга 2 (1685–2008) / М. Манько. – Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2008. – 436 с.
3. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. / О. М. Корнієнко. – К.: Наш час, 2008 – 488 с.
4. Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 4–7.
5. Кудинов Д. Миропольє. Исторический очерк / Д. Кудинов. – Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2012. – 268 с.
6. Чухно В. Е. История населенных пунктов Украины. Середино – Будский район Сумской области / В. Чухно. – К.: Изд-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. – 354 с.
7. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга перша / Ред.-вид. група книги Рубанов О., Гончаров О., Мамін Б., Самойлікова Г. – Суми, 2005. – 756 с.
8. Вечерський В. В. Історико-архітектурній опорний план м. Суми / В.Вечерський // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 8. – К., 2013. – С. 21-39.
9. Матеріали ІХ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю 24–25 листопада 2011 р. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – 336 с.
10. Краєзнавство: науково-методичні та практичні аспекти. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції 15–16 червня 2011 р. – Сум. обл. ін-т післядипломної пед. освіти. – Суми: РВВ СОІППО, 2011. – 164 с.
11. ДС експрес. – 2013. – № 30 (24 июля). – С. 4.
12. Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Київ–Глухів, 2013. – 548 с.
13. Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 6 / Держ. іст.-культ. паповідник у Путивлі. – Суми: Ун. Книга, 2010. – 534 с.
14. Конотопські читання. – Вип. 3. – Конотоп, 2012. – 204 с.
15. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://history.sumynews.com>
16. Суми. Запрошуємо до знайомства: путівник/ авт. тексту Д. В. Кудінов – К.: Фолігрант, 2013. – 160 с.
17. Історія символіки міста Суми / Д. В. Кудінов. – Суми: ТОВ «ДД «Папірус», 2013. – 60 с.

МЕДИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ, МІСЦЕ, ПЕРСПЕКТИВИ

Поняття «краєзнавство», незважаючи на численні намагання визначити його, на сьогодні залишається досить розпливчастим. Для того, щоб розібратися у ньому, звернемося до роботи П. Т. Тронька «Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи»: «Краєзнавство – це сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевість, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах» [1, 12].

Сьогодні компоненти (або аспекти, напрями, галузі) краєзнавства таки трактуються неоднозначно. Тобто набір тих аспектів, які студіюються, ще не склався, цей процес зараз знаходиться у динаміці, як і історична наука в цілому.

Одним з аспектів, який досі не охоплений науковцями, є медичне краєзнавство. Маємо констатувати, що медичне краєзнавство не є об'єктом дослідження у жодній фундаментальній праці з краєзнавства.

Для того, щоб чіткіше визначитися з дефініціями, сформулюємо, що ж таке медичне краєзнавство. Вперше цей термін зустрічається у статті Ірини Воронцовської, головного бібліографа Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки, однак застосовувалося «медичне краєзнавство» лише як відображення краєзнавчого напрямку роботи медичної бібліотеки – збирання інформації про лікарів Чернігівщини, окремі заклади медичної освіти та охорони здоров'я регіону, видання бібліографічних покажчиків тощо [2, 16–18]. Медичне краєзнавство, як напрям роботи бібліотеки, досліджувалося й Л. Лавриненко під час написання нею дисертаційного дослідження з історії медицини Чернігівщини, однак надалі авторка не стала розробляти цей термін [3, 94–97]. Сьогодні є потреба розширити поняття медичного краєзнавства, показати його науково-дослідницький потенціал, не звужуючи його до напрямку роботи медичних бібліотек. Отже, в краєзнавстві він з'явиться уперше.

Медичне краєзнавство – це галузь краєзнавчої науки, яка вивчає історію і сучасний рівень розвитку охорони здоров'я, медицини та фармації краю в усіх його проявах. Об'єктом медико-краєзнавчих студій є обраний регіон, а предметом – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних (державних, приватних, громадських), медична та фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих персоналій у сфері медичної науки та охорони здоров'я, фармації тощо. Цей арсенал медичного краєзнавства, потрапляючи до рук істориків, має надзвичайно вигідне становище. Саме історики можуть студіювати ці явища в ретроспективі, аналізувати та синтезувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, показувати пролонговані результати дії того чи іншого фактора. Якщо

медичне краєзнавство має вивчати, зокрема й історію охорони здоров'я, то у цій площині воно перетинається з історичним краєзнавством, що вивчає історію краю всебічно. Медичне краєзнавство тут тісно переплітається з історичним краєзнавством, і разом вони утворюють історико-медичне краєзнавство – відгалуження і історичного, і медичного краєзнавства.

Медичне краєзнавство сьогодні має досить вузьке коло дослідників. Елементи історико-медичного краєзнавства відображувалися як частина загальної історії регіону або його певної проблеми. Натомість, історико-медичне краєзнавство – цілком самостійна, хоча й міждисциплінарна галузь у краєзнавстві того чи іншого краю, яку треба вивчати окремо. Дисертаційні дослідження 1990-х – поч. 2000-х років переконливо доводять, що студіювання медичного аспекту розвитку краю – важлива складова відтворення його історії. Без історико-медичного краєзнавства всебічне вивчення регіону неможливе, адже історик не може дати цілісну картину розвитку, побудовану тільки на деяких аспектах. Такі односторонні дослідження краю не слугують основній меті краєзнавства – **всебічному** вивченню регіону. По суті, ми отримуємо такий собі «напівфабрикат» – з одного боку дослідження проведене, однак повнота його сумнівна, одразу виникає низка питань автору з історії розвитку регіону. Висновки дисертаційних досліджень, у першу чергу, доводять, що результати історико-медичного краєзнавства не зводяться тільки до студіювання історії медицини, чого бояться науковці-історики. Результати проведених студій відбивають і соціальний бік розвитку регіону, адже отримані вони під кутом зору аналізу охороноздоровчої практики. А охорона здоров'я включає в себе не тільки медичну практику, а й заходи соціальні, економічні, юридичні, адміністративні тощо. Ось та перлина, якої не вистачає у краєзнавчому намисті регіону. При цьому конкретних фактів можна навести безліч.

Як свідчить стан справ у сучасних наукових колах, багато дослідників, які «взялися» за підйом цього шару історії, або надалі покинули вивчення обраної теми, або переорієнтувалися на суто історичний аспект, вважаючи медичне краєзнавство безперспективним. Таке ставлення до історико-медичного краєзнавства в змозі загасити намагання молодих науковців щодо розробки цього напрямку.

Тим не менше, сьогодні є фундаментальні дисертаційні дослідження, які спростовують, що історико-медичне краєзнавство – «чужа» галузь у системі краєзнавства як такого. У дисертації, захищеній І. Ю. Робаком у 2009 році [4], та Г. Л. Демочко у 2011 році [5] чітко визначено, що історія повсякдення, яка студіюється сьогодні, відображається у багатьох аспектах – історичному, культурному, побутовому, релігієзнавчому, економічному. Без комплексного вивчення цих аспектів ми не маємо права говорити про всебічне вивчення, ми відтворюємо та вивчаємо лише один аспект або декілька. Для того, щоб створити комплексне дослідження, треба вивчати і охорону здоров'я населення краю також. Це насамперед, сфера суспільної діяльності, яка складається з державних і громадських заходів, спрямованих на збереження та поліпшення здоров'я населення. При цьому медична складова хоча і відіграє певну роль, але

є лише науковою базою, спрямованою на ті ж самі результати – збереження та поліпшення здоров'я населення.

Отже, історико-медичне краєзнавство сьогодні – органічний напрям краєзнавства, який треба проводити з дотриманням загальнонаукових та конкретно-історичних методів. Історико-медичне краєзнавство покликане вивчати всі аспекти охорони здоров'я у ретроспективі, формуючи цілісне уявлення про процес розвитку всіх складових охорони здоров'я у регіоні. Втілюватиметься це через вивчення історико-медичного краєзнавчого фонду того чи іншого регіону, історію окремих установ, вивчення персоналій медиків, науковців, громадських діячів, які працювали в охороноздоровчій сфері тощо. Одна з нагальних потреб істориків, які студіюють медичне краєзнавство, – популяризація цих знань серед громадськості.

Студіюючи медичне краєзнавство, треба надалі визначитися з методологією медичного краєзнавства і зорієнтувати дослідників, якими методами їм потрібно оволодіти. Окрему увагу треба приділити медичному краєзнавству в освітанстві, адже наукова та освітня діяльність деяких медичних закладів України до сьогодні ґрунтовно не вивчена.

Література

1. *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько. – К., 2000. – 270 с.
2. *Воронцовська І.* Медичне краєзнавство Чернігівщини / І. Воронцовська // Вісник книжкової палати. – 2010. – № 6. – С. 16–18.
3. *Лавриненко Л.* Українознавчий аспект медичного краєзнавства на Чернігівщині (1920–1990 рр.). – Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 94–97.
4. *Робак І. Ю.* Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові XVIII – початок XX ст.: дис... доктора іст. наук.: 07.00.01 – історія України / Робак Ігор Юрійович; Інститут історії НАНУ. – К., 2009. – 438 с.
5. *Демочко Г. Л.* Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 – історія України / Демочко Ганна Леонідівна; ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 353 с.

Павел Марциновский

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь, pnm@atelica.com.ua*

СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ САХАРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ

Изучение истории сахарной промышленности в Украине важно и актуально по той причине, что сахарное производство длительное время сохраняло экономическое первенство в комплексе отраслей пищевой индустрии, а сахар относился к наиболее значимым предметам экспорта.

Историография сахароварения возникает в конце XIX века, изучение истории промышленности было признано актуальным в советский период и продолжено после обретения Украиной независимости: методологическое и идеологическое реформирование украинской исторической науки отозвалось восстановлением исследовательского интереса к проблемам отрасли.

С конца 70-х гг. XX века различные аспекты развития сахарной промышленности Украины стали объектом исследований Л. Э. Раковского [1]. Следуя установившейся методологической традиции, ученый связал становление свеклосахарного производства с развитием капиталистического рынка, а проблемы отрасли рассматривал в контексте истории модернизации пищевой промышленности.

Доказательством того, что исследования вышли на новый уровень, стала успешная защита Л. Э. Раковским в 1995 году докторской диссертации [2]. Сохранив сформированный в советский период подход к изложению материала, автор преуспел в освещении вопросов, работа над которыми ранее была затруднена вследствие ограниченной тематической комплементарности общепринятой методологической базы. Широкое использование исследователем методов социальной истории имело, несомненно, положительное значение. Так, обратившись к теме создания и функционирования промышленных синдикатов, автор не ограничился рассмотрением экономической составляющей названных структур, но обозначил также влияние субъективных факторов на процесс их создания [3]; говоря об особенностях общественно-политических условий, в которых происходило становление отрасли, автор связал их с изменениями, затронувшими определенные социальные группы (технический персонал предприятий сахаросвекольного комплекса, буржуазию и т.д.) [4].

Кроме того, Раковский Л. Э. издал ряд статей, посвященных хозяйственной деятельности известных сахарозаводчиков [5], а также не обошел своим вниманием авторов, чьи изобретения, существенно упростили производственный процесс [6], что свидетельствует в пользу тезиса о социально ориентированном характере работ исследователя.

Интерес к социальной проблематике отличает также работы Буравченко Р. В. Сосредоточившись на изучении исторических условий становления и развития сахарной промышленности в Украине, исследователь обозначил принципы государственной политики в отношении отрасли [7], выделил основные этапы технического переоснащения предприятий [8], обратился к проблеме ценообразования на сахарно-рафинадную продукцию [9].

Формирование и развитие сахарного промышленного комплекса в Украине, а также функционирование рынка сахара, стало предметом исследований Довжука И. В. [10].

Работы Марцинишин Г. Б. по истории сахарной промышленности отличает умение помещать реалии производственного процесса в их историко-экономический контекст [11].

Вопросы строительства и функционирования сахарных заводов на территории Левобережной Украины в XIX – начале XX века были подробно рассмотрены в исследовании В. В. Олянич [12].

Краткая историческая справка по истории сахароварения в XVIII – XIX вв. в Украине дана В. Скиртячем в статье с одноименным названием [13].

Значительная исследовательская работа была проделана Н.Н. Москалюком при подготовке монографии по истории обрабатывающей промышленности Украины [14]. Выход в свет названной работы вызвал широкий резонанс, обусловленный общим ожиданием появления обобщающих трудов по истории промышленного развития страны. Сетуя, вслед за рецензентами [15], на неполноту охвата, идущую вразрез с заявленной темой, и несовершенство справочного аппарата, следует в целом положительно охарактеризовать работу, отметить ее научно-практический потенциал.

Таким образом, современная украинская историография сахарной промышленности достаточно обширна и требует дальнейшего углубленного изучения.

Литература

1. Раковский Л. Э. Формирование кадров рабочих свёклосохарной промышленности Правобережной Украины в дореформенное время, их положение и классовая борьба: дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1978. – 226 с.
2. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины в 60-90-е гг. XIX в. : дис. ... д-ра. ист. наук : 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 с.
3. Боротьба між цукрозаводчиками в період створення і діяльності синдикату / Л. Е. Раковський, В. В. Шолох // Тези доп. міжвузівської наук. – практ. конф. – Чернігів, 1992. – Ч. 3. – С.112–114.
4. Раковський Л. Е. Вплив суспільно-політичних умов на формування буржуазії і технічного персоналу цукрової промисловості в другій половині XIX ст. / Л. Е. Раковський // Проблеми етнографії Поділля: Наук. зб. – Кам'янець – Подільський, 1992. – С. 203–208.
5. Раковський Л. Е. До питання про господарську діяльність поміщиків-цукрозаводчиків Безбородьків / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 27–33.
6. Раковський Л. Е. Технічні і технологічні вдосконалення та винаходи в цукровій промисловості України другої половини XIX ст. / Л. Е. Раковський // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. – К., 1999. – С. 112–119.
7. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис.... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Р. В. Буравченко. – Черкаси, 2006. – 200 с.
8. Буравченко Р. В. Основні етапи технічного переоснащення цукрової промисловості України в XIX ст. / Р. В. Буравченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна наукова '2003». – Т. 7: Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 39.
9. Буравченко Р. В. Політика царського уряду стосовно цукрової галузі в XIX – на початку XX ст. / Р. В. Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / НАН України ; Ін-т історії України; [редкол. : Реєнт О. П. (голова) та ін.]. – К., 2005. – Вип. X. – С. 15–27.
10. Довжук І. В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. / Ігор Володимирович Довжук [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/History_of_Ukraine/45793.htm

11. *Марцінишин Г. Б.* Українська цукрова промисловість в роки нової економічної політики: дис... канд. екон. наук: 08.01.04 / Галина Богданівна Марцінишин. – Тернопіль, 1997. – 181 л.

12. *Олянич В. В.* Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валентина Володимирівна Олянич. – Харків, 2000. – 19 с.

13. *Скиртач В.* Історичні аспекти розвитку та становлення цукроваріння (середина ХVІІІ – кінець ХІХ ст.) [Електронний ресурс] / Валентин Вікторович Скиртач / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/inb/2009-1/09_skirtach.pdf

14. *Москалюк М. М.* Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Микола Миколайович Москалюк. – Тернопіль : Видавництво «Рада», 2009. – 336 с.

15. *Куліков В.* Рецензія на: Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Москалюк М. М. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 300 с. [Електронний ресурс] / Володимир Куліков // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/602-volodymyr-kulikov-retsenziia-na-moskaliuk-m-m-rozvytok-obrobnoi-promyslovosti-ukrainskykh-hubernii-roziiskoi-imperii-v-druhii-polovyni-khikh-na-pochatku-khkh-stolittia-moskaliuk-m-m-ternopil-tnpu-2012-300-s>

Антон Сичевський

Житомирський державний університет

імені Івана Франка, м. Житомир, syczewski@gmail.com

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБЩИН СТАРОВІРІВ-БЕЗПОПІВЦІВ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ НА ЖИТОМИРЩИНІ)

Старообрядництво, що є багатовіковим релігійним, культурним, соціальним рухом, помітно вплинуло на формування історико-етнографічної та конфесійної карти України. Значення старообрядницької культурної спадщини у вивченні історії важко переоцінити. Установка старообрядців «не зраджувати старовині», зберігати заповіді «древнього благочестя», «апостольської віри» примушувала їх бути суворими і принципово консервативними. У середовищі старообрядців виявилось можливим збереження аж до ХХІ ст. тих культурних традицій, які мала Московська Русь середини ХVІІ ст. Вони стали своєрідним оазисом історії [2]. Старообрядництво представляє інтерес для дослідників, які опікуються як історією, релігієзнавством, філософією, археологією, так і багатьма галузями культури – іконописом, літературою, мовою, співом та ін.

Станом на 1 січня 2013 р., тільки згідно офіційних даних Державного департаменту у справах національностей та релігій на території України діють 74 старообрядницькі громади. Вони функціонують в Автономній Республіці Крим, а також у таких областях: Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській,

Луганській, Одеській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській [3].

Автор цього тексту з 2012 р. проводить історико-етнографічні експедиції старообрядницькими поселеннями Житомирської області, в якій концентрація громад старообрядців-безпопівців на території України є найбільшою. Коротко розглянемо теоретичні аспекти дослідження громад старовірів, які було перевірено в результаті польової роботи.

Основною формою збору історико-етнографічних матеріалів вважається організація польових експедицій. Перш за все, експедиції повинна передувати ґрунтовна робота з історичними та сучасними науковими працями. Визначившись з метою польового дослідження, його учасники займаються питаннями польової програми, інструментарію (фото-, відеотехніка, диктофон, щоденники, інструментарій для малювання, креслення, копіювання) та спорядження. На цьому етапі підготовки вагому роль відіграє правильно складена опитувальна анкета інформантів.

Варто окреслити цілу низку перешкод, що обмежують можливості дослідника у вивченні сучасного старообрядництва. До числа релігійних причин, що певним чином обмежують можливості проведення інтерв'ю з представниками общин, слід віднести заборону старообрядцям спілкуватися із представниками інших конфесій. Після розмови з іновірцем старовіру, який «замірщився» (певною мірою вступив у контакт із світом, «миром ніконіан» – православних) слід відмолити це спілкування додатковими молитвами, поклонами, навіть додатковими днями посту. Важливе значення у отриманні дозволу на спілкування має зовнішній вигляд дослідника. Старообрядці дуже негативно ставляться до сучасних тенденцій в одязі. Наприклад, для жінки є неприпустимим одягати штани, короткі спідниці, оголювати зону декольте, спину. Забороняється використання косметики та носіння прикрас – браслетів, сережок, намиста та інших. Часто старовіри, які погоджуються на спілкування, не дозволяють себе фотографувати, користуватися диктофоном та іншими технічними засобами [1, с.7]. Тому досліднику у разі вивчення громад старовірів потрібно виявляти свою обізнаність з старообрядництвом, поводити себе з інформантами максимально тактовно, чітко пояснюючи мету свого наукового дослідження і те, що воно не матиме негативних результатів для старообрядницького середовища.

У практиці проведення польових досліджень існують два основні методи збору матеріалу: стаціонарний і сезонний. Стаціонарний метод дає цінні і повні матеріали. Він пов'язаний з тривалим перебуванням і вживанням учасників експедиції в досліджуване середовище. Сезонний метод дає оперативний польовий матеріал, у порівнянні з попереднім є більш плідним під час вирішення конкретних проблем. У сезонній експедиції обстеження і збір матеріалів про життя громади можуть вестися з використанням двох способів: маршрутного і кушового. Маршрутне обстеження передбачає переміщення експедиції в області вивчення по безперервному «лінійному» маршруту з послідовними зупинками в кожному пункті на 2–3 дні для збору матеріалів. Під

час кушового обстеження в області вивчення намічаються головні базові пункти вивчення, а довколишні поселення обстежуються для перевірки й уточнення відомостей [6, с. 151–152].

Дослідження має вестися із застосуванням традиційних методик: 1) методика програмованого опитування з використанням спеціально розроблених програм, що відбивають конфесійну специфіку; 2) методика суцільного опитування, що враховує усі соціальні і вікові прошарки сільського соціуму для якнайповнішого віддзеркалення проблеми; 3) методика прихованого запису особливо актуальна для первинного опитування старообрядницького населення; 4) метод включеного спостереження, який фіксує реальний стан ритуалу (престольне свято, похоронний обряд та ін.); 5) метод картографування [4].

Первинне опитування населення дозволяє виявити місцеві старообрядницькі згоди, міцні громади. Далі – індивідуальна робота з кожною згодою і окремою общиною, найцікавішими її представниками: складання історії общини, що включає історію формування і розвитку общини, роль окремих осіб (начотчиків, наставників, учителів, що навчали дітей і дорослих читанню, письму, крюковому співу), опис общинних і особистих бібліотек, ікон, фіксація обрядових особливостей, з'ясування наявності або відсутності історичних і сучасних зв'язків із старообрядницькими центрами [4].

Особлива увага приділяється активно діючим громадам, що зберегли не лише обрядову (проведення служб, таїнств) і етнографічну (традиційний костюм, предмети культу, у тому числі і книжкові пам'ятники) сторони релігійного життя, але і фіксували історію своєї общини [4].

Прагнення старообрядців до культурно-побутової ізоляції неминуче стикалося з неможливістю його практичного здійснення. Це підштовхувало до постійного пошуку нових способів збереження традиційних норм в умовах дійсності, що змінюється, призводило до створення соціокультурних механізмів, що дозволяють знайти компромісний вихід з виниклого протиріччя. Традиціоналізм поставив старообрядців перед необхідністю постійного самостійного осмислення і вибору форм взаємин з навколишнім світом. Формування старообрядницької культури відбувалося в тісній взаємодії традиції і адаптації [7].

Общини старовірів-безпопівців (поморської та федосіївської згод) знаходяться в оточенні переважаючого над ними «ніконіанського» (православного), католицького і протестантського населення. У зв'язку з цим гостро постає проблема самоідентифікації, існування в ізоляції і вироблення шляхів взаємодії з одновірцями та іновірцями. Рідкісним явищем стало розселення раніше російських старообрядницьких сіл виключно за етнічною ознакою (у той же час в багатьох з них залишається конфесійна маркована межа). Історично складене змішане проживання етнічно різнорідних віруючих поступово може стати результатом редукації обрядової, релігійної традицій і духовних практик, аж до повного зникнення колись міцних громад. За таких обставин обов'язково потрібно аналізувати міжетнічні і міжконфесійні зв'язки, що відбивають картину світу різних груп вірян: 1) функції і поведінкові моделі

окремих конфесійних груп; 2) градація «чужості» в опозиції «свій – чужий», в сприйнятті етнічно або конфесійно інших груп; 4) місце релігійного нарративного фольклору в освоєнні світу і самовизначенні вірян [4].

Серед усіх видів польової фіксації варто виділити відеозйомку. Відеофіксація в старообрядницькому середовищі пов'язана з декількома не завжди переборними труднощами. По-перше, не кожна община дає згоду на зйомку, але навіть якщо і погоджується, то найчастіше не дозволяє бути присутнім на моліннях, до того ж кожен старовір щоразу заново вирішує чи взяти участь в зйомці залежно від настрою, самопочуття, а частіше від того, що почує в общині або прочитає. По-друге, найчастіше в роботі неможливо використовувати додаткові технічні засоби – виносні мікрофони, освітлювальні прилади і т.п. Введення додаткових технічних ресурсів може спровокувати заборону на зйомку взагалі або учасники зйомки будуть почувати себе скучно. Таким чином, зйомки варто здійснювати переважно в тих громадах, де польові дослідження проводяться не один рік і вже виникли довірливі стосунки [5, с. 67–68].

У відеозйомці можна виділити основні тематичні блоки: 1) тривале інтерв'ю з найбільш грамотними членами общин (в основі яких лежать теми історії згоди, історія общини, історія сім'ї, міркування про віру); 2) повна відеозйомка богослужінь і обрядів (вибір термінів виїзду у зв'язку з великими святами або організація молінь на прохання експедиції); 3) відеозйомка побуту [5, с.68].

Використання практики поєднання історичних досліджень старообрядництва, які базуються на архівних матеріалах, з польовими експедиціями має значний потенціал для подальшого розвитку краєзнавства та дасть змогу підтримувати «живий» взаємозв'язок між минулим і сучасністю.

Література

1. *Арзуманова Т.* Усна історія як джерело дослідження повсякдення релігійних общин в тоталітарному суспільстві (на прикладі старообрядців Харківщини) / Т. Арзуманова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – Вип. 111: Історія. – С. 6–9.
2. *Владышевская Т. Ф.* Экспедиции к старообрядцам / Т. Ф. Владышевская // Образовательный портал «Слово». – Электронный ресурс: <http://www.portal-slovo.ru/art/36105.php>
3. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2013 р. (Форма № 1) // Релігійно-інформаційна служба України. – Електронний ресурс: http://risu.org.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_51768_Forma1_2013.pdf
4. *Курзина Е. С.* Развитие археографических экспедиций как типа научно-исследовательской деятельности в конце XX – начале XXI вв. (изучение культуры и истории нижегородского старообрядчества экспедициями ИРиСК) / Е.С. Курзина // Рябининские чтения – 2003. – Электронный ресурс: <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2003/95.html>
5. *Литвина Н. В.* Визуально-антропологические исследования старообрядчества / Н. В. Литвина // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2008. – Вып. 307. – С. 67–70.
6. *Малгаждаров К. А.* Археология и этнология: учебное-методическое пособие / К. А. Малгаждаров. – Павлодар: ПГУ им. Торайгырова, 2008. – 198 с.

7. *Попова О. В.* Этнокультурный компонент локальной этнокультурной группы (на примере старообрядчества Южного Урала) / О. В. Попова // Всероссийская научно-методическая конференция «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры». – Электронный ресурс: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_reports/conf9/170.doc

Олександр Чаплигін

*Харківський національний автомобільно-дорожній
університет, м. Харків, phil@khadi.kharkov.ua*

ВСЕ Ж ТАКИ ІСТОРІЯ – ЦЕ НАУКА ЧИ ПЕРІОДИЧНО ОНОВЛЮВАНА МІФОЛОГІЯ?

У радянські часи наші вчителі – професори історичного факультету – запевняли нас, що історія – це суспільна наука, яка, зазвичай, використовує переважно наукові методи пізнання, ставить за мету досягти об'єктивної істини тощо. Поняття «інтерпретація» тоді ще використовувалося мало, хоча чи то щиро, чи то трохи лукавлячи, наші наставники інтерпретували перебіг історичних подій відповідно до «єдино правильних» настанов учення марксизму-ленінізму. І тим самим – міфологізували історію. Хоча тоді лише одиниці з нас – студентів – сумнівалися в істинності такого підходу або підозрювали, що щось тут не так.

Ситуація змінилася у роки «пізньої перебудови», коли легальними стають спроби переглянути, здавалося б, беззаперечні, раз і назавжди встановлені істини. Одним з перших у цьому ряду виступив досить відомий і небезталанний російський письменник, який намагався довести, що ніякого татаро-монгольського гніту не існувало, і що літописці «розтягли» історію стародавньої Русі і Європи принаймні на тисячу років.

Звичайно, і раніше існували різні точки зору, наприклад, на роль норманів у виникненні державності у східних слов'ян, але ці розбіжності пояснювалися цілком «науково» – як необхідні елементи наукових дискусій і боротьбою між прибічниками різних історичних шкіл.

Ще у квітні 1991 року, перед розпадом Союзу, завідувачів кафедр суспільних наук з Харкова направили на місяць у Московський університет «підвищувати кваліфікацію». Когось тоді вразили «дацзыбао» у університетському холі, зміст яких зводився до стремління показати, яким кривавим монстром був Ленін шляхом цитування його найбільш одіозних текстів. Не можна сказати, що ми не знали про ці висловлювання, і більше того, – вже тоді на кафедрі з ініціативи В. П. Шерстнюка повним ходом піддавалися критиці ідеї тих же Маркса, Енгельса, Леніна. Але критика, так би мовити, здійснювалася у межах теоретичного аналізу, без непотрібного надриву. Останній був привнесений публікацією статті у московському часописі, підписаною двома «харківськими аспірантами», про подальші філософсько-наукові досягнення нам так і не вдалося почути.

Далі увага руйнівників «радянських міфів» перекинулася на інші постаті й етапи новітньої історії. І знов вперед був випущений белетрист, у минулому – чин КДБ О. Суворов з його домислами і фантазіями щодо мотивів поведінки Сталіна, намірами щодо майбутнього супротивника у світовій війні та ін. Література такого роду помножувалася, причому, поряд зі справжньою руйнацією міфів офіційної історії, створювалися і розповсюджувалися нові. Найбільш епатажним виглядає твердження, що російські корені в історії слід шукати ще з часів розселення арійських племен... У філософській літературі довелося читати твердження прибічника постмодернізму, який для науки в історії взагалі не залишав місця, віддаючи на розсуд фантазії авторів усе поле історичних досліджень.

Здавалося б, приклад наших північних сусідів, мав здійснити охолоджувальний вплив на домашніх фантазерів, що розписували силу шароварного війська у її перемогах над Візантійською імперією чи над «клятими» турками. Аж ні. Як то кажуть, до вогню дров докинув наш невдалий у інших справах Президент, який дуже любляв трипільські черепки і випустив на світ джина, який іменувався професором історії. І не просто випустив, але й надав час для виступів на хоча й дещо звуженому за впливом на населення у порівнянні з радянськими часами першому українському радіоканалі. І кожної неділі вкрадливий голос професора сповіщає нам, що українська цивілізація – найстаріша від усіх на світі – від нас пішли не тільки якісь там греки з їхньою філософією і культурою, не тільки фінікійці з їх умінням борознити морські простори, але й єгиптяни, індійці і, звичайно ж, китайці. Але вести прямий родовід від українців до усіх народів неосяжної ойкумени навіть для сміливого професора було вже занадто, то ж, подається така «хитра» схема: звичайно, то були не сучасні українці, а скіфи, які все завоювали або мирним шляхом підкорювали. У якості аргументів використовується усе – від відвертої брехні, до пошуку неіснуючих паралелей у назвах міст, місцевостей, племен. Уся ця мішанина видається за останнє слово історичної науки. І проти почувеш хіба що голос сміливця Олеся Бузини та дійсно видатного історика Петра Толочка. Інші «світила» історичної науки в Україні, особливо з тих, що «національно свідомі» чи «заклопотані», потуплячи, правда, очі, (бо, мабуть, все ж соромлячись сміливих експромтів колеги), тільки і здатні вимовити: «Ну, що ви, у нас кожний має право на власну думку». Воно ж то так, але тоді знов виникає питання – якщо від імені історії одні професори несуть нісенітницю, а інші мовчки вислуховують цю маячню, то може історія дійсно не має права носити високе ім'я науки?

Так і хочеться сказати новоявленим пророкам: «Якщо наш народ такий старий, то чи має він право претендувати на щось у сучасному світі. Адже усі, чийми «предками» є українці, давно зійшли з історичної сцени. І навпаки, якщо українська нація – молода, то вона, скоріше, повна енергії, здатна подолати всі негаразди і вийти на широкий історичний простір».

Чи таки виходить, що під виглядом міфів, які нібито повинні піднести нашу гідність, українцям підносять дулю, позбавляючи нас перспектив зростання і розвитку.

ДОСВІД БОРОТЬБИ З БЕЗРОБІТТЯМ: ПЕРЕКВАЛІФІКАЦІЇ РОБІТНИКІВ, НЕП, ХАРКІВ

Відмітна риса ринкової системи – неповна зайнятість населення, інакше кажучи, їй властиве перманентне безробіття. Тому уряди ринкових країн приділяють особливу увагу політиці забезпечення повної зайнятості, а точніше – утриманню її оптимального рівня. Багато важать у соціальному захисті населення програми працевлаштування та перекваліфікації. Тим більше в сьогоднішніх умовах, коли запрацював новий закон про зайнятість населення і все частіше українські урядовці пропонують повністю замінити виплату по безробіттю безкоштовною перекваліфікацією, цікаво звернутися до вітчизняного історичного досвіду розвитку нашої країни з цього питання.

Форсоване зростання та розвиток промисловості в ході індустріалізації УССР, починаючи з другої половини 20-х років ХХ століття, сприяло підвищенню попиту на кваліфікованих робітників. Особлива потреба у зазначеній вище категорії робітників відчувалася в гірничій, металообробній, деревообробній, текстильній та хімічній галузях промисловості. Щоб задовольнити потребу в робочій силі, Народний Комісаріат Праці у січні 1926 року дав усім біржам праці спеціальну вказівку: посилити виявлення серед безробітних кваліфікованих робітників і запропонував провести особливу реєстрацію пропозицій роботи з боку кваліфікованих робітників, які працювали не за фахом, і тих, хто бажав повернутися до свого основного заняття. Тоді ж розгорнули кампанію з укладання договорів із господарськими органами на постачання робочої сили. Спочатку система попередніх договорів діяла тільки при підборі робітників на сезонні й будівельні роботи. У договірну систему поступово втягувалися підприємства несезонного характеру, причому на початковому етапі договори склалися за серйозного опору господарників такому нововведенню. З жовтня 1926 року по серпень 1927 року було укладено договорів з 1 481 особою, закінчили перекваліфікацію 800 осіб. Майже усі договори передбачали по закінченню навчання працевлаштування безробітного [2].

У циркулярному листі Центрального комітету по боротьбі з безробіттям при Українській Економічній Раді у вересні 1926 року в план робіт на 1925–1926 господарський рік було включено статтю витрат на перекваліфікацію безробітних із метою створення кваліфікованої робочої сили, потреба в якій гостро відчувалася на ринку праці. Це було визначено як завдання державного значення. Проте ця стаття витрат не перевищувала 20% від загальної суми асигнування. Та єдиним істотним досягненням у галузі перекваліфікації безробітних у Харкові 1925–1926 господарського року була

організація навчання безробітних підлітків. На цей проект було витрачено 200 тис. крб., охоплювалося 350 осіб, термін навчання становив 2 роки. Наступний захід із цього питання передбачав прикріплення безробітних робітників за заводами для підвищення кваліфікації і відбувся за певних умов: за безробітним зберігалася його допомога з безробіття, до того ж 10 крб. доплачував йому комітет біржі. Отже, господарські органи нічого не виплачували безробітному за працю протягом трьох місяців, але потім зобов'язані були залишити його на роботі на загальних умовах згідно з відповідною кваліфікацією. Та це не дало відчутних результатів. Позитивний досвід був отриманий у результаті перекваліфікації безробітних кустарів: було прийнято рішення розширити цю галузь, залучаючи підлітків до навчання кустарним промислам [2]. Так само були організовані курси з машинопису для безробітних членів спілки службовців. Одночасно було відкрито курси рахівників, утримання яких коштувало 250 крб. на місяць за групу чисельністю 40 осіб [3]. Та ситуація з професійним навчанням безробітних була досить суперечливою. Отримання теоретичних знань не означало, набуття практичних навичок зі спеціальності, ця обставина впливала на дисбаланс ринку праці. Разом із тим, завдяки трудовій експертизі вдалося навести лад у реєстрації безробітних за фахом. Це допомагало оперативно задовольняти попит на робочу силу. 1926-1927 господарського року з метою централізації та правильної організації роботи експертних комісій у Харкові створено Кабінет експертизи, який був розрахований на 10 000 експертиз щорічно. За цей рік через експертизу пройшло 5 725 осіб, із яких при експертних комісіях біржі праці – 1 071 особа, на виробництві – 4 654 особи [2].

У випадку непогодження з результатом експертизи, безробітний міг оскаржити її висновок протягом п'яти днів, після чого його направляли на повторну експертизу, рішення якої було остаточним. Були випадки, коли безробітні, якщо їх не допускали до експертизи, або їх не задовольняв результат, вчиняли дебош на місці, який закінчувався в відділку міліції [3].

Недоліком в організації експертизи безробітних у Харкові було те, що завідувачі секцій Харківської біржі праці не надавали довідок про групи професії та число проєкзменованих. Крім того не здійснювалося своєчасне надання інформації про результати експертизи до Народного Комісаріату Праці.

Перекваліфікація безробітних була однією з важливих функцій трудових колективів. Вона здійснювалася за погодженням з комітетом біржі праці за тими спеціальностями на які був попит. 1926-1927 господарського року, крім загальної чисельності робітників, зайнятих у колективах за особливими договорами з Комітетами по боротьбі з безробіттям, в колективах працювали 250 осіб за різними спеціальностями, причому більший відсоток їх переведено у вищі розряди [1]. На 1 жовтня 1928 року у дванадцяти колективах перебувало на перекваліфікації 639 осіб (із них 363 підлітки). Було продовжено термін навчання та виділено спеціальний інструкторський персонал [3]. На 1 жовтня

1929 року в одинадцяти колективах перебувало на навчанні та перекваліфікації 425 осіб [3]. Заробіток безробітних, що проходили перекваліфікацію, під час навчання не перевищував ставок першого розряду [2]. З 1929 року трудові колективи безробітних стали перетворювати в навчально-виробничі підприємства для безробітних.

Головна увага в боротьбі з безробіттям приділялася перекваліфікації, через яку відбувалася підготовка кваліфікованої робочої сили (якої не вистачало на ринку праці) і зменшувалося безробіття серед найбільш застійних груп. Проте і в останні роки перекваліфікацію безробітних через брак фінансування не змогли налагодити на достатньому рівні. Так комплектування курсів перекваліфікації при Центральному інституті праці (ЦІП) відбувалося наступним чином: на 1929-1930 навчальний рік, замість намічених за планом 1 170 осіб, Харківська біржа праці надіслала 770, із них з'явилося на навчання 626 осіб. Після фільтрації через відбірну комісію залишилося 566 осіб, а після медогляду – 305, серед яких жінки становили 80 %. Прийнято було рішення про неможливість повернення на біржу тих, хто відмовився брати участь у курсах, відповідальність за недокомплектування курсів покладалася особисто на завідувачів секцій Біржі праці [3].

«Соціалістичний план» владно вступав в управління економікою країни, у тому числі й зайнятстю населення. З березня 1930 р. Наркомат праці СРСР направив на місця розпорядження «Про реорганізацію роботи органів праці в галузі надання трудової допомоги безробітним». У документі йшлося, що усі вони перетворюються на навчальні центри та школи-фабрики для підготовки робочих кадрів, яких бракувало для потреб широко розгорнутої індустріалізації. Після закінчення навчання нові та перекваліфіковані робітники використовувались у плановому порядку й змінити місце роботи за направленням самовільно не могли. Отже, з 1930 року перекваліфікація стала єдиним видом трудової допомоги безробітним [4, с. 222].

Література

1. Державний архів Харківської області. Ф. Р. 1392: Харківська окружна рада професійних спілок, 1925-1930 рр.
2. Державний архів Харківської області. Ф. Р. 845: Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1924-1930 рр.
3. Державний архів Харківської області. Ф. Р. 865: Інспектура праці Харківського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1923-1930 рр.
4. *Суворов К. И.* Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917-1930). – М.: Мысль, 1968. – 254 с.

Андрій Домановський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, gesta.baudolini@gmail.com

ДЕЩО ПРО УМОВНІСТЬ СХЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА «ПОЗАІСТОРИЧНІ» РЕГІОНИ (ЯК ВПИСАТИСЯ У ГРАНД-НАРАТИВ?)

*Дивно, ніколи раніше мені не спадало на думку
подивитися на Управління з боку. ...*

А це ж цікаве видовище – Управління, вид зверху.

А. і Б. Стругацькі. Равлик на схилі

Оглядом, узагальнюючі книги з історії України, перш за все різноманітні підручники та посібники, неминуче зводять виклад до певної більш або менш вдалої схеми, накидаючи минулому певне бачення з сучасності. В підсумку, витворюючи певну систему викладу, вони зводять історичні процеси та події минулого до певної «історичної» чи там «наукової» логіки, на перший погляд, здавалося б, очевидної і неунікненої, однак, за більш детального прискіпливого знайомства з питанням, – цілком штучної й умовної. Найочевидніший, як на мене, приклад – укорінене бачення України у давні часи, добу античності, середньовіччя, ба навіть ранньомодерний чи й новий часи. Це бачення якнайкраще ілюструють шкільні (і не лише шкільні) історичні мапи, ті, на яких білою стрічкою позначено кордони сучасної України, що ріжуть, що називається, по живому, котрісь із князівств Київської Русі доби феодальної роздробленості чи позначають уявну Україну у складі Російської та Австро-Угорської імперій другої половини ХІХ ст. Зрозуміло при цьому, що таке бачення України в минулому, там, де її не було ще навіть у проекті – це велика історіографічна умовність, і добре, якщо автор тексту відрефлексовує це питання.

Такою само умовною виявляється, у переважній більшості випадків, і сама схема подання історії, яка, немов би, від самих витоків послідовно і неухильно прямувала до творення того, що ми називаємо сучасною Україною. За великим, найбільш глобальним рахунком це дійсно так – все, що сталося у минулому, і визначило, зрештою, те, якою є сучасна Україна. Однак не менш ймовірними є й інші бачення минулого, і якщо раптом (уявити можна все, що завгодно) Україна як окрема держава припинить своє існування, а її територія повністю чи частково ввійде до складу, наприклад, Польщі чи Литви (в останньому випадку доведеться приєднати ще й Білорусь), то чи не будемо ми вважати це закономірним наслідком відродження колишніх Речі Посполитої чи більш раннього Великого Князівства Литовського? А якщо замість капіта-

лістичного ладу внаслідок соціально-економічної боротьби і, щонайшвидше, революційним шляхом, буде встановлено якийсь різновид соціалізму, чи не будемо ми звертати увагу перш за все на соціально-економічну боротьбу, повстання пригноблених мас та ідеологію споріднених політичних організацій ХІХ – ХХ ст., саме їх вважаючи закономірними попередниками чи навіть творцями наявного на сьогодні стану речей?

Нарешті, у подіях та явищах минулого було також чимало випадкового, такого, що не вкладається у жодні схеми, особливо – у надто спрощені схеми обмежених за своїм обсягом (а часом, чого гріха таїти, і за світоглядом та рівнем фахової підготовки авторів) узагальнюючих нарисів і навіть посібників з історії України. Або, що значно ймовірніше, це «випадкове» і «незручне» для узагальнення дуже добре вкладається у інші, незручні а чи й неприйнятні схеми, такі схеми, які жодним чином не вписуються до української історії чи навіть понад те – руйнують, частково чи навіть повністю її на перший погляд закономірні, логічні, стрункі й через це – «науково обґрунтовані» позиції.

Чи не найкраще це можна побачити на прикладі кількох історичних регіонів України, минуле яких виявляється непросто «вписати» до традиційно спрощених схем української історії, і які «виринають» на поверхню пропедевтичних шкільних а чи вишівських курсів історії України вкрай нечасто, щоб потім, нарешті, опинитися серед традиційно утверджуваних законних державних (чи там етнічних) українських земель. Серед таких проблемних з точки зору схематичного гранд-нарративу української історії можна назвати, перш за все, Закарпаття, Буковину, Крим. Останній, наприклад, з'являється в узагальнюючих працях як регіон розселення первісної людини з її печерними стоянками, потім більш-менш детально розглядається у контексті давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я, виникнення та існування тут античних полісів і територіальних держав (переважно, на жаль, суто схематично, без належного вивчення політичної, соціально-економічної, культурної тощо складових їхньої історії), потім згадується про проникнення у регіон римлян і про те, що окремі міста, яким пощастило вижити на межі античності та раннього середньовіччя, різною мірою постраждавши від нападів варварів, увійшли до складу Візантійської імперії (як цей процес відбувався, шукати інформації годі).

Показовим прикладом слабкої обізнаності навіть визнаних фахівців з історії України в історії Кримського півострова доби античності та середньовіччя, є таке твердження Павла Роберта Магочого: «У період між 250 та 650 рр., коли українські степи зазнавали частих руйнувань, прибережні райони Чорного та Азовського морів переживали чергове відродження. У цей час їхню стабільність забезпечувала Східна Римська або Візантійська імперія... *(Східна Римська або Візантійська імперія – у період між 250 та 650 рр.? Степи, які зазнають руйнувань – це як? Прибережні райони Чорного й Азовського морів переживають чергове відродження – а як же тоді бути із*

вторгненням гунів 70-х рр. IV ст., вторгненням, яке не змогли пережити переважна більшість античних держав регіону, за винятком Херсонеса і Пантікапея? (А. Д.). ...Візантійський вплив був сильним також у Східному Криму, де відродилося Боспорське царство, цим разом як колонія Візантії. (Боспорське царство як **колонія** Візантії? І коли саме, на думку автора, воно «відродилося», не кажучи вже про те, які специфічні риси, спричинені взаємодією із сусідніми гунами, мало це пізньоантичне державне утворення? (А. Д.)). Щоправда, прямий політичний контроль Візантії над кримськими містами та Боспорським царством часто переривався, однак економічні, соціальні та культурні зв'язки у формі візантійського православного християнства тривали, принаймні до кінця XIII ст. (Коли, як, внаслідок чого і чи взагалі «часто переривався» «прямий політичний контроль Візантії над кримськими містами та Боспорським царством»? До якого часу проіснувало Боспорське царство, невже аж до XIII ст., як може припустити необізнаний читач на підставі наведеного тексту? Яким чином вибудовувалися стосунки імперії з Херсонесом, як і коли тут виникали різного роду адміністративно-територіальні одиниці у складі Ромейської імперії? Якими були стосунки візантійців із кочовими народами регіону, насамперед – хазарами? Про все це з тексту П. Р. Магочого дізнатися майже неможливо (А. Д.))» [1, с. 47; 2, с. 33–34].

Наведені цитати унаочнюють вкрай слабку обізнаність не лише з сучасними дослідженнями з історії середньовічного Криму, але й з класичним вже на середину 1990-х рр., коли власне писалася книга, працями істориків та археологів, передовсім – радянських. Коло читання Р. П. Магочого з питання вражає наявністю застарілих праць і відсутністю важливих досліджень 1960-х – 1980-х рр. [1, с. 586; 2, с. 700–701]. І на це можна було б не зважати, бо з незліченної купи інших узагальнюючих праць можна понавизбирувати ще й не такого, якби автор не позиціонував свою книгу як «у певному сенсі» «першу історію України», «яка намагається змалювати розвиток всіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні» [1, с. 5; 2, с. V]. Якщо вже у такій праці годі знайти хоча б куценький параграф з історії Візантійського Криму, то що вже говорити про інші, у яких Херсонес згадується хіба що як об'єкт нападу Володимира і місто «витоків віри Христової на Русі»?

Наступна традиційна згадка про Крим – виникнення з уламку Золотої орди Кримського ханства, яке відтак сприймається впродовж усього наступного періоду його існування (1449–1783 рр.) як суто зовнішній (і майже суцільно негативний!) чинник історії України. Про внутрішню історію цієї держави, її економіку, суспільство, культуру якщо і згадується, то вкрай побіжно, спрощено і, зрештою, куценько. І це не кажучи вже про генуїські (генуезькі) колонії, про які пересічний студент (не історик) знає хіба що те, що Кафа – то «упир, який п'є руську кров», Кримську Готію, караїмів, князівство Феодоро (XII–XV ст.) тощо, про яких вже й поготів зовсім нічого не знає. І не знає саме через те, що згадки про них жодним чином не «вписуються» до традиційного гранд-нарративу української історії.

Відтак у цьому гранд-наративі не знаходиться місця для історії Кримського півострова впродовж XIX – початку XX ст., особливо для історії кримських татар за часів перебування півострова у складі Російської імперії, добу революції та громадянської війни 1917–1921 рр., створення та існування Кримської АРСР у складі РРФСР, політики коренізації та сталінських репресій у регіоні. Про кримських татар згадають після падіння Кримського ханства аж тричі: 1. Питання колаборації представників кримськотатарського народу з окупантами під час II світової війни. 2. Депортація кримськотатарського народу з Криму 1944 р. 3. Повернення кримських татар до Криму з початку 1990-х років і сучасні міжетнічні стосунки на півострові. Сам же півострів, безсторонньо до татар, згадають 2–3 рази, передовсім у контексті політики гетьмана Павла Скоропадського (економічна блокада), боротьби більшовиків (за участі повстанців Н. Махна) з П. Н. Врангелем і захоплення ними, зрештою, півострова, і (як же без цього!) урочистого «подарунка» півострова від Росії – Україні 1954 р. до 300-річчя «возз'єднання братніх народів» за результатами Переяславської ради 1654 р.

Згідно із влучним порівнянням Олександра Галенка, Крим «так і лишається грубезною неотесаною брилою там, де її кинули півстоліття тому – напівприваливши браму в храмі української історії» [3, с. 39]. І якщо такою непростю є ситуація із Кримом, який внаслідок унікального географічного розташування входив до складу певних держав на особливих умовах (згадаймо півострів у складі Візантійської імперії, стосунки Кримського ханства з Османською імперією (під протекторатом від 1478 р.)), то що вже говорити про інші регіони, історія яких виявлялася впродовж тривалого часу більше пов'язаною із сусідніми державами, у складі яких вони на той час перебували, ніж з історією земель так званої «Великої України». Наталя Яковенко, у вступі до свого відомого «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної історії України», справедливо зазначала, що оскільки її нарис «присвячено давнім часам, то наша увага зосереджуватиметься лише на тих регіонах, де протікали визначальні для етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в XVII столітті. Тож читач не знайде тут минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. На моє переконання, ці сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок (як це донині робилося в узагальнених працях з історії України), а окремої фундаментальної роботи, що розглядала би згадані регіони в контексті історії тих держав, до яких вони належали – Молдови, Трансильванії, Австрійської монархії, Угорщини. Те ж саме стосується й Криму, – продовжує історик, – на який навряд чи припустимо дивитися інакше, ніж як через призму самостійної історії Кримського ханату та його сателітів – ногайських орд, землі яких поклали початок південній та південно-східній зонам сьогоденної України» [4, с. 19].

Як бачимо, Н. Яковенко прагне уникати того, що робить П. Р. Магочій. Історія України за Н. Яковенко позбавляється усіх «зайвих» і «незручних» територій і набуває завдяки цьому логічної стрункості, історія України за П. Р. Магочієм навпаки включає до розгляду абсолютно все підряд, внаслідок

чого часто розпадається на окремі сюжети клаптикової ковдри, які читач не в змозі осягнути і зшити докупи, тим більше, що автор незрідка не надто добре володіє матеріалом, про який береться писати (приклад із візантійським Кримом можна легко доповнити прикладами з історії хазар, Кримського ханства, колоній Генуї в Криму тощо).

Який же підхід можна вважати правильним, як уникнути пасток і використати переваги кожного з них? Відповідь на це запитання волю залишити відкритою, поставивши замість крапки остаточного висновку три крапки роздумів... Єдине, що хотів би зауважити, так це можливість і навіть необхідність виходу як у дослідженні, так і у викладанні за межі того канонічного підходу, який накидає нам шори бачення тягlosti української історії від давнини до сьогодення. Продуманий вихід за накиненим схемою межі, зміна перспективи і дослідницької оптики з мікроскопа на зорову трубу, бінокль, а то й телескоп доволі часто виявляється вкрай корисною для осягнення контексту і внутрішньої логіки тих подій, явищ і процесів історії України, які годі зрозуміти із самих тільки вузьких за своєю проблематикою конкретно-історичних досліджень з використанням мікроскопа.

Ігор Шевченко у одному із своїх теоретизувань якось порівняв два типи історіописання, один з яких практикують історики-гусинь, ті, хто не спроможний відірватися від твердого ґрунту чітко встановлених і перевірених фактів і не здатні до ширших і глибших узагальнень. Другий практикують історики-метелики, годні знехтувати деталями, однак спроможні побачити всю завітчану галявину в цілому з висоти якщо не пташиного польоту, то хоча б польоту метелика чи там джмеля. Як на мене, вже настав той час, коли фахівцям з історії України нарешті не просто можна, а просто таки необхідно відірватися від землі й спробувати ширше поглянути на історичний простір тієї «галявини», на якій перетікала крізь століття і тисячоліття історія Центрально-Східної Європи, Циркумпонтійської зони, Середземномор'я, Європи в цілому тощо. Якщо цього не зробити, то ми так і не будемо бачити далі нижнього обрису найближчого каменя у навколишній траві.

*Тихо, тихо повзи
Равлику, схилом Фудзі
Ввись, до найвищих висот!
Ісса, син селянина*

Література

1. *Магочій П. Р.* Історія України. – К., 2007.
2. *Магочій П. Р.* Україна: історія її земель та народів. – Ужгород, 2012.
3. *Галенко О.* Три України, два Крима і одна історія всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С. 39–77.
4. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 3-те вид., перероблене та розшир. – К., 2006.

*Яна Остапенко, Дмитро Остапенко
Melbourne University, Swinburne University, Australia,
s3190048@student.rmit.edu.au; ostapenko1969@gmail.com*

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ В ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ

На сьогодні формування в масовій свідомості престижного образу української мови, культури, для якого вони мають всі підстави, є питанням відповідальним, особливо для фахівців вищої школи, чия професійна діяльність пов'язана як із мовою, так і з культурою. Особливо гостро постає ця проблема у технічному ВНЗ. Потенційно поширенню й розвиненню української мови мають сприяти насамперед соціально-гуманітарні дисципліни, що викладаються у вищих навчальних технічних закладах. Цикл філософії, психології, політології, соціології не тільки розширює загальний світогляд студентів, але й формує життєву орієнтацію, сприяє реалізації особистих якостей. Завданням мовно-культурної політики у виші має стати якнайширша популяризація української культури і мови.

Кафедри спеціалізовані, як, скажімо, кафедра українознавства у Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті, мають всі можливості популяризувати українську культуру у вузівському середовищі, відновлювати функції рідної мови. Українська мова зазнала впливу настільки руйнівних процесів, що після проголошення її державною потребує підтримки та сприяння розвитку на всіх ділянках суспільного життя, повернення її не тільки як мови спілкування для значної частини українців, а й для представників інших націй в Україні. Звичка користуватися російською в побуті при вимушеному переході на українську в професійній діяльності породжує явище так званої «дерев'яної мови», мови, що їй бракує природності вимови, виразності, гнучкості, достатнього лексичного запасу. В цьому аспекті високий професіоналізм та мовна ерудиція викладачів беззаперечно сприятиме засвоєнню української мови студентами.

Курси «Історія України», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Українська та зарубіжна культура», «Культурологія» спрямовані на оволодіння культурою мислення, розширення світогляду, засвоєння мовної та словникової бази. Майбутній фахівець вищої кваліфікації повинен засвоїти загальнолюдські цінності, поглибити знання з історії української культури, мови.

Завданням курсів «Українська та зарубіжна культура», «Культурологія», «Історія української культури» є розширення простору української культури, мови. Російськомовна атмосфера наших міст породжує ефект мовного диктату середовища, стає супротивником у справі реабілітації української мови. Тому популяризація та ствердження української мови в студентському середовищі є вкрай необхідною справою. Лекція та практичне заняття, що ведуться саме українською мовою, допомагають долати обмеженість використання української

мови, сприяють повноцінному функціонуванню національної мови не тільки в писемній, а і в усній практиці наукового спілкування. Їх завдання – зорієнтувати студента в тенденціях розвитку науки про культуру на сучасному етапі, наголосивши і на спадкоємності культурних, мовних традицій. Ключові проблеми, що розглядаються під час лекцій, як правило, виносяться й на практичні заняття з метою поглибити окремі аспекти лекційного подання, актуалізувати матеріал для його самостійного опрацювання студентами.

Обмежене використання української в усному спілкуванні гальмує і ускладнює справу оздоровлення інших стилів, зокрема адміністративно-ділового і, особливо, наукового як незалежних, заснованих на власному ґрунті мовних утворень. Тому посилена увага на науковій термінології зменшує вплив російської термінології. На практичних заняттях студенти мають можливість не тільки закріпити вивчене, відтворюючи лекційний матеріал, відомості з рекомендованої додаткової літератури, але й висловити самостійні міркування з питання, що обговорюється, по-іншому інтерпретувати деякі тези, положення, навести власні приклади або запропонувати обговорити детальніше те чи інше питання, використовуючи та закріплюючи свої знання з української мови.

Діалог викладача і студента, безпосереднє їх спілкування також є продуктивним способом засвоєння як самого курсу, так і введення до побутового, наукового вжитку державної мови. Важливе місце у методиці викладання має широке використання ілюстративного матеріалу, комп'ютерних програм, а також відвідування музеїв, виставок, спектаклів, концертів. Отже, маємо надію сподіватися, що українська мова стане в нашому суспільстві мовою, якою ми не лише спілкуємося задля порозуміння, а й мовою, яку ми від коліски пізнаємо і якою творимо світ, виражаємо свої помисли й прагнення, своє індивідуальне єство, гуртуємося для праці у продуктивну силу і через яку усвідомлюємо себе громадянами однієї спільноти.

Лариса Чернова

*Харківський національний автомобільно-дорожній
університет, м. Харків, ukr@khadi.kharkov.ua*

УКРАЇНСЬКА ВИШИВКА ЯК ОСНОВА НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ: ОРНАМЕНТНІ МОТИВИ, ТРАДИЦІЙНІ ТЕХНІКИ, КОЛОРИТ

Народна творчість – це історична основа, на якій розвивалася і розвивається світова художня культура, одна з форм суспільної свідомості і суспільної діяльності. Всі її види об'єднує основне – пізнання та відображення трудової діяльності, що відіграла величезну роль у походженні мистецтва. Одним із найпоширеніших видів народного мистецтва в Україні є вишивка. З нею пов'язана вся багатовікова історія українського народу, його творчі пошуки, радість і горе, його перемоги і поразки, сподівання на майбутнє.

Вишивка – це духовний символ українського народу, рідного краю, батьківської оселі, тепла материнських рук. Цей вид мистецтва виник давно – корені його сягають глибини віків. Мабуть, ми ніколи не зможемо довідатись, хто і коли вперше здогадався втілити в узорний мотив красу рідної природи, свої переживання та відчуття, бо з огляду на недовговічність тканин і ниток наука позбавлена можливості точно визначити час виникнення цього мистецтва. З кожним століттям вишивка розвивається і удосконалюється. Творче спілкування з іншими народами мало певний вплив на техніку художньої вишивки майстрів Київської Русі, але у своїй основі вона залишалася самотньою.

Дослідження вишивки розкриває важливі аспекти вираження в ній живописної, графічної і орнаментальної культури народу. Вишивка зберігала в своїй іконографії давні архаїчні мотиви. Вона майже нічого не губила із своїх надбань, досвід причетний до відбиття складною мовою вишивального мистецтва народного світогляду. Закономірні процеси художньо-естетичного мислення народу формувалися віками і удосконалювалися в міру поступу на шляху суспільного прогресу. У всезагальній художньо-естетичній картині людського буття вишивка займає чільне місце як найбільш масовий і різнофункціональний вид мистецтва. Історією визначена особлива роль вишивки в духовному житті людини, створені естетичного середовища у праці, відпочинку, святкуванні. Вишиті одяг, рушники, скатертини, завіси тощо, які організують інтер'єр житлових і ритуальних споруд, супроводжують свята, обряди, несуть в собі не тільки матеріально-практичну, а й духовно-естетичну функції. Цікаво, що символіка вишиванок часто-густо збігається із символікою орнаментів предметів матеріальної трипільської культури. Виявлені на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків (датують їх VI ст.) ідентифікуються з візерунками вишиванок XVIII–XX ст. Щоправда, символіка вишивки часто-густо складалася з двох частин: історичної (родової) і прогнозуючої (загадування майбутнього, продовження роду) [1].

На вишиванках застосовувалися традиційні символічні орнаменти: геометричні (вважаються найдавнішими), рослинні, зооморфні (тваринні). Іноді типи орнаментальних форм поєднувалися: орнаментально-рослинний з переважанням першого чи останнього.

Символіку форм конкретизувала символіка барв. Скажімо, символіка Води, Сонця, Землі притаманна вишивкам гуцулів, слобожан, волинян, буковинців, бойків і подолян. Для нашого народу ці поняття були святими. Через цю просту й одночасно геніальну систему знаків – квадратів, хрестів, зигзагів розкривається ставлення українця до таких філософських категорій, як Всесвіт, життя на Землі, народження, смерть, осмислення свого місця і призначення.

Розкішні ружі рясно розквітли на сорочках та рушниках багатьох областей України. Ружа – улюблена квітка українців, її ретельно вирощували під вікнами хат, бо ця квітка нагадує Сонце. Візерунки з ружами розташовувалися за законами рослинного орнаменту, що означало безперервний сонячний рух з вічним оновленням.

На багатьох українських вишивках у формі геометричного візерунку розташовані троянди. Це не просто квітки – це квіти-зірки, що втілюють уявлення народу про Всесвіт як систему. Зірки з'єднуються ланцюжками. Це також свідчить про непорушність закону об'єднаного космосу [2].

Таємницю життя приховує в собі квітка лілеї. В українських легендах квітка лелії – це символ дівочих чар, чистоти і цноти. Вважалося, що така вишита квітка допоможе розгадати таємницю цих чар. На контурі геометричних візерунків вимальовуються силуети двох птахів – знака кохання і парування, крім квітки, цілісною частиною орнаменту є листя та пуп'янки, що складають нерозривну композицію триєдності. В ній закладено народження, розвиток та безперервність життя.

В орнаменті лілея обов'язково доповнює знак, що нагадує собою хрест. Він – магічний, тому і благословляє пару на утворення сім'ї. Хрест є прадавнім символом єдності сонячної батьківської та вологої материнської енергії. Іноді над квіткою вишивають краплини роси, які також означають запліднення.

Лілія є жіночим символом тому, що вона сама є суттю вологої енергії. Це підтверджує давня назва квітки – «крин», – порівняємо цю назву з однокореневим словом «криниця».

У верхній частині рушника вишивають чашу з квітками. Це богиня. «Берегиня» – дорогий нам символ, розповсюджений по всій Україні. Вона і життєдайна Мати-природа, і Дерево життя, що сформувало із мороку космосу чітку систему Всесвіту. І при всій цій величчї й могутності скромно прикорінилася у зеленому «горняткові» (вазі), щоб ще раз нагадати, що кожна жива істота – частина невіддільна і нерозривна загальної системи буття.

Рушники Середнього Наддніпров'я особливо багаті на символіку птахів. Різні птахи співають на них, залежно від того, на якій випадок вишито рушник.

Соловейко й зозуля полюбляють дівочі рушники, вони сумують, якщо їх вишили не парно. Бо «соловей щебече, собі пару кличе». Про зозулю співають, «До Петра зозулі кувать, кувать. До осені дівці да гулять, гулять». Цих птахів найчастіше вишивають на гілках калини, що символізує продовження роду.

Павичі на вишиванках – птахи дуже поважні, бо завжди «розсідаються» на весільних рушниках, і більш за все мають над собою Боже благословення – вінок. Вважається, що павич – це жар-птиця, що несе в собі сонячну енергію розвитку, тому він – птах сімейного щастя. Недаремно дівчата Полтавщини у весільний вінок уплітали пир'я павича.

Весільну пару символізують соколи, голуби, півні. Характерною рисою весільного рушника є розташування птахів один до одного голівками. Вони, як правило, або тримають у дзьобі ягідку калини, або сидять на основі дерева, символу нової сім'ї.

З великою любов'ю український народ ставиться до ластівок – вірних супутниць людського життя, оскільки ця пташка завжди приносить добру звістку. І їх також часто зображували на рушниках.

Калина – дерево наш національний символ. Здавна вона була пов'язана з народженням Всесвіту вогненної трійці: Сонця, Місяця, і Зорі. Тому і назву

свою має від давньої назви Сонця-Кола. Оскільки ягоди калини червоні, то стали вони символом крові і безсмертного роду. Через весільні рушники, дівочі, і навіть чоловічі, сорочки обтяжені тими могутніми кетягами. Міцний космотворчий ланцюг: крапелька крові – жінка – народження – Україна – Відродження.

Дуб, зображений на вишиванках, – священне дерево, що втілювало Перуна, Бога сонячної чоловічої енергії, розвитку, життя.

Здавна в Україні святили мак, ним посипали людей і худобу, бо вірили, то мак має чарівну силу від всякого зла. А ще вірили, що наче після бою, на весні вкривається маками. Дівчата, в сім'ї яких хтось загинув, з любов'ю і сумом вишивали маки на сорочках, а на голови плели вінки із семи маків, присягаючись цим зберегти і продовжити свій рід [3].

А ще в Україні вишивали ікони. Ікона – грецьке слово, яке перекладається як «образ». Тому часто називають ікону образом. Це особливе, витончене і натхненне зображення головних осіб та подій християнської релігії, перш за все Ісуса Христа, Богородиці Марії та святих. Ікона дуже відрізняється від звичайного малярства на релігійні теми. Вона є неначе тінню живого Бога і святих, направлених з неба на землю. Тому ікони площинні майже не мають виміру вглиб, фарби накладають локально, кожна окремо від іншої, не змішуючись. Особливо старанно і збільшено малюють очі – вони неначе вивчають і аналізують духовний стан віруючої людини.

Усі кольори символічні, кожен щось означає: золотий – це світло небесного царства, пурпурний – царська влада Господа, голубий – чисте і благодатне життя на землі. Тому не можна замінювати кольори ниток на свій розсуд.

Українська вишиванка – це те, без чого важко уявити українську культуру, побут та історію. Кольоровими нитками вона вплетена у наші традиції. І найважливіше те, що українська вишиванка, маючи вікову історію, не втратила своєї популярності і до сьогодні. Вишиванка є абсолютно унікальним, автентичним продуктом, який характеризує не лише темперамент нації, але й є її візитною карточкою. Символічні кольори – червоне і чорне, то є пісня, якою пройнята вся історія нашого народу. Одним з безумовних феноменів вишиванки є те, що за багатовікову історію свого існування, попри всі історичні події, вона все ж таки зуміла зберегти свій первозданий вигляд і пронести його крізь століття.

Література

1. *Бондаренко С. П.* Знаки 155 стародавніх українських вишивок. – Київ: Мегатайп, 2001. – 496 с.
2. *Словник символів культури України / За ред. В.П.Кочура та ін.* – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.
3. *Лозко Г. С.* Українське народознавство. – Тернопіль: Мандрівець, 2011. – 512 с.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ: БОГОДУХІВ

Почуття любові до «малої Батьківщини» неодмінно стосується і великої Батьківщини – України. Тому саме з вивчення історії рідного краю починається усвідомлення високих понять національного змісту «Батьківщина», «патріотизм» тощо.

Мій рідний край – Богодухів – я почала тут свідоме життя, сформувала власний світогляд і усвідомлюю, що важливо не лише любити, а й знати свій батьківський край.

Богодухів починає свою історію з 1517 року, а саме з селища на території сучасного міста, що відоме як укріплений пункт Дяків Острог (Дякове Городище). Проте перший опис поселення зберігся за 1662 р. Тоді на території сучасного Богодухова оселилися понад 1 200 козаків на чолі з отаманом Тимофієм Крисяком й заснували тут Богодухівську слободу. Переселенці збудували житло, а також міцне на той час укріплення – дубовий острог і земляний вал, навколо якого був глибокий рів [4].

Походження назви міста пов'язане з церквою «во имя Бога Духа Святого». Згідно з іншою версією, назва походить від наявності чистого повітря на цій території.

Від 1662 року маємо достовірні дані і розгорнутий опис богодухівських храмів. Першу церкву Успіння Пресвятої Богородиці мешканці сотенного містечка почали зводити ще за правління сотника Григорія Рогозенка. Будували храм усією громадою і на громадські кошти, перш за все за активної підтримки сотника. Коли пізніше Григорія Рогозенка перевели до сусіднього містечка Валки, він і там прославився як будівничий Божих храмів. Споруджену валківським сотником Михайлівську церкву тривалий час називали «рогозівською». Що ж до Богодухова, то саме ті роки масового заселення міста переселенцями з Правобережної України дали могутній поштовх до будівництва храмів [6].

Протягом існування поселення неодноразово зазнавало нападів кримських татар. Так, у 1680 р. кримські татари пограбували й розорили місто. Тому для захисту від нападників побудовано фортецю. Економічному розвитку Богодухова сприяло його вигідне географічне розташування, адже тут проходив великий шлях, що з'єднував полкові міста Харків та Охтирку. Його розвитку сприяло й надання в 1681 році магдебурзького права [3].

З 1681 р. по 1765 р. Богодухів був сотенним центром Охтирського козацького полку. Протягом лютого – квітня 1709 року (під час Північної війни 1708-1709 рр.) у Богодухові зосереджувалися російські війська під командуванням О. Меншикова та царевича Олексія.

На початку XVIII ст. населення слободи займалося переважно землеробством. Крім того, набули розвитку такі промисли: вичинка шкіри, чоботарство.

За Філаретом, 1710 року в Богодухові була збудована велика дерев'яна церква Святої Трійці. Успенська церква на її тлі виглядала старою і затісною. 1716 року старенька дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці згоріла, а богодухівці взялися до зведення нової, хоча вже й мали добре облаштовану з міцної деревини Троїцьку церкву. І не дивно – населення сотенного міста зростало, а церкви на ту пору були неабияким показником величини і значущості населених пунктів, а заодно і рівня культури, духовності і, нарешті, шляхетності мешканців. У статистичних даних за 1739 рік згадується про існування у Богодухові ще й Михайлівської церкви. Перші церкви були скромними в архітектурному розумінні, дерев'яними, побудованими у традиціях народного мистецтва з використанням елементів українського бароко [1].

Після запровадження в 1780 р. Харківського намісництва Богодухів став повітовим містом. У 1781 р. Богодухівська слобода отримала статус міста. Основним господарським заняттям населення міста залишалось землеробство. Розвивалися також різні промисли.

Наприкінці XIX ст. у місті було 1 600 будинків, працювало декілька цегляних і шкіряних заводів, церковно-приходська школа, жіноча гімназія, двокласне міське приходське училище.

Знаковою подією для духовного життя Богодухова стало відкриття Свято-Троїцького жіночого монастиря. Спочатку на його місці 1886 року була богадільня. Від 7 березня 1889 року Указом Святійшого Синоду отримала статус громади. А вже 1893 року тут був заснований монастир і храм в ім'я Живоначальної Трійці. Залишилась тут і богадільня для вдів та сиріт. Першу стару дерев'яну монастирську церкву будував ще Василь Підгорний, засновник Свято-Троїцького монастиря [6].

На початку XX ст. у господарському розвитку міста чільне місце посідали цукрова й винокурна промисловості. На підприємствах повіту працювало 1 400 робітників.

Протягом 1917–1918 рр. у місті неодноразово змінювалася влада: імперської Росії, червоноармійців, петлюрівських загонів. 24 грудня 1918 р. у Богодухові встановлено радянську владу. У 1919 р. Богодухів захопили війська Денікіна, але 10 грудня цього ж року містом знову заволоділи радянські війська [1].

У січні 1920 року у Богодухові працював театр, було відкрито народний дім, кінотеатр, 4 клуби, діяли 4 бібліотеки.

Богодухівський монастир був закритий у квітні 1923 року. Після закриття монастиря храм на його території проіснував до 40-х років минулого століття і був єдиним діючим у Богодухові.

Від 1923 року Богодухів став районним центром.

Під час Другої світової війни місто було двічі окуповане німецько-фашистськими загарбниками в період з 12 жовтня 1941 до 18 лютого 1943 років

і з 12 березня до 7 серпня 1943 року. У часи окупації в Богодухівському районі активним був партизанський рух. Результатом воєнних дій стало те, що всі промислові підприємства, культурно-освітні заклади та 810 житлових будинків були зруйновані [2].

У післявоєнний період на базі мотороремонтних майстерень було створено авторемонтний завод. З промислових артілей виник побутовий комбінат, переобладнано й збільшено потужність молокозаводу, реконструйовано цегельні.

У 1960-х рр. у місті діяли поліклініка, лікарня, 2 диспансери, санепідемстанція, Будинок культури, 23 бібліотеки. У 1963 р. у Богодухові відкрито музей образотворчого мистецтва [5].

У 1991 р. у місті збудовано Свято-Покровський храм. Свято-Покровській храм став першою ластівкою на шляху до відродження слави Богодухова як православного міста відомого своєю храмовою архітектурою.

На початку XXI ст. у Богодухові працюють підприємства з виготовлення кондитерських виробів, борошна, масла, круп; молокозавод, хлібозавод. Діє лікарня, Будинок культури, Богодухівський краєзнавчий музей. Крім Свято-Покровського храму, діє Українська православна церква Московського патріархату.

У межах міста виявлено пам'ятку археології: стоянку періоду пізнього палеоліту, 2 поселення пізньозрубної культури (межа II-I тисячоліття до н.е.), 4 селища скіфського часу (VI-III ст. до н.е.).

Богодухів є батьківщиною відомих діячів української культури: письменниці Марії Миколаївни Загірньої-Грінченко (дружини Бориса Грінченка), композитора Валентина Тихоновича Борисова, живописця Миколи Митрофановича Уварова, кінорежисера Віктора Іларіоновича Івченка, кінооператора Михайла Кириловича Чорного. У місті пройшли дитячі роки народного художника України Михайла Гордійовича Дерегуса, письменника Миколи Хвильового (Фітільова). Тут працювали бандурист Іван Іович Кучугура-Кучеренко, письменник Дмитро Іванович Бедзик, артистка Уляна Павлівна Сулова.

Сьогодні на гербі Богодухова на срібному полі зображено тернове (або сливове) дерево з плодами. Зелене тернове дерево з плодами (герб, який використовується Богодуховом понад 200 років) вказує на особливу рису навколишньої природи – велику кількість терну в цій місцевості. Срібний колір у геральдиці символізує цноту, чистоту, бездоганність та непорочність. Побратим Богодухова – місто Бойєртаун, штат Пенсільванія, США.

Література

1. Богодухів: Зб. архів. док. і матеріалів / Держ. архів. Харк. обл. – Х.: Фоліо, 1995. – 128 с.
2. *Мартинов Г. С.* Визволителі Богодухівщини – Харків : Б.в., 2005. – 204 с.
3. *Могилевська Н.* Богодухів. З історії міського самоврядування. – Харків, 2008. – 76 с.
4. *Редіна В. А.* Довідник юного краєзнавця Харківщини / Редіна В. А., Сіталова О. О. – Х, 2005. – 111 с.
5. *Таран В.* Богодухівська симфонія : Художньо-іст. нариси / В. Таран, Н. Могилевська. – Харків : Майдан, 1997. – 145 с.
6. *Таран В.* Древні храми Богодухова / В. Таран // Маяк. – 1995. – 11 січ.

СЕКЦІЯ II

ІСТОРИЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ Й ІСТОРИЧНОГО ШЛЯХУ

Наталія Чорна

*Харківський національний університет радіоелектроніки, м. Харків,
nata_blak@mail.ru*

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Загальновідомо, що політичні традиції, історичний шлях, геополітичне положення та специфіка конкретного етапу розвитку суспільства впливають на стан політичної культури. Україна має багату на події історію, своєрідне геополітичне розташування, поліетнічний склад населення. Її історична доля відобразила взаємодію двох тенденцій у духовному і соціально-політичному розвитку. З одного боку, наявність давніх демократичних традицій, волелюбний дух народу, здатність і прагнення до незалежності, вистраждані у протистоянні з численними загарбниками. З другого боку, існування України у складі Російської імперії, потім СРСР, що зумовлювало пригнічення національної своєрідності і політику державного диктату, наклало свій відбиток на характер політико-культурного розвитку нашого суспільства.

Політичній культурі України притаманні регіональні відмінності. Специфіка виявляється щодо багатьох проблем, як інтеграція до Європейського Союзу, митного союзу; ставлення до важливих історичних подій, особливо оцінка постатей нашої вітчизняної історії; мовне питання тощо. Існують також специфічні відмінності у поглядах на шляхи й методи економічного розвитку країни. Регіональні відмінності політичної культури українського суспільства обумовлені факторами об'єктивного характеру, насамперед, пов'язаними з досвідом історичного розвитку народу. Однак не лише історичні, а й соціально-економічні, духовні, психологічні, мовні фактори впливають на сприйняття людьми політичних подій та їх політичну поведінку.

Українські землі довгий час були поділені між різними державами, не мали власної державності та самостійного досвіду правління. Українському народові нав'язувалися запозичені культурний, політичний, соціально-економічний зразки життя. Багаторазова денационалізація еліти України була пов'язана з ополяченням (XVII – XVIII ст.), русифікацією (XVIII – XIX ст.), створенням однотипної соціальної структури та нової радянської еліти (XX ст.). Це, з одного боку, залишило українські землі без власного державотворчого прошарку керівників, а з другого – сприяло відчуженню народу від власної еліти.

Сьогодні можна сказати, що український народ вже має стійку вертикальну ідентифікацію, яка означає наявність не лише міцного зв'язку зі

своєю нацією-державою, а й почуття патріотизму, визнання та захист незалежної держави як цінності. Слід зазначити, що значна кількість громадян сучасної України розуміють націю саме в політичному плані. Але поряд з політичним розумінням нації в сучасному світі існує етнічний підхід до її визначення. Цей підхід базується на пріоритеті традиційних факторів мовного, культурно-етнографічного, релігійного характеру. Безумовно, в політичному розумінні нації вказані фактори є важливими, але другорядними. Вони перешкоджають загальнонаціональному єднанню та ідентифікації з певною політичною системою.

На наш погляд, концепція розвитку державності в сучасній Україні повинна у своїй основі мати принцип дотримання інтересів і розквіту всієї української нації. На такій основі можливо подолати недостатню горизонтальну ідентифікацію в політичній культурі України та її значну фрагментарність.

Однією з ознак цієї фрагментації є регіоналізм. Наприклад, центральний регіон України характеризується поміркованими політичними орієнтаціями. Саме у Центрі можна визначити найвищу ступінь порозуміння між різними соціальними, культурними й особливо етнічними групами стосовно ключових проблем сучасності.

Найбільші розбіжності в ціннісних уподобаннях та політичних прихильностях демонструють Захід і Схід. Захід традиційно налаштований на проєвропейську позицію, завжди найбільш послідовно відстоював незалежність української держави та національно-державницькі аспекти ціннісних орієнтацій. У свою чергу на Сході Росію традиційно розцінюють як дружнього сусіда, партнера й віддають пріоритет саме цьому напрямку. На Сході фактори національно-державницького характеру розцінюються як другорядні, тоді як безумовний пріоритет там мають фактори економічного та громадянсько-політичного характеру (добробут, безпека, порядок, політична стабільність). Південь країни у політичному плані можна віднести до політично пасивного регіону, за винятком Криму. У цьому регіоні наявна слабкість українських національних традицій. У етнічному плані регіон представлений різноманітними групами: українці, росіяни, греки, татари, болгари, молдовани, турки тощо. Ці групи налаштовані, насамперед, на задоволення своїх соціокультурних інтересів.

Фрагментація політичної культури демонструється на прикладі визначення пріоритетів зовнішньої політики України. Так, за даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, в 2012 р. відносини з країнами ЄС на Заході вважали пріоритетними 72,8% опитаних, у Центрі – 47,7%, на Сході – 23,9%, на Півдні – 21,6%. Що стосується відносин з Росією, то на Заході тільки 5,9% опитаних визначили їх пріоритетними; у Центрі цей відсоток склав 20,5, на Сході – 56,6%, на Півдні – 58,8% [1].

Особливо слід визначити Автономну Республіку Крим. У цьому регіоні політичні протиріччя між росіянами та українцями, з одного боку, та кримськими татарами, з другого – виражені найбільш активно. Важливим

чинником є те, що росіяни у Криму складають 58,5%, українці – 24,4%, кримські татари – 12,1% [2]. Більшість росіян та українців Криму налаштовані на посилення взаємодії з Росією.

Кримські татари виявляють активність у політичному плані. Вони мають свій орган самоврядування – Меджліс. Кримсько-татарська громада вирішує проблеми виховання своєї молоді у національних традиціях. Так, останнім часом у Криму створюються недержавні навчальні заклади (медресе), в яких молодь отримує мусульманську освіту. Вихованці цих закладів стають імамами та викладачами ісламу. Зокрема, у 2013 р. Азовський медресе Джанкойського району Криму випустив 24 проповідника та викладача релігії [3].

Внутрішня фрагментарність у політико-культурному плані Півдня і, особливо Криму, як ми бачимо, є можливим підґрунтям для загострення міжетнічних конфліктів у цьому регіоні.

Фрагментарність має негативні наслідки – недостатній ступінь порозуміння стосовно ключових цінностей та цілей розвитку суспільства між представниками різних субкультур. Як вже зазначалося, це з одного боку, є наслідком історичного шляху розвитку нашого суспільства, з другого – провокується сучасними факторами політичного життя: політичною нестабільністю, соціальним розшаруванням, кризовими явищами в сфері економіки, високим рівнем корумпованості влади, послабленням зв'язку між державою і суспільством.

Отже, в сучасних умовах актуальним є збереження національної злагоди на засадах суспільного консенсусу стосовно головних пріоритетів розвитку Української державності. На жаль, правляча еліта все ще демонструє регіональний розбрат, постійне використання моделі регіонального розколу для завоювання голосів виборців на чергових парламентських та президентських виборах. Починаючи з 2004 р., коли вперше була задіяна ця технологія, політики посилюють розкол, не намагаючись об'єднати країну, а навпаки, виділяють «своїх» виборців і протиставляють їх «чужим» виборцям. Відсутність національної консолідації та регіональний політичний розкол не дозволяють об'єднати зусилля українській нації задля вироблення спільної системи цінностей та сприйняття власної держави як абсолютної, фундаментальної цінності.

Література

1. Україна 2013: між виборами і перед вибором. Громадська думка 1: перший замір після оголошення офіційних результатів парламентських виборів 2012р. [Електронний ресурс] /Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf
2. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс] /Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/crimea/>
3. Ворота Крима [Електронний ресурс] /Режим доступу <http://jankoy.org.ua/azovskogo-medrese-2013-vypustili-24-propovednika/>

ПРОСЛІДИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГЕРОЇЧНИХ КАЗКАХ

Українські фольклорні тексти містять значний пласт лексики, яка відображає історичний шлях українського народу і водночас є втіленням етнічної духовної культури. Таку лексику вплетено в архаїчні сюжети, які сягають ще праіндоєвропейської і навіть доіндоєвропейської доби.

З-поміж усього розмаю українських фольклорних текстів залишки реконструйованого культу *коня* найбільше виявляються в цілій низці українських чарівних казок і частково в українських замовляннях. Загальновідомо, що *кінь* в індоєвропейців мав особливий статус через свою значущість у їхній господарській діяльності, що зумовлювало його постійну включеність до ритуалів магії, обрядодій і вірувань.

Загалом в українських чарівних казках добре збережено текстовий складник давньоіндійського ритуалу *aśvamedha* – принесення в жертву *коня* [4,483]: *от привів один коняку, вони розідрали її, бандури (нутрощі) повикидали, а самі у середину сіли* [4,46]. Водночас цей невеличкий фрагмент в контексті цілої казки може виступати реліктом ритуалу присвячення коня покійникові: два сини знаходять труну, у якій поховано їхнього підступно вбитого батька, і одразу вирішують принести в жертву коня [4; 1,550]. Більше того, *кінь* виступає складником ініціальних обрядів, разом із тим відбиваючи залишки сприйняття цієї тварини як такої, що належить світові богів і людей водночас, яка є засобом отримання таємного знання: два сини вбивають коня задля того, щоб уполовати чарівного орла з орлям, який знає, де живуща вода, за допомогою якої прагнуть оживити батька [4,46].

Статус *коня* як тварини пограничної в реконструйованій індоєвропейській міфології, яка існує між світом богів і світом людей, підтверджує фольклорна текстова формула, представлена в сюжетах багатьох казок, у яких *кінь* є носієм таємного знання. Такі тексти описують ініціальний перехід героя чарівної казки крізь голову коня, показують здатність коня говорити, виступаючи охоронцем героя. Наприклад: *а Марків кінь вже чує, що йому [Маркові] лихо, та троє дверей пробив* [4,34], *кобиляча голова і кінь загалом здатні наділити героїню багатством: посягни в моє ліве вухо: там для тебе срібний одяг є* [2,164].

Можна констатувати, що *кінь* виступає найуживанішою твариною в українських чарівних казках, що є наслідком відносної новизни культу, який пов'язаний із прирученням коня давніми індоєвропейцями, порівняно із архаїчними мисливськими культами вовка та ведмедя, які сягають ще часів палеоліту. Сам це, на нашу думку, зумовлює відносно добру збереженість і постійну відтворюваність його у чарівних казках.

Водночас *кінь* пов'язаний з іншими культами, зокрема нетваринними. Так, українські чарівні казки зберігають значну кількість прослідів давнього індоєвропейського міфу про божественних близнюків Діоскурів-Ашвінів [5, I, 383]. На текстовому рівні вони проявляються в доволі стійкому зв'язкові *коня* і двох синів. Відомо, що божественні близнюки були покликані оберігати коней і слідкувати за ними. В українських чарівних казках збережено залишки цього вірування давніх індоєвропейців: два сини знаходять собі двох коней, зайченят, лисенят, вовченят, ведмежат, левенят [4, 38–39], постійний зв'язок чарівного коня як помічника героя казки з парою собак, яку дарує йому баба: *розв'язав ту рогожку, аж там двоє цуценят. Він взяв та кинув їх. Од'їхав трохи, коли за ним два таких пси біжать, що він аж злякався* [4, 48].

Коня включено і до залишків індоєвропейського міфу про протистояння між богом сонця і змієм. Українські чарівні казки зберегли його у своїх формулах: *поспорив змії з царем. Як поспорив та й покрав з неба і сонце, і місяць, і усі зірки, та й поховав у себе в підземному царстві* [4, 29]; *одного разу сталося так, що сонце не зійшло, а ввечері десь місяць пропав і зірки не світили* [2, 85].

Кінь в українських чарівних казках включений і до рештків міфу про коваля-чарівника, що, своєю чергою, є прослідом ще доіндоєвропейських вірувань, пов'язаних із відкриттям металу, та залізом і його чарівними властивостями, обожнюванням усього, що так чи так дотичне до нього, як це притаманне саме індоєвропейській культурі. Це свідчення залишків реконструйованого хаттського Хасаміля, бога коваля, помічника бога сонця, який має паралелі з балтійською міфологією і, як виявляється, зі слов'янською [3, 107]. Водночас в українських казках маємо і пізнішу контамінацію архаїчного міфу про бога-ковалю з пізнішим християнським міфом про Ісуса Христа і його учнів: *а в Кузьми-Дем'яна та було дванадцять учеників, так вони її [бабу-Ягу] гарячими кліщами і піймали за язик* [4, 34].

Кінь в українських чарівних казках свідчить і про те, що він міг бути й тотемною твариною. Ідеться про героїв чарівних казок, антропоніми яких мотивовані конем чи однією з його гіпонімічних назв: Киріак, Кобилячий син і Бух Копитович. Такі герої з народження мають надприродні магічні здібності. Можна провести паралелі з германськими переказами про братів царів Hengist і Horsa [1, II, 553].

Останній зв'язок коня – з міфом про світове дерево – теж представлений в українських чарівних казках. Слід зазначити, що це вірування, поширене в германській міфології у вигляді дерева Іггдрасіль і яке свідчить про належність коня до тварин саме серединного світу, представлене в українських чарівних казках фрагментарно.

Отже, проведена невелика розвідка уповноважує висувати, що українські фольклорні тексти доволі добре зберігають праіндоєвропейське сприйняття *коня* як сакральної тварини, належної світові богів і світові людей. Це виразно простежується в текстових залишках ритуалів принесення в жертву

коня (давньоіндійський ритуал *ašvamedha*, паралелі з латинським *caput equi*). Водночас *коня* включено до рештків таких реконструйованих праїндоевропейських міфів: 1) про божественних близнюків (грецьких Діоскурів – Кастора і Полідевка, давньоіндійських Ашвінів), 2) про протистояння бога сонця і змія, про бога-ковалю, помічника бога сонця; 3) про світове дерево. Так само відчутні залишки оберегової функції назви коня – головно в номінуванні головних героїв чарівної казки і паралелі цьому в інших індоєвропейських традиціях.

Головний висновок – *кінь* належить до спадщини індоєвропейської духовної культури в українському фольклорі, хоча етимологічно саме слово на позначення цієї тварини є слов'янським новотвором.

Ця розвідка вписується у глобальне досліджування міфологічної лексики української мови, серед якої плануємо виділити й описати саме індоєвропейізм, успадковані слов'янами від спільноіндоєвропейської мови, разом зі спробою віднайти рештки давніх ритуалів і вірувань, які стоять за такими словами, щоб довести одвічну включеність українського народу в загальноєвропейський, а відтак і світовий контекст.

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Книга вторая / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 887 с.
2. Геройко-фантастичні казки / [відп. ред. Павличко Д. В.]. – К. : Дніпро, 1984. – 366 с.
3. Иванов Вяч. Вс. История балканских и славянских названий металлов / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Наука, 1983. – 195 с.
4. Казки, прислів'я і т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 228 с.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – Том 1: А–К / [гл. ред. С. А. Токарев]. – [2-е изд.]. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 671 с.

Євген Нарожний

*Харківський національний автомобільно-дорожній
університет, м. Харків, knishenko@meta.ua*

АРХАЇЧНІ ВІРУВАННЯ ТА КОСМОГОНІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАШИХ ПРАЩУРІВ

Уявлення та вірування українців – розуміння і знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді, якихось даних, спостереженнях за навколишнім світом; релігійні уявлення.

Характерною особливістю традиційних уявлень наших пращурів було одухотворення явищ природи, віра у наявність духа, душі в кожній речі. Подібні анімістичні риси вірування відбиті в українській демонології. Українці вірили в духів природи (водяників, русалок, лісовиків), хатніх духів (домовиків), духів-демонів («нечистих: відьом, упирів, вовкулаків»).

Характерною рисою народних вірувань українців був фетишизм—віра у надприродні властивості предметів неживої природи. Фетишами – предметами релігійного покоління – вважалися різні обереги, талісмани, амулети та певні види каміння, що, на думку людей, мали чудодійну силу, оберігали від злих духів, нещастя, приносили здоров'я.

Для традиційних уявлень, вірувань українців характерний тотемізм – сукупність релігійних уявлень і вірувань про існування надприродних зв'язків між певною родовою групою людей і певним видом рослин чи тварин.

Значне місце в уявленнях українського народу посідали вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, легкі й важкі дні, щасливе й нещасливе місце, Долю.

Важливим складником народних уявлень є міфологія, в якій знайшли відображення реальні знання та фантастично-релігійні образи і повір'я про природу, Всесвіт, людину. Наприклад, Всесвіт поділяли на три зони: небо, землю, підземний світ. Небо уявляли як дах землі, як повітряний простір, воно нібито вогняне і розкривається лише під час грози. Хмари трактувалися як «величезні міхи з водою», мішки з «вічками», крізь які йде дощ. Молочний шлях (Чумацький Шлях) вважали дорогою у вирій, а останній – місцем, де панує вічне літо, живуть душі людей.

Різноманітні нашарування у системі світоглядних уявлень та вірувань українців дають підґрунтя для виявлення двох основ її походження: первинної – індоєвропейської, і пізнішої – слов'янської. В основі етапу інтеграції загально-східнослов'янської міфології та демонології лежать культурні стереотипи, котрі були притаманні ще індоєвропейській культурі. Початок формування протослов'янських уявлень наших предків відноситься до ХУІІ – ХУІ ст. до н.е. На той час протослов'янська культура охопила широке коло етносів, включаючи східних і західних слов'ян. А у ще більш віддалені часи культурна спорідненість народів індоєвропейської групи поширювалася й на деякі народи Західної Європи та Малої Азії. Оскільки у формуванні світоглядних уявлень праслов'ян брали участь різні племена, то й вони збагачувались, засвоюючи праслов'янську культуру, а інколи й мову. Геродот писав, що деякі грецькі боги прийшли зі Скіфії, і «орачі» присилали їм пожертвування, навіть Афродиту на Пелопонесі називали Ладую, а Атену в Малій Азії – слов'янською Даною. Визначається близька подібність богів і деяких міфологічних сюжетів слов'янської та індійської міфології.

Уся міфологія і демонологія українців переважно слов'янська: і за персонажами богів, і за структурою демонів, і за природою космогонічних уявлень, і за характером зв'язків між віруваннями, повір'ями і типом господарства.

Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а інколи і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій люди намагалися вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Людина тут виступала переважно активним началом, а

не лише жертвою сил природи, як це донедавна трактувалося багатьма дослідниками. Особливо ця активність проявлялася там, де людина могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень – повір'їв.

Язичницька релігія ґрунтувалася на поклонінні небесному вогню та воді. Небесний вогонь – первісна матерія чоловічої статі, що, поєднавшись з водою і світлом, утворила все на землі. За найдавнішими космологічними уявленнями слов'ян, вогонь – стихія могутня і незрозуміла: то вона світить і грає, підтримує життя, одганяє хижаків, то сама наступає, все нищить, спопеляє. Вогонь вважався живою, вічно голодною і очищувальною силою. Служителі язичницького культу в спеціальних храмах-капищах утримували вічний вогонь як знак постійного доброго зв'язку з богами та безперервності життя й добробуту роду, племені. Вогню приписували цілющу силу. Культ вогню був дуже важливим, його застосовували в обрядових ритуалах (весільному, при народженні дитини, у поховальному та інших обрядах).

Вода – первісна матерія жіночої статі, символ здоров'я, чистоти. Сила води була як благодворна, так і руйнівна. За космологічними поглядами давніх слов'ян, вода, поєднавшись із первісною матерією чоловічої статі (світ, світовид), утворила струмки, річки, ліси та інші речі на Землі. Цим пояснюється наявність у слов'ян «водних» божеств. Їм присвячували спеціальні свята, виконували певні обряди. Рух води. За часів язичництва існувала богиня життя – Жива вода. Образ Живої і Мертвої води часто зустрічається у народних казках. Але вони не протистоять одна одній.

Небесний вогонь виходив із тріади світил – Сонця, Місяця й Зорі – і мав назву Цур (Сур – сонце серед 12 сузір'їв). Спершу у тріаді світил головним був Місяць. Стародавній культ Місяця був витіснений культом Сонця. Прабог неба Див виявляв себе як Сварог (з 12 сузір'ями) і як Сонце – Око, що оберігає Прадерево Всесвіту. Зміна знаків зодіаку, визначаючи весняне рівнодення, робила сузір'я головним божеством і обумовлювала його провідну роль в астральній міфології народів. Особливими сузір'ями зодіаку були ті, через які Сонце проходило за півроку сільськогосподарських робіт, тобто від весняного рівнодення до осіннього. Оскільки їх було 7 (з 12), сімка стала магічним числом, символом періодичного закону природи. Уособленням цих семи знаків зодіаку стало Сонце, яке змінювало образ і зміст у кожному знакові і кожен цей образ став богом.

Для найдавнішої свідомості українців існував єдиний, природний космос, в якому були притаманні протилежності: порядок – хаос, своє – чуже, що осмислюється у відповідній символіці – світ – темрява, верх – низ, праворуч – ліворуч, схід – захід.

Виокремлення і маркування напрямків простору у давньоукраїнській культурі, як і в архаїчних культурах інших народів (індійців, китайців, єгиптян, греків), знаходить свій вираз в образі Світового Дерева або Космічного Дерева. Цей образ притаманний традиціям багатьох народів світу, починаючи з епохи бронзи і до наших часів (кераміка трипільської культури у – 11 тис. до н.е.).

Світове дерево – символ родючості і вічного життя. У наших пращурів його уособлювали дуб, явір, тополя. За допомогою Світового Дерева Космосу – три царства: низ (корені) – підземне царство, середина (стовбур) – земля і верх (гілки) – неба. Верхня частина символізувалася птахами (сокіл, орел, соловей), середня – звірами, а нижня – рибами. Верхня частина Світового Дерева – життя і розвиток – напрям росту дерева, а нижня – згасання, смерть. Наші предки вважали, що епосі Світового Дерева передувала епоха Хаосу. Вона змінилась епохою Космосу – організованого світу, символом якого і є Світове Дерево. Космос вважався утвореним з чотирьох первісних стихій, якими для давніх слов'ян (у тому числі і українців) є вітер, вода, вогонь і земля. Простір впорядкованого космосу був невід'ємним від людини, що освоює цей простір, встановлюючи порядок в ньому.

Світове дерево могло правити за втілення життя і смерті (зелене, квітуче дерево – і сухе, мертво).

У цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтується не лише на обоженні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Цей досвід нерідко сприймалися народною свідомістю з великою часткою фантазії та ірраціоналізму.

Дохристиянські вірування, уявлення, обряди міцно увійшли в народні свята, обряди, пісні і мають велику символічність для українців. В архаїчних уявленнях українців відбувалося ототожнення людського й природного Космосу, що було узагальненням величезного досвіду освоєння природи людиною. Для дохристиянської міфології характерна система протиставлень: життя і смерті, долі й неволі, парного і непарного чисел, неба і землі, весни і зими, дня і ночі, чорного і білого та ін. Український пантеон та пандемоніум досить різноманітні. Людина вважалася невід'ємною частиною природи, Космосу і виступала активним началом, що може вплинути на ті чи інші події.

Надія Калайда

*Харківський національний університет радіоелектроніки,
м. Харків, kalaida15@gmail.com*

ОБРАЗ ЗЕМЛІ У СВІТОГЛЯДІ УКРАЇНЦІВ

Упродовж століть український народ створив багату духовну та матеріальну культуру. І саме історія, мова та культура є найважливішими джерелами у пізнанні українського народу.

Світоглядні уявлення українців, як і будь-якого іншого народу, мають достатньо глибокий і яскравий спектр. Це погляди на природу, на світ, на своє місце в цьому світі. Та ми вважаємо, що образу землі належить особливе місце.

Важливість цієї теми полягає у тому, що пізнання свого історичного коріння і багатой духовної культури піднімає рівень національної самосвідо-

мості конкретної особи і народу взагалі. Окрім того, повернення до духовної культури дає поштовх для розвитку особистості людини, дозволяє створити систему справжніх, а не псевдо уявлень, як етичних, так і естетичних.

Необхідно зазначити, що запропонована тема достатньо розроблена в етнографії. Водночас метою роботи є спроба поєднати та систематизувати ті аспекти, що стосуються поглядів українців на образ землі.

Заслугує уваги збірка «Українські приказки, прислів'я і таке інше» укладена М. Номисом [9]. Ця збірка побачила світ у 1863 році. Автором зібраний і оброблений значний матеріал, наведені тисячі прислів'їв та приказок, пояснення щодо їх виникнення.

Цікавою є і праця класика української літератури Івана Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології». Письменник висуває і обґрунтовує думку про те, чому в пам'яті українців залишилося не так багато прикладів найдавніших світоглядних уявлень. «Ще його (народу) міфологія не розвилась гаразд, як уже раннє християнство в Києві, дуже рання візантійська християнська просвіта захопила і спинила її в самому процесі розвитку, повернула духовне життя українського народу на іншу стежку й занастала багато цікавого для науки в українській міфології. Для нас тепер zostалися тільки уривки з давньої міфології, що дійшли до нашого часу в устах народу...» [4].

Найбільш повно, на нашу думку, бачення і сприйняття українським народом всесвіту зібране у праці Г.О. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування». На думку Г. Булашева, у свідомості українців тісно пов'язалися як найдавніші язичницькі уявлення, так і пізніші християнські. Образно він визначає, що «нова споруда зводилась на руїнах старої – і до того ж наполовину зі старого матеріалу» [1, 58].

Серед розглянутих матеріалів, найперше, що необхідно визначити, це перекази про те, як найдавніші люди уявляли собі землю, та як створена була земля. Людина намагалася пояснити чому земля – це рівна площа, але зустрічаються гори, водоймища, де закінчується земля та що знаходиться під нею, бо те, що знаходиться над нею, людина бачила.

У різних місцевостях зберігалися різні погляди щодо зовнішнього вигляду землі. Наприклад, її уявляли круглою, як корж, що плаває на воді [8, 91]. Г. Булашев наводить свідчення про те, що землю уявляли у вигляді жовтка в яйці, навколо якого – вода (як білок). У нього ж знаходимо і згадку про те, що достатньо поширене уявлення, що земля тримається на одній або двох рибках (китах). «Кожні сім років риба то опускається, то підіймається, внаслідок чого роки випадають мокрими й сухими. Коли риба, яка тримає землю, перекидається на другий бік, тоді буває землетрус» [1, 269].

Відрізняється від усіх переказ, який у 30-х рр. ХХ ст. записав Ганс Цбінден на Гуцульщині «Наша планета нагадує велетенський людський організм, різні частини якого асоціюються з певним містом або регіоном:

голова – з цісарським містом Віднем, пуповина – з папським Римом, груди й робочі руки – з багатими рівнинами Покуття, Поділля та Наддніпрянської України, а черево – «шляхетчиною», тобто Польщею» [8, 80].

Людину не могло не цікавити і те, а хто ж і як створив землю. Найбільше легенд про те, що це був вищий Бог-творець, а створена земля з дрібного піску, що підняли з дна моря чи озера.

С. Плачинда наводить легенду про те, що бог Сокіл-Род відправив за таким піском Білобога і той приніс його у двох жменях і розсіяв у п'їтьмі [6, 56].

З прийняттям християнства творцями Землі стали Бог і Сатанаїл. На дно моря Бог відправив Сатанаїла, а той приховав частину піску для себе, не все віддав Богові. Там, де Бог розкидав пісок – утворилася родюча, добра земля, а де розкидав Сатанаїл – утворилася кам'яниста, гориста, непридатна для життя [3, 498]. Ці легенди є підтвердженням того, що християнські уявлення частково ґрунтувалися на язичницьких.

Поступово образ землі стає більш обожнюваним, поетизованим, він набуває більш яскравих рис і характеристик живого організму, наділяється душею. Це пов'язано з переходом стародавніх людей до землеробства.

Ми бачимо, що землю, перед усім, звеличують як годувальницю. Її називають Святою, Рідною, Матір'ю. Людина має до землі синівські почуття, бо розуміє, що вона – найбільший захисник, що від неї залежить життя людини. Тому не можна паплюжити та ображати землю, смітити на неї.

Існували повір'я, що не можна плювати на землю, лускати насіння на неї, бо тоді земля страждає і плаче [7, 5].

Земля була символом багатства і достатку, саме тому і говорили: «Будь багатим, як земля». В уявленнях людей найкрасивішою є земля, коли виправдане її призначення (давати плоди, годувати). Її уявляли жінкою, що прокидається навесні, прикрашає себе квітами та зеленню, розповсюджує силу, життя та молодість [5, 187].

Земля допомагала та давала сили, до неї зверталися у важкі хвилини життя. Наприклад, у казках чарівний меч або скарби знаходяться в землі;

з-під землі з'являлися диво-чарівники, а вороги провалювалися під землю. Богатирі з билин, лежачи на землі, переймали її силу [3, 437].

Отже, на основі дослідження можемо зробити висновок, що світоглядні уявлення містять в собі три основні складові:

- теоретичні знання (міфи, легенди);
- сукупність дій (обряди, звичаї, ритуали);
- етика – правила поведінки (прислів'я, приказки, повір'я, пісні)

Також можна стверджувати, що світоглядні уявлення про землю нерозривно пов'язані з життям людини.

Водночас варто зауважити, що певний пласт народних уявлень втрачений, оскільки всі уявлення з давніх часів зберігалися в усній формі. Але ми повинні зберегти для нащадків все, що дійшло до нас, бо, за словами Степана Килимника, це наш дорогоцінний скарб, наша слава, честь, наша праїсторія [2, 12].

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях . Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 414 с.
2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3-х кн., 6-ти тт.] / С. Килимник. – Кн. II, т. 3: Весняний цикл ; т. 4: Літній цикл. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 528 с.
3. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: [підручник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй –Левицький. – К.: Обереги, 2003. – 144 с.
5. Персонажи славянської міфології. Рисований словарь / [Сост. А. А. Кононенко, С. А. Кононенко]. – К. : Фирма «Корсар», 1993. – 224 с.
6. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / С.П. Плачинда. – К.: Укр. письменник, 1993. – 63 с.
7. Повір'я / [Упоряд. М. К. Дмитренко]. – К. : Т-во « Знання», 1992. – 48 с.
8. Українське народознавство: [навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка]. – К.: Знання, 2006. – 568 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. [Упорядк., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

Дар'я Дудченко

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, daria199210@rambler.ru*

ПРО ДАВНЄ МІСТО ТАВРИДИ – ХЕРСОНЕС

Як відомо, Таврида є давньою назвою Кримського півострова[10; 459]. Найчастіше цей етнонім пов'язують з давнім плем'ям таврів, що заселяли цю територію в давні часи.

У південно-західній частині цього півострова, на околицях сучасного міста Севастополь знаходяться руїни давнього величного міста – Херсонеса [14; 418]. Вивчення його історії є досить актуальним у наш час. Насамперед, у зв'язку з постійною зацікавленістю дослідників щодо вивчення процесу урбанізації, збільшення популярності досліджень регіональної історії, розширення кола зацікавлених візантинознавчими студіями. На відміну від інших міст Північного Причорномор'я Херсонес не мав територіального континуїтету, тому зараз активно досліджуються археологами його руїни. Споруди, що були залишені останніми мешканцями наприкінці XIV ст. – поч. XV ст., піддаючись руйнації, зберегли все те, що сприяє відновленню деталей звичайного життя тогочасних людей[9; 8].

Основною метою роботи є розгляд феномену існування Херсонеса на території Тавриди в межах доби античності та середніх віків на основі комплексного аналізу джерел.

Джерельну базу з історії міста і регіону становлять візантійські історичні твори – Анна Комніної «Олексіада», Лаоніка Халкоконділа «Історія»; руські літописні зводи – «Повість временних літ»; епістолярна література – «Аланське послання» єпископа Феодора; записки західних мандрівників – Гійома Рубрука «Подорож у східні країни», Мартіна Броневського «Опис Татарії»; трактати – «Геопоніка»; агіографічна література, що представлена житіями херсонських святих; звіти археологічних розкопок під керівництвом Г. Д. Белова, Р. Х. Лепера, І. А. Антонової, С. Ф. Стрежилицького тощо[4; 5–6].

Звертаючись до історії, слід зазначити, що на Кримському півострові греки заснували багато міст, але найвизначнішим з них є Херсонес. Саме йому судилося пережити й побачити зруйнування інших міст, що були створені греками в цьому регіоні.

За довгий період існування місто отримало багато назв. Давні греки називали його Херсонес, що означає «півострів»[6; 3]. У період Київської Русі можна було зустріти іншу назву – Корсунь, яка в подальшому була запозичена, наприклад, Мартіном Броневським, який прямо спирається на руські літописи (розповідає про взяття міста князем Володимиром, його хрещення та одруження з царівною Анною [2; 347]. У латинських джерелах XIII–XIV ст. можна зустріти іншу назву – Херсон (Гійом Боплан, Олександр Гваньїні та інші) [3; 11]. Потім – Херсон Таврійський, що часто означало не назву самого міста, а весь Кримський півострів.

Як кожне непересічне місто, Херсонес має свою цікаву історію. Як місто-колонія грецьких першопоселенців, Херсонес зміг дивом протистояти кочівникам під час Великого переселення народів. З кінця IV ст. воно стало центром поширення християнства. Саме Херсонес у подальшому став провідником християнської віри та візантійської культури серед жителів Київської Русі, а потім і Московського царства. Він був містом, що стало сполучною ланкою у візантійсько-руських відносинах. Уже в пер. пол. XIX століття архієпископ Інокентій скаже: «...тут могила нашого язичництва, тут купіль нашого хрещення, тут і початок нашої священної історії»[5; 7].

Перебуваючи у складі Візантійської імперії, місто довгі роки могло протистояти різним кочівникам – хазарам, печенігам, фінам-уграм, тюркам тощо. Після захоплення Константинополя рицарями-хрестоносцями 1204 року Херсон був позбавлений захисту Візантії, опинившись віч-на-віч з небезпекою ззовні [11; 10].

Питання про період загибелі міста є досить спірним. Низка дослідників, підтримуючи думку А. Л. Якобсона, вважають, що воно перестало існувати в кінці XIV ст.[12; 56]. Та існує й інша точка зору, зокрема, А. І. Романчук висловила думку, що загибель міста припадає на поч. XV ст., підтверджуючи це численними артефактами, що датуються початком XV ст.[8; 90].

Культурний вплив Херсонеса на розвиток міст Північного Причорномор'я, Київської Русі, а надалі Московського царства можна розглядати з різних точок зору й застосовувати різні підходи для його аналізу.

Зокрема, протягом багатьох століть місто являло собою цивілізаційний приклад для «сусідів-варварів»: його мешканці відрізнялися своєю грамотністю від своїх близьких сусідів, місто було оточене величезною системою захисних стін, на території його функціонувала водостічна система, багато доріг було створено за візантійською традицією, агора вражала величчю [1; 13-54].

Історія міста Корсунь є досить яскравим проявом історії раннього християнства на території Тавриди. Наприклад, на скляних предметах, що набули поширення в III ст. – IV ст. можна зустріти грецькі написи «душа», «щастя», «пий та радій» у поєднанні зі сценами жертвоприношень. Це дало підстави італійському епіграфісту М. Гвардуччі говорити, що близькі форми язичницької релігії були запозичені християнами, оскільки століттями пізніше вони будуть шанувати в церкві зображення своїх символів та апостолів у поєднанні з цими написами.

Протягом своєї багатовікової історії Херсонес був досить великим портовим містом Північного Причорномор'я, з міським базаром та торговим флотом. За його стінами укладалися торгові угоди, свідчення про це знаходимо, наприклад, у «Повісті временних літ» [7; 17]. У професійній зайнятості населення міста землеробство, порівняно з ремісничим виробництвом та промислами, відігравало незначну роль. Тому Херсонес не слід розглядати як місто, де відбувався процес «інтенсивної аграризації», бо він був торговельним містом впродовж всього свого існування.

Отже, місто Херсонес є одним із найважливіших міст Тавриди, яке існувало впродовж V ст. – кін. XIV ст. За період свого тривалого існування воно отримало чимало назв – Херсонес, Херсон, Корсунь, Херсонес Таврійський. Місто становить значний інтерес для дослідників, оскільки досягло значного рівня розвитку не лише у сфері культури, але й в економічній та політичній сферах.

Література

1. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г. / Г. Д. Белов // ХС. – 1948. – Вып. 4. – С. 13–75.
2. Броневский М. Описание Татарию / М. Броневский // ЗООИД. – 1867. – Т.6. – С. 333–367.
3. Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города/ Н. М. Богданова// Причерноморье в средние века. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 256 с.
4. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914–2005 гг.) / В. М. Зубарь // МАИЭТ. – Выпуск 6. – Т. 1–2. – 491 с.
5. Сорочан С. Б. Херсонес – Херсон – Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – К.: Стило, 2003. – 240 с.
6. Сорочан С. Б. Херсонес – Херсон – Корсунь: Путешествие через века без экскурсовода. – К., 2003. – 240 с.
7. Повесть временных лет [пер. Д. С. Лихачева, Б. А. Романова]. – М., Л., 1950. – 164 с.
8. Романчук А. И. Материалы к истории Херсонеса в XIV-XV вв./ А. И. Романчук // АДСВ. – 1982. – Вып. 19. – С. 89-114.
9. Романчук А.И. Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы: Монография: в 2 т. – Т. 1: Античный полис. – Тюмень, 2008. – 544 с.

10. Таврида, древнее название Крыма / Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.vehi.net/brokgauz/. Доступ – 07.09.2013.
11. Херсонес. – Симферополь: Таврия, 1975. – 102 с.
12. Якобсон А. Л. Керамика и керамическая производство Средневековой Таврики/ А.Л. Якобсон. – Л.: Наука, 1979. – 164с.
13. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры/ А.Л. Якобсон// МИА. – № 63. – 1959. – 388 с.
14. Kazhdan A. Cherson/ A. Kazhdan // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991. – P. 418–419.

Мария Пархоменко

*Харьковский национальный университет
имени В. Н. Каразина, г. Харьков, kristoferrobin85@mail.ru*

К ВОПРОСУ О КАЧЕСТВЕ ЖИЗНИ ВИЗАНТИЙСКИХ ГОРОЖАН: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ (НА ПРИМЕРЕ ХЕРСОНЕСА/ХЕРСОНА)

Ежегодно Транснациональная консалтинговая группа Mercer Human Resource Consulting, проводит исследование качества жизни («Quality of Living Survey») в 215 городах мира. В основу ранжирования положены 39 критериев, среди которых на первых позициях социально-политический и экономический климат, условия окружающей среды и вероятность природных катаклизмов, медицинское обслуживание, возможности получения образования, качество коммуникаций, общественного транспорта, водо- и электроснабжения. Внимание уделяется досугу и доступности потребительских товаров. За эталон для отчета в исследовании был принят Нью-Йорк.

Подобные анализы отражают современное ценностное восприятие качества жизни, базирующееся вокруг городской культуры. Однако следует учитывать, что такой градоцентризм ярко проявился уже в римской и византийской цивилизациях, заложивших (по крайней мере, в Европе и в так называемом производном от нее «западном мире») критерии для будущей организации пространства и сути урбанистического мира.

Большинство авторов византийских хроник рассматривают империю сквозь призму ее столицы – Константинополя, куда, по словам Прокопия Кессарийского, «...из всех стран собирается самая разнообразная масса людей. Каждый из них является сюда или по своим делам, или руководимый надеждой, или в ожидании счастья; иные,...чтобы просить помощи у императора». Византий, таким образом, являлся золотым стандартом для характеристики качества жизни в стране ромеев. С его описания Прокопий начинает наиболее полную энциклопедическую сводку городов империи в своем хвалебном труде «О постройках». Характеризуя строительную деятельность императора Юстиниана, автор предоставляет читателю возможность путешествия по городам империи, значительная часть которых не уцелела до наших дней.

Анализируя сведения об очередности строительства, его характерных элементах, условиях, а также оценочные суждения византийского историка, мы можем представить образ идеального ромейского города и выявить основные критерии стандартов жизненного пространства византийца. Применив их к провинциальному центру на окраинах империи Херсонесу–Херсону, мы можем попытаться проверить действенность этих критериев.

Представление об эстетическом и экологическом положении города не было чуждо византийцам. Прокопий, описывая Константинополь, называет море главным природным украшением столицы: «...море венком окружает город, остается лишь небольшой промежуток, который заполняет земля, и кажется, будто она, как лента, связывает в этом месте венок моря». Необходимость жить возле моря, видеть его коренились в географическом положении родины потомков Эллады. Право иметь вид на это «украшение» из своего дома зафиксировано в нескольких законодательных актах, в том числе Кодексе Феодосия, согласно предписаниям которого ни усадьбы соседей, ни какие либо иные постройки не должны были мешать ромею любоваться волнами.

Наличие выхода к морю не было обязательным условием градостроительства, но было весьма желательным. Оно предоставляло, кроме эстетики и полезного климата, неиссякаемый источник материальных богатств, позволяющий обитателям города выжить благодаря рыболовству и торговле даже во времена неурожая. Это особенно подчеркивал Прокопий: «В довершение ко всему другому богатству и роскоши города также и море красиво омывает его, особенно образуя заливы и проливы и изливаясь в глубокие морские бассейны. Этим оно делает город исключительно красивым: спокойным убежищем своих заливов привлекает он мореплавателей; изобильно поступают сюда предметы питания и богат он всем тем, что необходимо для нужд жизни». Византийский Херсонес-Херсон, омываемый гостеприимным морем (Понтом Эвксинским), использовал его возможности сполна, став важным производителем и отчасти экспортером рыбной продукции империи. Ранневизантийские рыбозасолочные цистерны, используемые для промысла, по крайней мере, до IX-X вв., были достаточно многочисленны, а порой и столь значительны по объему, что по праву могут считаться неотъемлемой архитектурной составляющей города. Кроме прочего, они создавали в нем особый крепкий аромат, давая представление о специфических запахах, царивших в приморских центрах.

Море служило также естественной географической преградой от нападения варваров, но могло нести и угрозы, наличие которых осознавали византийцы. Такими были, например, стихийные явления, вызванные сильными природными катастрофами. Землетрясения являлись периодическими катализаторами цунами, разрушавшими общественные и частные постройки. Но каждый город мог рассчитывать на имперскую поддержку. Херсонес, по видимому, получал ее не единожды на восстановление стен в V и VI веках (а возможно, и позднее), на что указывают письменные источники. Природный

катаклизм заставлял задумываться о его природе и возможных мерах предупреждения и облегчения последствий. Не случайно, именно с VI в. в общественном строительстве города получает распространение сейсмоустойчивая кладка *opus mixtum*.

С моря также мог напасть владеющий кораблями враг, потому особое внимание уделялось защите бухт города. Они должны были быть безопасными для собственных судов и неприступными для непрошенных гостей. Византийский Херсон располагал такой удобной, вместительной Карантинной бухтой, недоступной волнам даже во время самого сильного северного шторма.

Вообще, безопасность мы можем рассматривать как основной элемент благополучного с имперской точки зрения византийского города. Под ее составляющими понимали: хорошее расположение по отношению к неприятелю (возвышенность, защищенность природными факторами типа гор и водоемов, отдаленность), качественные крепостные стены, наличие запасов питьевой воды в колодцах и водосборных цистернах. Последнее рассматривалось как стратегический военный запас для существования города в условиях долгой осады.

На особое внимание государственной власти в плане поддержания защищенности могли рассчитывать населенные пункты, находившиеся на окраинах державы. Крепостные стены воспринимались империей как возможность защиты своих налогоплательщиков. В противном случае ее подданные попадали под угрозу нестабильной экономической жизни, лишались прибыли, а это лишало доходов и империю. Для горожан же крепостные стены, помимо вопроса выживания, обеспечивали возможность платить дань одному «хозяину» с достаточно понятной и стабильной системой налогообложения и защищать благополучную городскую инфраструктуру.

Херсон для империи расценивался как форпост Византии на границе с «...таврами и тавроскифами, ... на краю пределов римской державы». Поэтому, как отмечал Прокопий, застав его «стены в совершенно разрушенном состоянии, он [император Юстиниан – М. П.] сделал их замечательно красивыми и крепкими». Следуя логике источника, можно заключить, что в эти постройки вкладывались значительные средства, оборонительные сооружения не раз перестраивались и достраивались. Более того, в городе присутствовал военный гарнизон, для которого выделялась специальная особо укрепленная юго-восточная часть города, ныне известная как «Цитадель».

Христианское мировидение отразилось в традиции выстраивать дополнительную, символическую духовную защиту возле стен города в виде храмов, своеобразных «ретрансляторов святости», а, значит, и небесной защищенности по всей империи. Такие храмы защищали укрепления Константинополя, и подобную практику мы можем наблюдать возле «Цитадели» Херсона у верховьев Карантинной бухты. Это известный из разнообразных источников окруженный оградой-периволом Южный загородный храм, одноименный с высокопочитаемым храмом Богородицы Влахерской на оконечности столицы рядом с Золотым Рогом.

Стены Корсуни, как тогда называли русы Херсон, стали, по словам летописца, главным препятствием для князя Владимира: «Войска подошли к высоким стенам Херсонеса, но их встретил смертоносный дождь из стрел и град из камней, сеемые защитниками». Город оставался неприступным не менее шести месяцев, и ничто не предвещало его поражения, пока не был раскопан, перерезан водопровод и путь, по которому доставляли припасы с кораблей. Этот пример особенно наглядно показывает, почему вторым по значимости критерием качества жизни в городе византийцы считали наличие водопровода. Там, где было необходимо, меняли русло рек, искали подземные источники и обязательно скрывали способы подачи воды от неприятеля.

В первые века н. э. от источников, расположенных в окрестностях Херсонеса, в город был проведен водопровод протяженностью 8–10 км. Остатки этих линий были открыты при раскопках Западных ворот города. Кроме подачи проточной воды в городе создавались вместительные водохранилища, постоянно охраняемые вооруженной стражей. В частности, крепостным резервуаром для хранения воды служила цистерна в западной части города, засыпанная, видимо, в конце IV – начале V в. На смену ей в Южном районе, недалеко от Мертвых ворот, была построена новая, еще большая (28 x 13,5 м, сохранившаяся высота 3,75 м).

Не менее важными элементами благоустроенного города считались бани. По частоте упоминаний в трактате «О постройках» они занимают второе место после описаний систем водообеспечения. В ранневизантийское время термы еще по римской традиции воспринимались не только как средство поддержания высокого уровня гигиены, но и как место светского досуга. В средние века они утратили такой откровенно общественный характер, но их значение купален сохранилось. В византийском Херсоне функционировало не менее пяти небольших общественных бань. Их следы открыты в северных, северо-восточных кварталах и в «Цитадели».

Следующими элементами, относимым к «украшениям города», Прокопий считал нищеприимные дома и больницы, создаваемые, как правило, на имперские деньги или средства меценатов. Они должны были быть обеспечены необходимым количеством медикаментов, инструментов и штатом персонала. Исследования позволяют предположить, что в Херсоне на месте помещения из нескольких залов около 13 куртины находилась общественная больница VI-VIII вв., состоявшая из терапевтического отделения, возможно, женского и мужского спальных отделений. Еще одна монастырская лечебница и приют для калек входила в монастырский комплекс «дома Св. Леонтия» у северо-западной оконечности городища.

Кроме того, Прокопий подчеркивал, что деньги выделялись на обустройство площадей и рынков, места расквартировки имперских чиновников, что можно обнаружить и в византийском Херсоне в районе центральной агоры и в «Цитадели», где в IX в. были устроены два сменявших друг друга здания преториев.

Важное место уделялось возможности получения жителями империи образования. Найденное в Херсоне значительное количество книжных накладок, а также насущная необходимость подготовки грамотного клира для проведения богослужения в многочисленных (не менее четырех десятков), одновременно функционировавших храмах города, указывают на обязательное наличие в провинциальном городе хотя бы одного образовательного центра, существование библиотек. Одной из таких библиотек, находившейся в распоряжении Херсонского архиепископа Георгия, в 860-861 гг. пользовался прибывший в город Константин Философ.

Христианские храмы были, пожалуй, главной, после обеспечения безопасности города, заботой строительной деятельности Юстиниановой и Постюстиниановой эпохи. Их обустройство можно рассматривать в VI-VII вв. не только как торжество православия, но и как подавление местной аристократии и подчинение провинций имперской центральной власти. Источники сохранили примеры того, как по приказу императора разрушались храмы, построенные на личные средства, а вместо них воздвигали «лучшие», на средства василевса. Мы не можем точно сказать, какова была ситуация в Херсоне: Прокопий, описывая в подробностях, на что выделил деньги кесарь, для Херсона упоминал средства на его крепостные стены. Возможно, позитивную роль сыграла традиция горожан строить храмы на пожертвования вкладчину, всей общиной, что не позволяло выделяться и превозноситься отдельным прихожанам. В любом случае византийцы ставили градостроительство вровень с военными победами. Вторя Прокопию, его поздний современник Агафий Миринейский отмечал по этому поводу: «Прекрасным и счастливым приобретением являются победы и трофеи в войнах, основание и восстановление городов и всякие тому подобные великие и достойные памяти дела. Эти деяния доставляют известность, славу и наслаждение творцам их».

Как довершение украшения города и особую милость императора Прокопий называет фонтаны и статуи, скорее всего, самого императора. Если о фонтане мы сведений не имеем (если не считать таковым фреар в ауле самой большой базилики Святых Апостолов Петра и Павла и фреар аулы Западной базилики), то можно предположить, что на агоре Херсона возвышалась «золотая» (позолоченная?) статуя Константин Великого, полученная, по утверждению источников Константина Богрянородного, в IV в. в благодарность за военную помощь херсонеситов: «...жалуем им также золотое изваяние с царской мантией и застежкой и золотой венец для украшения вашего города». Если это так, она была одной из самых ценных реликвий города, свидетельствующей о его высоком статусе.

Византийский город, таким образом, должен был отражать все достижения цивилизации ромеев, выступая, особенно на окраинах державы, своеобразной рекламой византийского способа жизни. Он был как бы материальным воплощением того, что ожидало варварские народы в случае присоединения к империи. Херсонес-Херсон как провинциальный центр обладал большинством показателей качественной жизни византийского города.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН ЗА ЧАСІВ АВАРСЬКОГО КАГАНАТУ ТА ВЕЛИКОЇ БУЛГАРІЇ

Смерть аварського хана Бояна та початок міжусобної війни у Західно-Тюркському каганаті 630 року сприяли консолідації нової політичної сили – північно-причорноморських болгарських племен (утігурів та кутрігурів) у протодержаву Велику Булгарію [5,160]. Патріарх Никифор писав: «У цей час (635 р.) Куврат, племінник Органи, володар унногундурів, повстав проти кагана аварів і, піддавши зневазі, вигнав зі своїх земель людей, які були в нього від кагана. А до Іраклія (візантійського імператора – О.В.) направив посольство і уклав з ним мир, який вони зберігали до кінця життя» [1,161; 18,102].

Завдяки тому, що частина кутрігур ввійшла складу Великої Булгарії, західні кордони цієї протодержави почали простягатися до Подніпров'я, тоді як на сході та півдні вони залишились без змін – Азовське море, річки Дон та Кубань. Це відомо з географічного опису патріарха Нікіфора [5,164-166]. Важче визначити північні кордони, однак у пониззі Ворскли виявлено три поховання болгарської знаті – в Макухівці, Малому Перещепині та Нових Санжарах (сучасна Полтавська область). У перещепинському комплексі серед ювелірних виробів знайдено три каблучки з іменами ХОВРАТОУ (NW 1052), ХОВРАТОУ ПАТРИКІОУ (NW 1053) і ВАТОРХАІОУ ПАТРИКІОУ (№ 1930 / 187). Переглявши надписи, І.Вернер зробив висновок, що у Малому Перещепено поховано хана Великої Булгарії – Куврата [13,261-262]. У зв'язку з цим, було висунуто припущення, що в районі Нових Санжар знаходилася ставка правлячої верхівки Великої Булгарії [8,144-145]. Про заснування булгарами держави на Дніпровському Лівобережжі розповідає і автор епосу «Сказання про дочку Шана» Миклей Башту Ібн Шамсу Табір: «Потім за наказом Каана і балтавара Булгар Курбата Башту (Кубрата) його молодший брат Шамбат (...) пішов на Сулу і заснував там царство Дулоба» [17,24].

Про перехід деякої частини кочовиків до осілого способу життя свідчать за висновками С.А. Плетнєвої поодинокі юртоподібні житла, які виявлено на пеньківських поселеннях у басейні Орелі і Нижньої Ворскли, в Надпоріжжі та біля Черкас. У районі Орелі та Нижньої Ворскли – у Йосипівці (уроч. Пляж), Багатому, Чернеччині – житла збудовані у вигляді круглої або овальної форми, мали діаметр – 4,0–6,3 м, заглиблення – 0,4–1,6 м. До речі, Чернеччина розташована в 35 км від Нових Санжар та 38 км від Малого Перещепина. У Будищах, біля Черкас, житло мало прямокутну форму. Його діаметр визначено у 6,0–4,2 м, заглиблення – 0,8–0,9 м. Біля с. Майорівка, у Надпоріжжі, розкопано теж два прямокутні житла розмірами 10,5–7,0 та 4,3–3,4 м. У

центральної частині кожного такого житла знаходилося місце для вогнища [19, 297; 16, 114].

Фактично, після утворення булгарами власної протодержави, нащадки антських угруповань опинилися в різних економічних умовах розвитку. Та частина східних слов'ян, яка жила на правому березі Дніпра, залишилась у складі Аварського каганату. Франський хроніст VII ст. Фредегер та Нестор літописець залишили повідомлення про усіякі знущення, що чинили авари над слов'янами [2, 13–14; 20, 14]. На правобережжі Дніпра, так само як у Чехії і Польщі, тобто, на території розповсюдження пам'яток Празько-Корчацької культури, виявлено дуже багато поселень з однією фазою заселення. З якихось причин люди намагалися змінити розташування своїх поселень і постійно будували їх на нових місцях? Вважається, що це могло бути пов'язано з відсутністю стійких зв'язків у VI та VII ст. між поселеннями та городищами [14, 54–55]. Однак, можемо припустити, що однофазові поселення з'явилися у результаті постійного очікування загрози нападу з боку аварів. Так, на городище Зимно, розташованого у Волинській області, під час археологічних досліджень виявлено горизонтально-симетричну накладку (тип 2), дуже подібну до східноприазовських. Мова йде про її пряме перенесення з Приазов'я, можливо під час нападу болгар-кутригур, або як їхнього імпорту [8, 27–28].

Інша доля випала племенам східних слов'ян лівобережжя Дніпра. Перебуваючи у залежності від Великої Булгарії, вони мали можливість досягати візантійського Криму, з яким племена болгар межували на півдні [16, 115; 3, 163]. Після знищення хазарами в останній чверті VII ст. Великої Булгарії значна кількість протобулгар мігрувала до Криму [3, 190; 6, 45–46]. На деяких кримських археологічних пам'ятках середини – другої пол. VII ст. виявлено ліпний сіроглиняний кухонний посуд пенківського типу. За формою та орнаментом цей посуд поділено на два типи. Перший має тюльпаноподібну форму і біконічний тулуб [7,98]. У свою чергу він поділяється два підтипи: А1 і Б1. Варіант А – вінці неорнаментовані і Б – вінці орнаментовані вдавлуваннями. Горщики другого типу – круглобокої форми [6,89]. Горщики I типу, підтипу А1 та їхні фрагменти виявлено в могильнику Суук-Су (фонди Одеського археологічного музею № А 48772/П); у Керчі на Госпітальній вулиці (Санкт-Петербург, Ермітаж, № 52/1909); у Судаці (Генуезька фортеця, Судак, АР Крим) [6, 89; 7, 97 мал. 1 № 7, 101 мал. 2 № 5]. Горщики I типу, підтипу А1 з Криму мають ті ж ознаки, що й ліпна кераміка I пенківського типу [7,98; 15,35, 31 мал. 9. Тип 1 (підтип 1 – 2)]. До горщиків II типу віднесено один примірник з території середньовічного Херсона (сучасний Севастополь). Він має низький корпус, широку горловину та S-подібний вінець, характерний для VI типу пенківської кераміки [15, 41–42, 31, мал. 9. Тип 6; 6, 91; 7, 98–99]. У Генуезькій фортеці Судака також знайдено уламки горщика тюльпаноподібної форми – тип V пенківської кераміки, а неподалік фортеці – фрагмент сковорідки VII типу з оранжево-сірої глини. Прийнято вважати, що у ранньому середньовіччі сковорідки були специфічно слов'янським видом посуду [15, 39, 41, 44, 31, мал. 9. Тип 5, 7; 7,101; 16,124, 122, мал. 6, № 23; 10,98].

Крім того, в похованнях Південно-Західного Криму, які датуються VII ст. виявлено цілі комплекти жіночих прикрас, або окремі прикраси, аналоги яких відомі з матеріалів скарбів Подніпров'я та Подоння. Вважається, що вони є деталями виключно етнографічного костюму сіверян. Однак, на відміну від лісостепу Північного Причорномор'я, у Криму, в похованнях могильника Лучисте, що біля Алушти, зафіксовано місце знахідки кожної прикраси [3, 150, 158 мал. 65–67, 69]. В ювелірних майстернях країни Дорі (Південно-Західний Крим), яку тоді населяли готи та алани виробляли копії з привезених з Подніпров'я пальчастих, зооморфних та двухпластинчатих фібул та сережок. З Лучистого походить пробний варіант вилитої свинцевої сережки та браковані дніпровські пальчасті фібули 1 варіанта [3, 158, 161; 4, 47–48]. Наприкінці VII – початку VIII ст. прототипи дніпровських ювелірних прикрас у Криму перестають виробляти, що пов'язують зі зміною моди на ювелірні вироби [4, 47–48].

Минуло вже два століття, як М.М. Карамзін надрукував в «Історії держави Російської» точку зору щодо провідного значення Хазарського каганату в соціально-економічному житті східнослов'янських племен. Базові положення гіпотези залишаються беззаперечними і тепер – встановлення тісних зв'язків між населенням Середнього Подніпров'я та чорноморськими і каспійськими ринками [11, 61–63; 12, 253–254; 9, 31]. Однак, вище було вказано, що сприятливі умови для розвитку торгівлі східних слов'ян у Північному Причорномор'ї, були створені ще за часів булгарського хана Куврата. Хозари, скоріш за все, лише перейняли вже готову систему адміністративного управління і оподаткування.

Література

1. Патриарх Никифор. Бrevиарий // Патриарх Никифор; [текст, пер., комент. И. С. Чичурова/ под. редакцией В. Т. Пашуто] // Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феодана, «Бrevиарий» Никифора. – М.: Наука, 1980. – С. 145–193. – (Древнейшие источники по истории СССР).
2. Радзивиловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград: Наука, 1989. – Т. 38. – 177 с.
3. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь: дар, 1999. – 351 с.
4. Амброз А. К. Юго-Западный Крым. Могильники IV–VII вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Таврия. – Вып. IV. – С. 31–88.
5. Артамонов М. И. История хазар. – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа. – 1962. – 522 с.
6. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К.: Наук. Думка, 1990. – 166 с.
7. Баранов И. А. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики / Игорь Баранов, Вадим Майко // Старожитності Русі України: Зб. наук. Праць. – К., 1994. – С. 96–103.
8. Гавритухин И. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. – М.: Институт археологии РАН, 1996. – 296 с.
9. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МПП «Левада», 1997. – 696 с.
10. Древняя культура Молдавии/ [под. ред. В. И. Добровольской]. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 232 с.

11. Карамзин Н. М. История Государство Российского: в 3 кн. / Н. М. Карамзин. – СПб.: Золотой век – Диамант, 1997. – Кн. 1. – 623 с.
12. Ключевский В. О. Специальные курсы : соч. в 9 т. / Ключевский О. В. – М.: Мысль, 1989. – Т.6. – 480 с.
13. Львова З. А. Варварская группа вещей из Перещепинского комплекса / З. А. Львова // МАИЭТ. – Симферополь, 1994. – Вып. IV. – С. 257–270.
14. Плейнерова И. О характере раннеславянских поселений пражского и корчакского типов // Советская археология. – М.: Наука, 1980. – № 2. – С. 51–55.
15. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки середнього Подніпров'я в 6–9 ст. – К.: Наук. думка, 1980. – 151 с.
16. Приходнюк О. М. Археологические данные о связях славян и степного населения в VII–VIII вв. // МАИЭТ. – Симферополь. 1996. – Вып. V. – С. 114–126.
17. Приходнюк О. М. Степове населення України на східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К. – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
18. Сілаєв О. До питання про етнічне походження протоболгар // Україна в минулому. Збірник статей. – Вип. VIII. – Київ-Львів, 1996. – С. 87–107.
19. Скиба А. В. Слов'янські і кочівницькі пам'ятки степового покордоння Дніпровського Лівобережжя: особливості взаєморозташування // Проблеми археології середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського Краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005. – С. 295–300.
20. Толочко П. П. Кочевые народы стезей и Киевская Русь. – СПб.: Алетейя, 2003. – 160 с. (Серия «Славянская библиотека»).

Юрий Зайончковский

*Харьковский национальный университет строительства и архитектуры,
г. Харьков, zyu_kharkov@mail.ru*

К ВОПРОСУ О ВЕРХНЕМ ХРОНОЛОГИЧЕСКОМ ПРЕДЕЛЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Полирегиональность современной Украины является следствием вхождения разных частей территории страны в состав разных империй. Образно можно сказать, что Украина, как сказочная птица феникс, возникла из пепла и руин погибших империй.

Из всех этих империй Золотая Орда является наименее изученной. Особенно это утверждение верно по отношению к периоду её финальной политической дезинтеграции в XV веке, в научной литературе бытуют разные точки зрения даже о верхнем хронологическом пределе существования этого государства

Целью исследования является анализ существующих по проблеме позиций, рассмотрение релевантных исторических фактов, поиск адекватного ответа на вопрос, вынесенный в заглавие текста.

В советской историографии отсутствовала единая точка зрения на дату гибели Золотой Орды, ибо общее теоретизирование и периодизация вне наследия классиков марксизма-ленинизма не приветствовались. Приведу мнения лишь наиболее выдающихся учёных.

Так, М. Г. Сафаргалиев (1960 год), автор лучшей до сего дня монографии по ордынской истории, называл Улу-Мухаммеда «последним ханом Золотой Орды», отмечая, что с выделением Казанского, Крымского и Астраханского ханств «из остатков Золотой Орды оформилось последнее татарское государство – Большая Орда, отличавшаяся от остальных вновь образованных государств некоторой значительностью своей территории» [9, 273–274].

Г.А. Фёдоров-Давыдов (1973 год) определил ещё более раннюю дату, полагая, что объединение Золотой Орды Идегеем – «это была последняя возможность объединения, последний шанс централизма в государстве, и когда он был исчерпан, Золотая Орда перестала существовать, уступив свое место ряду независимых государств, образовавшихся на её развалинах» [11, 165].

В.В. Каргалов (1984 год) реконструирует события так: «Золотая Орда распалась на отдельные полусамостоятельные улусы, которые в зависимости от успехов или неудач тех или иных ханов то временно объединялись под одной властью, то снова обособлялись... К середине века в нескольких больших улусах утвердились свои ханские династии и Золотая Орда как единое целое окончательно прекратила свое существование. Самым большим и сильным улусом была Большая Орда, которая образовалась в 30-х годах XV века в степях между Волгой и Днестром» [4, 68].

В постсоветское время процитированные тезисы подверглись критике и ревизии.

Во-первых, по словам российского историка Р.Ю. Почекаева, такое государство как Большая Орда никогда не существовало и возникло «в русской историографии в силу какого-то недоразумения» [7, 246].

А.А. Горский уточняет, что летописный термин «Большая Орда», перекочевавший в позднейшую историографию, является переводом словосочетания «Улуг Орда» – «Великая Орда», которым именовалась ставка хана, считавшегося главным среди правителей–Джучидов» [2, 151].

Во-вторых, существование в XV веке «самостоятельных» постордынских государств подвергается сомнению. Так, И.В. Зайцев, специалист по истории Астраханского ханства, сделал вывод: «Как следует из источников, о самостоятельном существовании Астрахани как отдельного государственного образования, можно говорить лишь со времени не ранее 1502 г. До этого Астрахань... не выступала как самостоятельное государство, обладающее собственным правящим домом, границами, самостоятельной внутренней и внешней политикой» [3, 62].

В-третьих, улусы владений Джучиева дома в XV веке объединяло единство правящего рода, восходящего к Чингисхану. Как полагает исследователь Ногайской орды В.В. Трепавлов, «ещё одним свидетельством определенной условности межгосударственного разграничения... служит статус правящих династий. Ни один хан в Казани, Хаджи-Тархане, Чинги-Туре, Сыгнаке... не обозначал свое географическое местонахождение. В глазах подданных и в исходящих официальных документах это был просто «хан» – не казанский, не

тюменский и т.п.» [10, 13]. Ситуация ничем не отличалась от положения в XIII – XIV веках, когда улусами тоже правили царевичи-джучиды.

В XXI веке как альтернативу построениям советских историков в качестве верхнего хронологического предела существования Золотой Орды стали называть 1502 год, когда Большая Орда была разгромлена крымским ханом Менгли-Гиреем. Украинский историк Олекса Гайворонский в присутствии ему колоритном стиле эту позицию выразил так: «Эту примерную дату (15 июня 1502 года) и приблизительную местность (место впадения Суллы в Днепр) следует знать и помнить, ибо в те дни на украинском пограничье свершилось одно из величайших событий в средневековой истории Европы: здесь, покорённая Крымом, пала Великая Орда» [1, 87].

Р.Ю. Почекаев говорит о «ханском периоде» истории Золотой Орды, датируя его 1269 – 1502 гг. [6, 31].

Татарский историк И.М. Миргалеев посвятил проблеме специальную статью, в которой исходит из того, что Золотая Орда продолжает существовать в XV веке, переживая период раздробленности [5, 118]. Он пишет: «По сути, Большая Орда – Улуг Улус и являлись золотоордынским государством, а другие ханства отделялись от неё» [5, 119]. Общий вывод И.М. Миргалеева звучит так: «Прямым продолжением золотоордынского государства была Большая Орда и ее историю нужно рассматривать как часть собственно золотоордынской истории, определяя верхнюю дату его существования 1502 годом» [5, 120].

Дата «1502 год», как ответ на вопрос, вынесенный в заглавие текста, гораздо более обоснована, по мнению автора, чем приведенные датировки советских историков. Однако есть факты, препятствующие её принятию в качестве установленного хронологического рубежа.

Не вызывает сомнения, что хан Ахмад б. Кичи Мухаммад, правивший в 1459 – 1481 гг., может быть со всеми основаниями назван золотоордынским ханом. По словам Р.Ю. Почекаева, «он не только удерживал власть в Сараях около двух десятилетий, но и вел весьма активную внутреннюю и внешнюю политику, ... активно вмешивался в дела Крыма, Восточного Дешта и Руси» [7, 253]. В 1470-х годах, когда он уже правил Поволжьем, Причерноморьем и Крымом, ему почти удалось собрать под своей рукой все улусы Золотой Орды.

Однако ряд совершённых Ахмадом политических ошибок привели к «стоянию на Угре» и убийству последнего великого правителя Золотой Орды 6 января 1481 года тюменским ханом Ибаком. После смерти Ахмада его сыновья и племянники начали ожесточённую борьбу за власть. По подсчётам казахского историка Ж.М. Сабитова [8, 103] в 1481 – 1502 гг. на престоле Тахт Эли «дуэты» ханов сменяли друг друга на престоле шесть раз. «Большая Орда» была разобщена, Сарай разрушен, столицей Престольного владения стал Хаджи-Тархан. События 1502 года лишь юридически оформили то, что произошло де-факто два десятилетия ранее.

Таким образом, без претензий на истину в последней инстанции, можно констатировать, что фактически Золотая Орда прекратила своё существование в

начале 1481 года с гибелью хана Ахмада. Это событие имело далеко идущие последствия, в том числе и для формирования регионов юга и востока современной Украины.

Литература

1. Гайваронский О. Повелители двух материков. – Т. 1. – Киев, 2010. – 400 с.
2. Горский А. А. Москва и Орда. – Москва, 2000. – 214 с.
3. Зайцев И. В. Астраханское ханство – Москва, 2006. – 303 с.
4. Каргалов В. В. Конец ордынского ига. – 2-е изд. – М., 1984. – 152 с.
5. Миргалеев И. М. Поздnezолотоордынские ханства: к определению верхней даты существования золотоордынского государства // Средневековые тюрко-татарские государства. – Выпуск 1. – Казань, 2009. – С. 118–121.
6. Почекаев Р. Ю. Статус ханов Золотой Орды и их преемников во взаимоотношениях с государствами Европы // Золотоордынская цивилизация. – Выпуск 1. – Казань, 2008. – С. 29–37.
7. Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2012. – 464 с.
8. Сабитов Ж. М. Ахматовы дети вопросы генеалогии и хронологии прав // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2010. – № 2. – С. 97–103.
9. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – 278 с.
10. Трепавлов В. В. Джучиев улус в XV–XVI вв: инерция единства // Золотоордынское наследие. – Вып 1. – Казань, 2009. – С. 11–15.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – 180 с.

Елена Ткаченко

*Харьковский национальный университет
имени В. Н. Каразина, г. Харьков, knishenko@meta.ua*

РЕГУЛИРОВАНИЕ ТОРГОВЛИ КАФФЫ ПО СТАТУТУ 1449 г.

В первой половине XIII в. происходит изменение направленности торговых путей между Западной Европой и Востоком. В результате потери контроля над центрами торговли в Сирии и Палестине, завоевания монголами Багдада, Триполи и Акры, а также папского запрета на торговлю с Египтом, возрастает торговое значение портов Северного Причерноморья.

Одной из генуэзских колоний в Черноморском регионе стала Каффа, которая во второй половине XIV–XV вв. заняла господствующее положение в Крыму. В это время город стал административным, политическим и торговым центром всех факторий. Подведомственными ей были такие колонии, как Чембало (Балаклава), Солдая (Судак), Трапезунд, Тана, Пера.

Регулирование торговли происходило методами прямого воздействия, свидетельством чего является Статут Каффы от 1449 г. Он определял административное устройство фактории, регулировал ее повседневную жизнь поселенцев, в частности, когда и как проводить празднества, регламентировал

контакты с татарами, содержал военные предписания. Главным же его содержанием были предписания, направленные на регулирование торговли.

Метрополия создала специальный орган – «торговый комитет Хазарии», который занимался налоговым устройством, назначал и взымал штрафы, если предписания статута нарушались. В торговый комитет входили четыре чиновника, два из которых были гемуэзцами, а другие два – гражданами Каффы. Они избирались сроком на четыре месяца путем баллотирования с помощью белых и черных шаров. То есть каждый, кто имел право голосовать, должен был положить в ящик черный или белый шар, означавший отрицательный или положительный голос соответственно.

В деятельность комитета не должны были вмешиваться ни Консул Каффы, ни его Викарий, с которых чиновники могли взыскать штраф на сумму «в 25 сонмов с каждого и за каждый раз» неправомерного вмешательства. Это постановление является ярким свидетельством того, что в колонии была коррупция, и с целью ее ограничения правительство Генуи приняло решение штрафовать виновных в нарушении законов.

Двумя главными товарами, которые производились в Каффе, были пшеница (а также изготавливавшиеся из нее товары), просо и соль. Зерно и пшено из этого региона вывозили преимущественно в Константинополь, так как византийская столица нуждалась в хлебе, и ей не хватало собственных запасов. Сами же жители Каффы острой нужды в хлебе не испытывали, поскольку внутреннюю торговлю им строго регламентировали законы. Часть шла на экспорт, как уже было сказано, а другая часть должна была находиться в поле зрения комитета продовольствия. Сам же комитет не мог «ни уменьшить количество последнего [пшена], ни продать его, ни купить нового, продав старое, без торжественного совещания, сделанного с Консулом, управляющими финансами, Советом Старейшин, комитета Попечительным, Синдиками и комитетом Продовольствия, которые должны решить посредством баллотировки». Таким образом, возможность продажи зерна, которое было предназначено для нужд жителей Каффы, все же существовала. Но далее в статуте идет оговорка о том, что «если же будет сделана продажа какого-либо пшена по упомянутым правилам, то нельзя употреблять выручку иначе, как на плату за новое пшено, которое должно быть куплено как можно скорее». Следовательно, пшено, предназначенное для нужд Каффы, можно было продать для того, чтобы получить выгоду на разнице между куплей-продажей (в ином случае просто нет смысла осуществлять весь этот сложный процесс).

Торговля хлебом на базарах Каффы происходила довольно активно, о чем свидетельствует целая глава Статута 1449 г.: «Именно с каждого четырехколесного воза пшеницы, проса, и наконец, всякого хлеба, который привезется и будет отправлен на базар для продажи, 6 аспров. С воза двухколесного 3 аспра». То есть налог на ввоз пшеницы был дифференцирован в зависимости от количества ввозимой продукции, которая измерялась в зависимости от грузоподъемности разных типов транспортных средств – возов. Разрешалось продавать хлеб в розницу, а не оптом, как это было принято: «... позволялось и

можно взимать... с каждого количества семян пшеницы, проса или другого хлеба... продаваемой на базаре или других местах, по 1 аспру с каждой Каффской меры от продавца и столько же от откупщика».

Соль, так же, как и пшеница, добывалась в Крыму, а не покупалась на Востоке и перепродавалась на Западе. Ее получали на крымских соляных озерах и лиманах. Торговали солью в больших количествах с Генуэзским Кавказом, частью Анатолии, Константинополем и Московским царством, что видно из одного параграфа в Статуте: «...Шкиперы кораблей и купцы, имеющие участие на судне..., которым дозволено приобретать такое количество соли, сколько может поднять корабли или сколько может нагрузить на него, не более, двойного груза».

Далее в Статуте говорится, что «никто из генуэзцев или тех, которые судятся генуэзскими законами... и не думали сами или посредством других отдавать на откуп, покупать или приобретать соляных мест во всем Хазарском царстве, или соли из этих мест гуртом или по частям». То есть, из этого можно сделать вывод, что добыча соли и ее продажа находилась в руках руководства колонии, которое строго следило за исполнением данного параграфа. Именно в этой главе говорится о том, что если виновный не в состоянии уплатить штраф, то его «подвергают телесному наказанию по приговору чиновника». До этого оговаривалась только выплата штрафа и больше ничего. Подразумевалось, что виновный мог его выплатить, хотя эти санкции и были весьма значительными.

Кроме того, вся серьезность ситуации проявляется в следующем параграфе, где говорится, чтобы «никакой генуэзец не смел и подумать присутствовать на соляном заводе, в то время когда мериться какое-то количество соли». Если же поймают такого человека, то он должен будет выплатить вышеупомянутый штраф.

Несмотря на то, что в этом регионе активно занимались добычей соли, все же были купцы, которые привозили ее на базар. С купцов взимался налог «с каждого четырехколесного воза соли... 6 аспров», как и с пшеницы. Но с двухколесного воза платили 4 аспра. Следовательно, соль в колонии ценилась выше, чем пшеница.

Кроме этих двух товаров в Каффе на базарах можно было увидеть травы и зелень «привозимые сухим путем... с каждого [взималось] четырехколесного воза 1 аспр, с телеги же или двухколесного воза пол аспра». Также торговали деревом «с каждого четырехколесного воза [взималось] 4 аспра, а с телеги 2 аспра». При этом существовало разделение на доски, «обделанный лес», «белый лес», с которых взимали с четырехколесных возов по 4, 3 и 2 аспра соответственно.

Среди других товаров был уголь, с которого взимали налога по 2 аспра за четырехколесный воз, огурцы по 18 аспров, дыни по 3 аспра, каштаны по 30 аспров, фрукты по 2 аспра, лук по 10 аспров, капуста по 9 аспров, чеснок по 9 аспров.

Широким был ассортимент морепродуктов, которыми торговали на местных базарах. Здесь были представлены такие виды этой продукции, как

осетра, устрицы, стерлядь, камбала, с которых налог считался с барки по 18, 3, 28 и 16 аспров соответственно.

Одна из глав Статута запрещает торговать иностранцам в розницу льном и вином: «никто... не смел и не думал продавать или поручать другим продавать... враздробь лен и вино, под штрафом от 50 до 200 аспров, по приговору Синдиков, не нарушая однако договоров, существующих между общиной и некоторыми народами... давать Венецианцам враздробь и гуртом как это до сих пор водилось». То есть, генуэзцы позволили венецианцам, своим конкурентам, иметь некоторые права в генуэзских колониях. Это было сделано, скорее всего, в то время, когда Генуе и Венеции пришлось объединиться, чтобы противостоять постоянным набегам татар в 1344 г.

Таким образом, Каффа была важным торговым центром для Генуи, которая монополизировала торговлю солью и пшеницей в черноморском регионе и поставляла эту продукцию жителям Константинополя, Генуэзского Кавказа, части Анатолии и Московского царства. Следующим товарами по значимости были морепродукты – стерлядь, устрицы, камбала, осетра, которые облагались большими налогами. На местных рынках также были широко представлены продукты повседневного потребления: зелень и травы, огурцы, дыни, лук и т. д. Регулирование торговли происходило на основании предписаний Статута 1449 г., за невыполнение которых торговцев штрафовали. За исполнением условий Устава следил специальный орган – «торговый комитет Хазарии», который рассматривал дела и штрафовал нарушителей. Штрафы могли назначать также Синдики, но далеко не во всех случаях.

Литература

1. Брун Ф. О поселениях итальянцев в Газарии. Топографические и исторические заметки // Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной России. – Одесса, 1879. – С. 189-240.
2. Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1982. – [Вып. 19]: Византия и ее провинции. – С. 62–68.
3. Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории Генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV вв. // Исторические записки. – М., 1938. – Т. 3. – С. 72–129.
4. Карпов С. П. На берегу «Великого» моря. Итальянские фактории в Причерноморье // Родина. – 2003. – № 11. – С. 46–50.
5. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. – К.: Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерев и Ко., 1909. – 184 с.
6. Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса: в городской типографии, 1837. – 111 с.
7. Устав для генуэзских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 629–815.
8. Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 816–837.
9. Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М.: Наука, 1973. – 179 с.
10. Canale M. Delle Crimea, del suo commercio, edei suoi dominatori, dalleo riginifinoaidinostri. – Genova, 1855. – 495 p.

УКРАЇНА І КУБАНЬ: ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ І ДОЛЯ

Останнім часом все більшої актуальності набирає питання етнічної приналежності жителів Кубані. Думки стосовно цього питання базуються на певних етнографічних даних та матеріалах стратиграфічних досліджень.

Мета дослідження – показати чи є Кубань історичним регіоном України. Розглянути Кубань, як регіон та прослідкувати історичні зв'язки між українцями та кубанськими козаками.

Вивченням цієї проблематики займаються як українські, так і російські вчені. Точки зору яких відрізняються. Ми не можемо дати однозначну відповідь на питання: «Чи можна вважати кубанських козаків за етнічною приналежністю українцями?».

Досліджують ці питання такі вчені, як Ф. Щербина, В. Сулятицький, В. Іванис, Д. Білий, Р. Коваль, Р. Польовий, В. Голобуцький, С. Голованова та інші.

Початок, звідки треба вивчати «Кубанське питання», слід шукати з моменту переселення українців у райони Чорномор'я. Адже переїхавши, козаки не забули рідної мови та традицій, які ми можемо побачити у мові, піснях та побуті кубанських козаків, історичні зв'язки між регіонами залишались і сьогодні.

Північно-західна частина нинішньої Кубанської області, тобто колишнє Чорномор'я, представляла ніким не заселену, пустельну місцевість. У момент переселення край був абсолютно вільний, тому переселившись, їм не доводилося вступати в конфлікти або ж ділити землю [18, 534]

Під час першої хвилі міграції, в 1792–1794 роках, із території України на Кубань переселилося близько 18 тисяч козаків із жінками. Згодом, прибуло ще 7000 козаків, які після ліквідації Запорозької Січі поселилися в різних місцях Новоросійського краю [1, 7]

Переселяючи чорноморців на Кубань, уряд Катерини II переслідував потрійну вигоду: знищити в Україні небезпечний для себе осередок нових заворушень, забезпечити надійну охорону своїх нових південних кордонів і створити умови для більш ефективного впливу на українських козаків, для швидкої втрати їхніх національних особливостей, звичаїв і мови [3,6]. Ще одну, невелику групу переселенців на Кубані становили запорожці, що втекли з Туреччини. Від 1806 – 1810 р. у Чорноморію переселилося окремо 162 задунайських запорожців [7, 173].

Хоч вони і переїздили в інший регіон, але це не означало, що вони мали забути свою культуру, звичаї тощо. Українські козаки перенесли свою культуру на кубанські землі.

На початку 60-х років XIX ст., коли позиції Росії на Півдні України, в Криму і на Кавказі досить зміцнилися, азовські козаки стали для російської влади небажаними, тому уряд вважав недоречним перебування Азовського козацького війська всередині імперії і намагався витиснути його на кавказький кордон. Імператор Олександр II видав «височайший указ» про переселення азовців. Так недоля об'єднала на Кубані дві гілки нащадків Запорізької Січі – чорноморців та азовців [6, 8].

Як ми бачимо, не безпідставними є твердження, що кубанські козаки є етнічними українцями. Та все ж не слід забувати, що на Кубані проживали й Донські козаки, тому розглядати етнічне питання цього регіону потрібно за достовірно відомими фактами. Деякі російські автори говорять про те, що Кубань заселяли, як правило, росіянами, а українців там була значно менша частина. Хоча 1913 р. «новгородці» Кубані становили вже 57% всього населення. За даними Кубанського статистичного комітету кількість українців серед «новгородніх» налічувала від 70% до 80%. У матеріалах перепису 1897 р. зазначено, що на Кубані тоді проживало 1911133 осіб. Із них українців, за знанням рідної мови було 49,1%, росіян – 41,17%. Про кількість українського населення свідчать дані сільськогосподарського перепису 1917 р., згідно з яким українці становили 56% усієї кількості, а росіяни – 36%. Перед революцією українці склали 60% усього населення Кубані – 1791000 чоловік [14, 262]. Відома також і мова, якою говорять кубанські козаки-чорноморці, а саме балачка. Це степовий говір української мови Північного Кавказу.

На Кубані, як історично – географічному регіоні, проживали переважно українці та росіяни, тому етнографічні особливості обох етносів наклали свій відбиток на різні частини населення [1, 338]. Спостерігалась боротьба двох етнографічних груп – великоруського й малоруського населення, під впливом цієї боротьби, маємо змішане, подвійне забарвлення. Це проявлялось у мові, побуті, звичаях [18, 67].

Помітний прояв зв'язку спостерігається в культурному житті Кубані, а саме: освітніх закладах, літературі, музиці, мистецтві. З огляду на це, можна провести паралелі між кубанськими козаками та українцями. Значна частина кубанців приїздила навчатись в Україну. Це свого роду був культурний обмін, серед відомих та значущих діячів Кубані ми можемо виділити: В.С. Мову, Я.В. Жарка, Г.В. Доброскока, Ф.А. Щербну та інші.

З кінця XIX століття на Кубані почав зміцнюватися рух на захист української національної культури: з'являються перші напівлегальні українські гуртки, тіснішають зв'язки з просвітницькими осередками в Україні.

Чимало уваги в Кубанській області приділяють хоровому пісенному мистецтву. Пісня завжди була невід'ємною частиною козацького побуту. Ця традиція бере свій початок ще з часів Запорозької Січі. Пісенна творчість кубанців була найрізноманітнішою, але в той же час подібною до української [3, 28].

У Кубанських станицях діяло близько 40 осередків «Просвіти», які займалися організацією випуску української преси українською мовою. Почали виходити тижневики «Чорноморець» і «Кубанська зоря». У Катеринодарі в 1901 році виникає місцева організація РУП (Револьюційна Українська партія) під назвою «Чорноморська громада», яку очолив

С. М. Ерастов. Сюди приїздили С. Петлюра, І. Ротар, П. Понятенко, Б. Мартос, І. Івасюк та інші. Громадське життя на Кубані оживилося наприкінці ХІХ століття. На той час в Катеринодарі відкрилась українська книгарня, почали влаштовувати Шевченківські свята, ставились аматорські українські вистави тощо.

У роки Громадянської війни виникають ідеї стосовно об'єднання Української Народної Республіки та Кубані (з 16.02.1918 Кубанська Народна Республіка). Та вони не знайшли свого відображення у діяльності владних кіл [4, 67].

Отже, питання Кубані, як історичного регіону України, залишається відкритим і до сьогодні. Ця тема є досить заполітизованою, а в той же час актуальною, так як безпосередньо пов'язана з територіальним питанням. Зробити однозначно правильний висновок не можна. Адже в будь – якому разі він не влаштує чи українських, чи російських історіографів.

Література

1. Білий Д. Д. Українці Кубані 1792–1921 рр. Еволюція соціальних ідентичностей. Монографія / Д. Д. Білий. – Львів; Донецьк: Східний видавничий двір, 2009. – 543 с.
2. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 рр). Документально-художнє видання / Передомова: Т. Осташко В. Соловйова. – К.: Темпора, 2006. – 656 с.
3. Герасименко Б. Українська культура на Кубані: історико-культурологічний нарис / Б. Герасименко. – Тернопіль: Просвіта, 2005. – 34 с.
4. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.). У контексті світової історії / І. Б. Дацків. – Тернопіль, 2013. – 620 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969 – 543 с.
6. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968 – 137 с.
7. Іванис В. Стежками життя: (спогади) Кн.2 / В. Іванис. – Новий Ульм, 1959 г. – 368 с.
8. Коваль Р. Нариси історії Кубані. – [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>. – Доступ. 23.04.2013
9. Кубань. Збірник статей про Кубань та кубанців / Кол. Автор. – Прага., 1926. – 310 с.
10. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1924 рр. на теренах постімперської Росії / В. Матвієнко. – К., 2002. – 372 с.
11. Сулятицький П. Нарис історії революції на Кубані (III – 1917 – VI – 1918) / П. Сулятицький. – Прага, 1925. – 194 с.
12. Петлюра С. В. Статті, листи, документи / С. В. Петлюра, 1999. – 615 с.
13. Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий – К.: Діокир, 2002. – 154 с.
14. Щербина Ф. А. Історія Кубанського казачого війська: в 2 т. – Т. 1. Історія краю / Ф. А. Щербина, А. Фелліцин. – Катеринодар, 1992 . – 547 с.

КАМ'ЯНКА – ОСЕРЕДОК ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ І КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

У першій чверті ХІХ ст. історія Кам'янки тісно пов'язана з декабристським рухом в Україні, зокрема з Південним товариством, яке виникло в 1821 р. внаслідок самоліквідації «Союзу благоденства». Його очолив Павло Іванович Пестель. Цікаво, що час виникнення в російській мові слова «декабристи» точно невідомий; вперше його зафіксували 1863 р. в Тлумачному словникуку Даля.

Відомий дослідник декабристського руху академік М.В. Нечкіна переконливо довела, що на формування світогляду декабристів величезний вплив справила «гроза дванадцятого року». Ця важлива подія сприяла визріванню соціальних уявлень і політичних поглядів покоління, яке неминуче йшло до революційної боротьби. Закордонний похід російської армії в Європу (1813–1815) дав можливість солдатам і офіцерам побачити наслідки Французької буржуазної революції. Революційна боротьба в країнах Західної Європи, що не стихала, сприяла наростанню в Росії руху проти самодержавства, згуртуванню прогресивних сил.

З'їзд 1822 р. Південного товариства, підтвердивши його утворення, організував поряд з Тульчинською Кам'янську управу. Керівниками Кам'янської управи були призначені декабристи – генерал-майор Сергій Григорович Волконський та Василь Львович Давидов.

Волконський Сергій Григорович народився в 1789 р. в Петербурзі. Батько – член Державної ради, генерал кавалерії, мати – дочка фельдмаршала Репніна. Отримав ґрунтовну домашню освіту. На військовій службі з 1805 р. Менш ніж за 10 років бойового шляху (1806 – 1825) брав участь в 58 боях. Активний учасник Вітчизняної війни 1812 р., де крім багатьох битв командував партизанським загonom. Нагороджений 5 російськими, деякими іноземними орденами, золотою шпагою «За хоробрість», медалями. У вересні 1812 р. отримав звання полковника, а через рік, у віці 24 років – генерал-майора.

1819 року став членом Таємного товариства і брав участь у вирішенні важливих питань Південного товариства. «С этого времени, – напише він згодом, – началась для меня новая жизнь. Избранный мною путь привёл меня в Верховный суд, в Сибирь, в каторжную работу и к тридцатилетней жизни в ссылке, и тем не менее ни от одного слова своего и сейчас не откажусь».

Разом з В. Л. Давидовим 1823 року очолював Кам'янську управу. Учасник усіх київських з'їздів, деякі засідання відбувалися в його квартирі.

У Сибіру з листопада 1826 р. з ним перебувала його дружина М.М. Волконська (Раєвська). Після повернення з Сибіру (1856 р.) жив переважно в Москві, з весни 1865 р. – в маєтку зятя О.Д. Кочубея в Чернігівській губернії,

де і помер. Похований там же, поряд з дружиною, яка померла на два роки раніше.

Давидов Василь Львович народився в 1792 році в Москві. Освіту отримав в приватному пансіоні, а потім вдома.

У 16-річному віці вступив до лейб-гвардії Гусарського полку. Брав участь у Вітчизняній війні в 1812 р., зокрема в знаменитій Бородинській битві як ад'ютант Багратіона. Характеризуючи В. Л. Давидова і роль Кам'янки в цей період, декабрист С.Г. Волконський писав про нього: «Василь Львович Давидов – личность замечательная по уму и теплоте чувств к делу. Я назову его коноводом по влиянию его бойких убеждений и ловкого увлекательного разговора, а местожительство его в селе Каменка Чигиринского уезда было ежегодным сборным пунктом для совещаний». Особисто прийняв до Південного товариства 4 особи.

Заарештований 14 січня 1826 р. в Києві. Засуджений за першим розрядом, міра покарання – каторжні роботи довічно (згодом термін каторги був скорочений до 20, 15 і 13 років з наступним поселенням). На поселенні з 1839 р. жив у Красноярську, де й помер 1855 року.

Кам'янка з 1820 р. стає одним з центрів декабристського руху в Україні. Віддалена від центру, вона була зручним місцем для зборів декабристів. Розташована поблизу військових поселень з центром у Новомиргороді, Кам'янська управа повинна була підготувати полки військових поселень до повстання. Фактичний головний керівник і душа управи Василь Давидов, якому доручили вплинути на військові поселення, зустрічався з офіцерами, вивчав їхні настрої.

У різний час Кам'янка приймала керівників товариства: П. І. Пестеля, С. І. Муравйова-Апостола, М. Г. Бестужева-Рюміна, М. Орлова, С. Г. Волконського, декабристів А. К. Охотнікова, І. Д. Якушкіна, братів Поджіо,

В. Н. Лихарьова та інших. Важливим моментом у русі декабристів була нарада в Кам'янці 24 листопада 1823 р. за участю П. І. Пестеля, О. П. Юшевського, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна, В. Л. Давидова та С. Г. Волконського. На ній було визнано за необхідне здійснити в Росії революційний переворот з допомогою армії. 1823 р. керівники Кам'янської управи їздили до Петербурга, щоб схилити лідерів Північного товариства до рішучих революційних акцій та спільну боротьбу проти самодержавства. Кам'янська управа відіграла важливу роль у зміцненні зв'язків між Південним і Північним товариствами декабристів.

Декабристи, перебуваючи у Кам'янці, збиралися у великому будинку, флігелі, особливо в зеленому будиночку, який перетворено тепер на літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського. Багато уваги при зустрічах у Кам'янці приділялось обговоренню програми Південного товариства, що 1824 року дістала назву «Руська Правда».

Павло Іванович Пестель – ідейний керівник дворян-революціонерів за своїми суспільно-політичними поглядами – республіканець, переконаний революціонер, борець проти самодержавства і кріпосництва. Він є автором «Руської

правди», за якою в країні повинні були проголосити республіку, де ставилось питання про скасування кріпосного права, передбачалась ліквідація військового поселення, скорочення строків служби в армії до 15 років, «Руська правда» проголошувала всіх громадян рівними перед законом і гарантувала свободу слова, друку, вірувань тощо. П. І. Пестель наполягав на ліквідації соціального гноблення народу, а також надання політичних прав усім народам Росії в межах єдиної республіки.

Поразка виступу декабристів на Сенатській площі 14 грудня 1825 р. тяжко позначилась на моральному стані членів Кам'янської управи. Під час підготовки і в ході повстання Чернігівського полку В. Л. Давидов зайняв вичікувальну позицію. Після розгрому повстання декабристів почалися арешти членів Південного товариства. Давидов і Волконський були заарештовані в січні 1826 р. Давидова було засуджено до 20 років каторжних робіт, Волконського до – 15 років. За декабристами від'їжджали до Сибіру і їх дружини. Серед перших мужніх жінок була дружина С. Г. Волконського – Марія Миколаївна.

Волконська (Раєвська) Марія Миколаївна (1805 – 1863). Дочка героя Вітчизняної війни 1812 р. та Бородинської битви генерала М. Раєвського.

На початку 1825 року вийшла заміж за декабриста С. Г. Волконського, після його засудження, подолавши сильний опір рідних, залишивши на них однорічного сина, поїхала за чоловіком до Сибіру. Проїздом в Москві, зупинившись у своєї невістки Зінаїди Волконської, зустрілась з О. С. Пушкіним, який хотів через неї переслати декабристам поезію «В Сибирь» та «И. И. Пушину». Але вона виїхала раніше і послання поета повезла Олександра Муравйова.

М. М. Волконська розділила з чоловіком роки каторги в Благодатському руднику, Читі, Петровському заводі та на поселенні в селі Урик та Іркутську. Після 1856 р. жила в Москві, а останні роки провела у дочки у Вороньках (Чернігівська губернія). Авторка «Записок», в яких відтворила образи декабристів та їх дружин. Оспівана О.С. Пушкіним (він присвятив їй «Полтаву») та М. Некрасовим (в поемі «Русские женщины»). За Волконською, залишивши під опікою родичів трьох малих дітей, відправилась і Олександра Іванівна Давидова – дружина кам'янського декабриста, яка прожила в Сибіру близько 30 років, допомагаючи чоловікові перенести весь тягар каторги.

Давидова (Потапова) Олександра Іванівна (1802 – 1895). Дочка дрібного чиновника, ще 1819 р., сімнадцятирічною дівчиною зійшлась з родовитим дворянином Василем Львовичем Давидовим. Мезальянс цей довго (до травня 1825 р.) не був офіційно оформлений, тому вже після засудження Давидова його братам довелось немало потурбуватися про всиновлення батьком власних дітей.

Залишивши дітей, поїхала до чоловіка в Сибір, розділила з ним роки каторги (Чита та Петровський завод) і поселення в Красноярську. О.І. Давидова – «очень кроткая особа, с большим здравым смыслом, у нее много такта и природного ума» (з листа М.М. Волконської). Її шанували товариші чоловіка, з великою повагою ставився П. І. Чайковський. «Без неї мене вже не було б на світі, – писав дітям Василь Львович, – її безмежна любов, її безприкладна

відданість, її турботи про мене, її доброта, лагідність, покірливість, зносе вона своє повне нестатків і праці життя, дала мені силу перетерпіти і не раз забувати жахливість мого становища. Платить їй, мої милі діти, мій борг вашою любов'ю і повагою до неї...».

Поховавши чоловіка в Красноярську, Олександра Іванівна незабаром після амністії повернулась жити в Кам'янку. 1860 р. її син Лев Васильович одружився з сестрою П. І. Чайковського. Тоді ж вона вперше познайомилась з молодим композитором, який став частим гостем Кам'янки.

З Кам'янкою пов'язано ім'я О. С. Пушкіна, який приїхав сюди 18 листопада 1820 р. «Тепер знаходжусь в Київській губернії, в селі Давидових, милих і розумних самотників, братів генерала Раєвського. Час мій проходить між аристократичними обідами і демагогічними дискусіями. Товариство наше... різноманітна і весела помісь умів оригінальних, людей відомих в нашій Росії, цікавих для незнайомого спостерігача», – писав поет.

Кам'янська доба життя поета була плідною на нові твори. Тут він пише поезії «Нереида», «Редее облаков летучая гряда», «Я пережил свои желанья», закінчує поему «Кавказский пленник». У Кам'янці Пушкін зустрічався з

М. М. Раєвською – дочкою героя Вітчизняної війни 1812 р., пізніше дружиною декабриста С. Г. Волконського. Поет був закоханий у Марію Раєвську. Свою «утаєнну любовь» до неї він відобразив в елегії «Редее облаков летучая гряда», поемі «Полтава», романі «Евгений Онегин».

Історія містечка другої половини ХІХ століття тісно пов'язана з іменем Петра Ілліча Чайковського. І не випадково. Його рідна сестра Олександра Іллівна вийшла заміж за Льва Васильовича Давидова, чие родове гніздо знаходилося в Кам'янці. Оскільки Лев Васильович – син декабриста

В. Л. Давидова народився в Сибіру, то прав на спадщину він не мав. Після одруження з Олександрою Чайковською він приїздить до Кам'янки, щоб зайняти посаду управителя маєтком старшого брата, Миколи. Вперше

П. І. Чайковський приїздить до своєї сестри 1855 р., а з 1866 р., майже щороку навідується до Кам'янки.

Щоб створити братові сприятливі умови для творчості, Давидова відвела для нього маленький флігель на три кімнати. Протягом 28 років Чайковський бував у Кам'янці. Він тут працював над оперою «Евгений Онегин», «Мазепа», «Орлеанская дева», 2-ю симфонією, 2-м фортепіанним концертом, збірником п'єс «Времена года» та іншими. Багаторазове перебування Чайковського в Кам'янці, як і в інших місцях України, дало можливість композиторові глибоко і всебічно ознайомитися з історією, побутом українського життя, мелодіями українських пісень.

Під кінець свого життя Чайковський усе рідше з'являється в Кам'янці. Часті закордонні поїздки і концертна діяльність потребували багато часу. Крім того, люба сестра тяжко захворіла. Це завдавало великих страждань Петру Іллічу. Поступово він намагається звикнути і підготувати себе до тяжкої і неминучої звістки про смерть сестри. 1891 р. Олександра померла. Це був тяжкий удар для композитора, який на все життя вразив його чутливу натуру. Зі

смертю сестри обривається жива струна, що зв'язувала життя композитора з Кам'янкою. Восстаннє Петро Ілліч приїздив до Кам'янки 1893 року, незадовго до своєї смерті.

Література

1. Бондаренко Л. О. П. І. Чайковський і Кам'янка // Місто на скелястих берегах Тясмину. – Черкаси, 2009. – С. 43 – 45.
2. Восстание декабристов. Материалы. Следственные дела В. Л. Давыдова, С. Г. Волконского, А. П. Барятинского. – Москва, 1953. – Т. XV.
3. Восстание декабристов. Материалы. Следственные дела В. Н. Лихарева, И. В. Поджио, А. В. Анталцева, Пестеля, Бестужева-Рюмина, Муравьева-Апостола. – Москва, 1969. – Т. XII.
4. Архів Кам'янського державного історико-культурного заповідника. – Ф. Давыдов Ю. Л. Воспоминания о П. И. Чайковском.
5. Нечкина М. В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т. 2.
6. Записки С. Г. Волконского. – СПб., 1902.
7. Лобода А. С. Пушкин и Каменка. Научно-литературный сборник.– К., 1988.
8. Похилевич Л. И. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
9. Толстих Е. Г. Кам'янські дружини декабристів // Місто на скелястих берегах Тясмину. – Черкаси, 2009. – С. 25–27.
10. Шамрай О. Г. Кам'янка зустрічає гостей // Місто на скелястих берегах Тясмину. – Черкаси, 2009. – С. 7–8.
11. Якушкин И. Д. Записки, статьи, письма декабриста. – М., 1951.

Ольга Ніколаєнко

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, nikolajenko@mail.ru*

ПОЛЬСЬКА ПАНСІОННА ЖІНОЧА ОСВІТА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У середині ХІХ ст. наріжним питанням жіночого руху став доступ жінок до освіти. Досягнення рівного з чоловіками права на отримання освіти відкривало шлях для працевлаштування, а отже було актуальним у більшості європейських країн [1]. У Російській імперії в 70-х рр. ХІХ ст. було проведено освітню реформу, спрямовану на розширення мережі середніх навчальних закладів для дівчат. З цього часу в Наддніпрянщині зростає кількість гімназій, прогімназій, народних училищ. Однак, польське населення правобережних українських губерній шукало можливість надати дівчатам освіту в недержавних закладах.

Після розгрому польського повстання 1863-1864 рр. перед російським урядом постала проблема русифікації регіону, населеного здебільшого українцями і поляками. Засобом русифікації стали навчальні заклади, в яких викладання відбувалось російською мовою, а серед предметів були російська

історія та географія, мова та література. Польські навчальні заклади були заборонені, так як і викладання польської [2].

Для польських хлопців, яким диплом про закінчення гімназії був потрібен для вступу в університети, альтернативи навчання в російських навчальних закладах не було. Одночасно, польські дівчата, для яких доступ в університети Російської імперії був все одно закритий, робили ставку на приватне навчання.

У XIX ст. в Росії були поширені приватні пансіони для дівчат. Та після реформування освіти в 1870-х рр. їх кількість зменшилась, у зв'язку з поширенням гімназій та прогімназій. Поляки правобережних губерній, бажаючи уберегти дівчат від русифікаційних впливів, намагалися віддати їх до польських пансіонів, що діяли таємно [3]. Про ці нелегальні центри жіночої освіти можна дізнатися з матеріалів жандармів, які за доносами здійснювали їх викриття. Аналіз цих документів дозволить зрозуміти, яким було навчання та життя дівчат у пансіонах, якість освіти в них.

Джерелами для відповіді на поставлені вище запитання можуть бути документи декількох викритих поліцією приватних пансіонів:

Л. Пшесмицької (с. Зелений Ріг Уманського повіту на Поділлі, розкритий 1886 р.), Ц. Кожемяки (Умань, 1886 р.), М. Глассек (м. Купель на Волині, 1887 р.) [4, арк. 34-53; 5, арк. 34-36, 80-86]. І хоча може видатись, що на підставі трьох навчальних закладів важко зробити узагальнення, варто зауважити, що їх було звичайно більше. Про них говорять автори мемуарів, які проживали на правобережжі і навчалися, або ж знали про функціонування пансіонів [6, s. 1-2; 7, s. 123]. Навіть державних навчальних жіночих закладів було ненабагато більше в регіоні: у 1897 р. на Поділлі існувало 9 жіночих гімназій, на Волині – 11 [8, с. 69].

Усі викриті навчальні заклади були перевірені та обшукані поліцією після доносів, що поступили в жандармерію. Як було встановлено, в них навчалось 8-25 дівчат, 10-7 років, здебільшого католицького віросповідання.

Взагалі, приватні навчальні заклади не були відірвані від державних, знаходячись під контролем як чиновників з Міністерства народної освіти, так і православної церкви. З 1838 р. приватні пансіони поділялися на дві групи і відповідали першорозрядні – гімназіям, другорозрядні – училищам. Навчання у першорозрядних пансіонах складалося, найчастіше з трьох класів [9]. Обов'язковими предметами були Закон Божий, російська мова і словесність, іноземні мови – французька, німецька, загальна історія та географія, арифметика, чистописання, малювання, музика, співи, танці та рукоділля.

Так як польські жіночі пансіони були таємними, то їх нелегальний статус дозволяв їм сформувати власну програму навчання. Однак, авторитет такого навчального закладу залежав від якості навчання і виховання, тому за основу обиралась навчальна програма жіночих гімназій.

За архівними матеріалами викритих пансіонів можна встановити навчальні предмети, що викладалися. У приватних пансіонах дівчат навчали польській, руській, французькій, німецькій мовам, музиці, малюнку, рукоділлю,

закону Божому. Закон Божий, як правило, викладав місцевий ксьондз, якого запрошували для навчання дівчат. Рукоділля, як навчальний предмет, було обов'язковим елементом жіночої освіти. На уроках рукоділля дівчата навчалися крою, шиттю, вишивці, в'язанню спицями та гачком, іноді – виготовленню паперових квітів, тобто створенню речей, що могли знадобитися в домашньому господарстві [10].

Як бачимо, у програмі навчання відсутні точні та природничі науки, що підкреслювалося також і авторами особистих джерел [6, s. 8]. Фактично названі предмети готували дівчину до приватного, салонного життя, де б вона могла виявити знання мов та розважити гостей грою на музичному інструменті. Отже, мова йде про певний стандарт жіночої освіти – «добра пані» та берегиня польськості.

Гуманітарний профіль і неповну програму навчання дівчат у польських жіночих пансіонах також спричинено їх нелегальністю. Якщо офіційно дозволені пансіони могли видавати свідоцтва на право викладання у приватних домах своїм випускницям, то, звичайно, про це не йшлося в таємних пансіонах. Відсутність таких навчальних дисциплін як історія чи географія можна пояснити невдоволеністю польського населення існуючими кордонами та тогочасною інтерпретацією історичних подій.

Дівчата, які вступали до пансіону, повинні були мати повний набір речей – постільну білизну, столові прибори. Розпорядок дня учениць, як правило, був суворо розписаний, і, починаючи від 6 ранку у дівчат практично не було вільного часу. Протягом дня вони брали участь у спільних молитвах, заняттях, приготуваннях до наступних уроків тощо [11].

Плата за навчання в пансіоні оговорювалась, як правило, з керівництвом. Вона не була сталою, а залежала від багатьох факторів. Як зауважують дослідники, ціни різнилися від 100 до 250 рублів на місяць [9].

Кадровий склад таємних пансіонів не залежав від освітянського чиновництва, а формувався утримувачкою пансіону. У двох з наведених прикладів до складу вчительок входили родички завідувачів – племінниця

Л. Пшесмицької та донька М. Глассек. У першому пансіоні, де утримувалося 25 вихованок, викладало 5 вчительок, у другому, з вісьмома дівчатами працювало 3 викладачки. Вчительки в пансіоні Л. Пшесмицької отримували зарплатню 35 рублів на місяць. Враховуючи, що оплата вчительки, яку запрошували в заможні польські родини для домашнього виховання коливалась від 250 до 500 рублів на рік, а вимоги, що висували до навчання, були досить високими, можна вважати, що оплата викладачкам пансіону була середньою.

Як зазначають дослідники, утримання пансіону було складною справою, за яку брались жінки, щоб забезпечити своє існування [11]. Думається, що цю тезу можна сміливо віднести до польських таємних пансіонів, адже їх утримувачки повинні були домовитись з місцевим поліцмейстером, який би «закрив очі» на поширення «польської пропаганди», сплачувати хабарі, постійно перебувати під загрозою викриття тощо

Отже, пансіонна освіта повинна була компенсувати брак польських жіночих начальних закладів у регіоні. Вибір пансіону, як освітнього закладу для дівчини, означав збереження нею національної ідентичності, але при цьому обмежував можливості працевлаштування в майбутньому. Фактично, таку освіту обирали для своїх доньок заможні верстви польського населення.

Література

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1914.
2. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 91 с.
3. Epszstein T. Edukacja dzieci i mlodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. – Warszawa, 1998. – 233 s.
4. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів України в Києві). – Ф. 317, Оп. 1, Сп. 427.
5. ЦДІАУК. – Ф. 707, Оп. 296, Сп. 127.
6. Dyakowska J. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15375
7. Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 13173.
8. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (середина XIX – початок XX ст.) / Т. В. Сухенко // Український історичний журнал. – 1998, № 5. – С. 63–74.
9. Єршова Л. М. Жіноча пансіонна освіта на Волині (кінець XIII – початок XIX ст.) / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – Серія Історія. – 2003. – № 13 – С. 168–171.
10. Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911) / О. Аніщенко // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 40–42.
11. Мицюк Н. А. «Образование не для одной только гостинной». Феномен провинциальных женских пансионеров / Н. А. Мицюк // Женщины в российском обществе. – Иваново, 2012. – № 2. – С. 3–10.

Владислав Івченко, Наталія Чорна

*Харківський національний університет радіоелектроніки, м. Харків,
ukrainozn@ukr.net*

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ДЖОНА ДЖЕЙМСА ЮЗА

В 2014 році виповнюється 200 років від дня народження Джона Джеймса Юза, людини, яка є засновником першого металургійного заводу кам'яно-вугільного, залізного й рейкового виробництва на території України, а також міста Донецьк. Тому, на наш погляд, актуальним є визначення значення постаті Джона Джеймса Юза у розвитку української металургійної галузі та розбудові України.

В історії України XIX ст. важливою віхою модернізаційного процесу (у розумінні змін, покликаних осучаснити умови життя суспільства) став промисловий переворот. На українських землях (у більш завершеному вигляді

– на Наддніпрянщині) промисловий переворот пройшов у дві стадії: перша, 40-50-ті рр. XIX ст., коли промисловий переворот розпочався в легкій промисловості; друга, 60-70-ті рр. XIX ст., коли промислова революція охопила галузі важкої промисловості та транспорту. Зазначимо, що Російська імперія, до складу якої входили землі Наддніпрянщини, пізно вступила на шлях модернізації промисловості, що надавало можливість використовувати технічні здобутки, сучасні технології та спеціалістів розвинутих країн Європи.

Найбільш інтенсивно розвивалися базові галузі – кам'яновугільна, залізорудна, металургійна (особливо в роки чергового піднесення другої половини 1890 – початку 1900-х рр.). Центрами видобутку українського вугілля стали Київська губернія та Донецький басейн.

Більшість іноземних бізнесменів заводили торгівлю в столиці або влаштовувались управляти заводами, що не давало поштовху розвитку промисловості. Джон Юз навпаки створив посеред степу процвітаюче промислове підприємство. Так що це за людина, ювілей якої Україна буде вшановувати на державницькому рівні?

Слід наголосити, що Джон Юз розпочав свій власний бізнес у 28 років у галузі судобудування. Через гостру конкуренцію він втратив свою справу й працював спочатку інженером, потім директором Мільвольського сталепрокатного заводу де надавав особливої уваги виробництву високоякісної броні. Сконструйований ним гарматний лафет був прийнятий на озброєння британського флоту й зацікавив російське військове командування, яке хотіло придбати нові лафети для Балтійського флоту. Від росіян Джон Юз почув про багаті записи вугілля в Донецькому басейні й побачив можливість розпочати самостійний металургійний бізнес в Росії.

Після поразки у Кримській війні уряд Росії узяв курс на форсований розвиток важкої промисловості й активне залучення іноземних інвестицій. Інтенсивний розвиток будівництва залізниць сприяв прискореній індустріалізації економіки, попит на метал та вугілля став стрімко зростати. Джон Юз викупив концесію, яку царський уряд видав у 1866 р. князю Кочубею на будівництво в Донецькому басейні заводу з виробництва залізничних рейок із місцевої сировини. Він уклав договір з російським урядом в якому брав на себе зобов'язання організувати акціонерне товариство з капіталом у 300 тис. фунтів стерлінгів й налагодити видобуток кам'яного вугілля обсягом 2 тис. т. щоденно, протягом 9 місяців запустити домені печі для виробництва 100 т. чавуну щотижня, а також за два рок налагодити випуск рейок [1].

В 1869 р. Джон Юз прибув на береги річки Кальміус й побудував кузню для виготовлення дрібного устаткування і інвентарю для майбутнього заводу. Кузня стала першим підсобним цехом металургійного заводу, поряд з яким виникло селище, яке злилося з шахтарським поселенням Олександрівської копальні й було названо Юзівка.

29 травня 1869 р. вже був затверджений статут Новоросійського акціонерного товариства. Наголосимо, що Джон Юз розпочав свою справу в невідомій йому країні й на порожньому місці тому не обійшлося без технічних,

технологічних й організаційних помилок, проте вони виправлялися на місці. Головним технологічним досягненням Джон Юза було те, що він першим в Росії почав використовувати під час виплавки чавуну кокс. Завдяки цьому в 1876 р. річна виплавка чавуну перевищила 1 млн. пудів (16380 т.). До речі, наприкінці 80-х рр. XIX ст. потреба держави в продукції металургійних заводів майже на 23% задовольнялася підприємством Джона Юза. Основними споживачами продукції металургійних заводів виступали машинобудівна промисловість та залізниці. Уже в 1870-ті рр. Донецький басейн стає основним постачальником мінерального добрива на внутрішньому ринку, витиснувши з нього англійське вугілля. В цілому на долю найпотужніших підприємств – Юзівського, Кам'янського, Олександрійського, Петровського, Дружківського заводів – припадало від 60 до 99% загальноімперського виробництва рейок [2, с. 315].

Таким чином, ім'я Джона Юза назавжди увійшло в історію України. Покинувши батьківщину, він заснував металургійний завод, який працював за повним металургійним циклом, вперше на території України запустив 8 коксових печей, освоїв гаряче дуття, створив місто навколо своїх промислових об'єктів, яке до 1923 р. носило його ім'я, згодом було перейменовано у Сталіно, а потім у Донецьк. Й зараз місто завдячує своїм народженням англійському підприємцю Джону Джеймсу Юзу.

Література

1. Новиков Кирило. Домна, яку збудував Джон [Електронний ресурс] /Режим доступу http://zib.com.ua/ua/print/2759-domna_yaku_zbuduvav_dzhon.html
2. Литвин В. Історія України [Текст] : підруч. / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2010. – 829 с.

Віктор Немец

*Інститут народознавства Національної академії наук України, м. Львів,
vniemiets@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА НОМІНАЦІЇ ВЕСІЛЬНОГО ДЕРЕВЦЯ НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНІ Й ПОЛІССЯ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX–XX СТ.)

Деревеце – стійкий атрибут шлюбного ритуалу. В його образі поєднуються символи родючості, достатку, продовження роду, культ поминання душ померлих предків, а також прощання з дівочтвом. І хоча в різних етнографічних районах України є невеликі локальні відмінності у черговості ритуальних дій (наприклад, в одній місцевості «вбирають» дерево після печення короваю, в інших – після вінчання молодих), на семантику знака це не впливає.

Територіями нашого дослідження виступають Волинь і Полісся. За визначенням етнологів і фольклористів Романа Кирчіва, Волинь – історико-етнографічний район, що охоплює територію на південь від р. Прип'ять та

верхів'їв Західного Бугу. Це південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північна смуга Хмельницької, Тернопільської і Львівської областей [3, 134]. До етнографічної Волині прилягає на Заході Лівобережне Побужжя – Холмщина, корінне населення якої з історичного, етногенетичного і етнокультурного поглядів однорідне із суміжними волинянами. В наш час Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі. Північна межа Волині проходить вздовж умовної лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Рівне – Новоград-Волинський; східна – західніше Житомира, Бердичева, Козятина; південна – через Старокостянтинів, Теофіполь, південніше Вишнівця, до Львівської області, де проходить умовною лінією Олесько – Куликів – Магерів, до кордону з Польщею на заході. Щодо етнографічного Полісся [3, 129], то воно розташоване у північній частині нашої держави, вище умовної лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Київ – Ніжин, а далі – вздовж р. Сейм до українсько-російського кордону у Курській області. В західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині територія Білорусі) і Підляшшя (нині територія Польщі). Залежно від положення щодо Дніпра, Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви Західне і Східне Полісся. Західне називають також Прип'ятським, а Східне – Наддеснянським. У науковій літературі зустрічається і поділ Полісся відповідно до адміністративного районування: в минулому – на Волинське, Київське, Чернігівське (за назвою губерній), а в наш час – Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське (за назвою областей).

На думку О. Поріцької, назви ритуального дерева складають парадигму – смисловий інваріант і його локальні варіанти [10, 53]. Зокрема, в центральних східних районах України цей знак виступає під назвою гільце. На територіях міжетнічних меж його назви стають часто спільними і для сусідніх етносів. Наприклад, в обрядовій поезії українців і білорусів Полісся поширені назви «йолце», «ялина», «яліна», «єльнік», «в'єльце» [9, 46]. Загалом, за походженням назв весільного деревця на Волині і Поліссі, можемо виділи три основні групи:

- терміни, зумовлені хвойною породою дерева і пов'язані з поняттям «йолка»: «йолчик» [6, 9], «йолца» [8, 109] та уже згадані нами «йолце», «єльнік», притаманні головно для Полісся;
- терміни, утворені від слова «гілка»: варіативні назви терміну «гільце», що побутували як на Волині, так і на Поліссі. Зокрема, на Кременеччині (Тернопільська Волинь) весільне деревце називали «галіскою» [1, 12].
- назви, зумовлені способом виготовлення, а саме виттям, висхідним рухом по спіралі: варіативні назви терміну «вільце», зафіксовані як на Волині, так і на Поліссі.

За формою виготовлення весільного деревця на Волині і Поліссі розрізняють два основні типи: деревце у вигляді гілок-шишок (переважно фіксується на Поліссі, рідше – на Волині) і деревце, виготовлене з вершка дерева (домінуюча форма деревця на Волині, але побутувала також і на Поліссі).

Дереvence у вигляді гілок-шишок найчастіше складалось із трьох шишок – однієї (головної) з трьома галузками і двох – з двома [6, 6]. Їх розташовували в центрі короваю трикутником. Часом кількість шишок залежала від кількості найрідніших гостей. Останніх обдаровували ними під час розподілу короваю.

На теренах Полісся для виготовлення шишок заготовлювали гілки берези, явора, верби, ліщини; часом використовували фруктові породи – вишню або грушу [6, 7].

Проте найчастіше на Волині і Поліссі зустрічаємо весільне деревце, виготовлене з вершка дерева, переважно хвойного (сосна, ялина, смерека), або плодового (вишня, груша, яблуня), яке як і попередньо згаданий тип встромлювалось в центрі короваю. Так, на Кременеччині для весільного деревця зазвичай обирали смереку або сосну: «З смереку така була вершечок, або з сосни, і чіпляли квітки. То треба було п'ять палок, або три сосни» [1, 72], «от з смереку робили, поїдуть в ліс, виріжуть отаких о дві галисочки і вбрали її ленточками двома і всьо» [1, 58], «соснова галиска, соснова гілочка» [1, 31], «то смерека, сосна і обізательно повинна була бути калина» [1, 85]. Подібно до цього, на Лівобережному Поліссі «вильце» робили з верхівки сосни, до котрої прив'язували калину з хмелем – «як хміль веть ся на калину, так щоб і парубок з дівчиною» [4, 86].

Весільне деревце зазвичай виготовляли як в домі молодої, так і в молодого, рідше – лише в когось одного. Зокрема, на Житомирській Волині молодому виготовляли «вильце» з сосни, а молодій – з вишні [11, 635].

Як на Волині, так і на Поліссі верхня квітка «гільця» завжди призначалась для молодої. Якщо деревце було розгалуженим натроє, як у Центральному Поліссі, усі складові квіток збирались в однакові букети і в'язались до країв трьох галуз, однак одна з галуз все одно була найвищою [7, 151]. На Снятинщині (Покуття) верхня квітка весільного деревця – «косиця» – складалася із зв'язаних до купи квітів і пір'я когута [2, 12].

До символіки «гільця» зверталось чимало дослідників весільної обрядовості. Зокрема, на думку М. Маєрчик весільне деревце поєднує чоловіка і жінку в єдину довершену цілість, так само як Світове дерево перебудовує хаос у космос [5, 29]. Загалом же деревце є одним із основних санкціонуючих атрибутів весільного ритуалу, який пов'язаний із сакральною частиною обрядового простору – «покутем», а також супроводжує кульмінаційний етап весільного дійства – «посад молодих».

Література

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 159-Е. – 86 арк.
2. Белоус М. Русское веселье послѣ звычаев и обычаев народных над Прутом и на Подолю. – Коломыя, 1907. – 46 с.
3. Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу / Роман Кирчів // Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С. А. Макарука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Л., 2004. – С. 124–148.
4. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту // Матеріали до української етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 70–173.

5. *Маєрчик М.* Шляхи трансформації символу Світового дерева // Народознавчі Зошити. – Львів, 1995. – №1. – С. 25 – 31.
6. *Несен І. І.* Весільне деревце в контексті ареальних трансформацій (за матеріалами Рівненської області) // Етнокультурна спадщина Полісся. – Вип. VII. – Рівне: Перспектива, 2006. – С. 4–13.
7. *Несен І. І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми. – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. – 280 с.
8. *Несен І. І.* Деревце у весільному ритуалі Київського Полісся // Київська старовина. – К., 2003. – № 6. – С. 107–114.
9. *Пашкова Г. Т.* Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся: На матеріалах весільної обрядовості. – К., 1978. – 118 с.
10. *Порицька О.* Обрядовий знак дерева та його номінація // Народна творчість та етнографія. – К., 1986. – № 5. – С. 51–53.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 4. – 680 с.

Наталія Олешко

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, sufika@mail.ru*

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

На початку ХХ ст. преса була потужним засобом масової інформації, що значно впливала на хід подій, особливо на формування громадської думки, а відтак ставала важливим чинником національного відродження.

Маніфестом 17 жовтня 1905 року були проголошені основні демократичні права і свободи [8, с. 3], що сприяло розвитку українського друку, і, зокрема, відкрило шлях для розвитку української преси в Наддніпрянській Україні. До цього періодична преса українською мовою могла видаватися тільки на території Австро-Угорської імперії, де існували відповідні політичні умови. На сторінках «Літературно-наукового вісника» М. Грушевський закликав українське суспільство активніше використовувати надані демократичні свободи для розвитку національної мови і преси.

У 1905–1914 рр. у Наддніпрянській Україні з'явилося до 30-ти україномовних видань. Також виходили газети, в яких містилися матеріали як російською, так і українською мовами. Більшість українських газет і журналів на той час виходило у Києві. Українська преса намагалася об'єктивно та в повному обсязі інформувати всі верстви українського населення про події, які відбувалися не тільки в Наддніпрянській Україні, а й за її межами, зокрема торкалися мовного аспекту. Такі видання, як «Світова зірниця», «Маяк», «Сніп» та ін., орієнтовані на сільську та міську інтелігенцію, важливим своїм завданням

уважали об'єднання українського народу в єдину націю на підставі єдиної мови, культури й історії, всіляко пропагували ідею соборності. Газета «Дніпрові хвилі» наголошувала на необхідності широкого використання рідної мови на державному рівні, українізації освіти, ознайомлення з історією України [1].

Вся українська преса досліджуваного періоду вважала своїм обов'язком пропагувати українську мову. Так, у секретному донесенні в Департамент поліції від 8 березня 1913 року про видання у Каневі газети «Каневская неделя» українською мовою йдеться про ознаки пропаганди в її статтях щодо необхідності введення в школах української мови [12, арк. 13]. Значна увага приділялася проблемам українізації початкової та вищої освіти [10, с. 4, 5]. Зокрема, відзначалося, що введення української мови відповідає прагненням народу. Зазначалося, що через створення національної школи можна підняти культуру народу, а сам народ довести «до національної свідомості» [14, с. 9]. Також надавалося важливого значення самоосвіті через вивчення історії, літератури, географії, мови на курсах, через читання творів національних письменників.

М. Грушевський наголошував, що свідомі українські діячі, які мали можливість впливати на розвиток українського народного життя й народних інтересів у своїх місцевостях, недооцінювали вплив української преси зокрема та українського слова взагалі на український народ. Друковане слово, зокрема газети й журнали, залишалося дуже дієвим засобом політичного та національного виховання народу [4, с. 86–87].

Провідні діячі українського руху відзначали визначну роль української преси в розвитку українського національно-визвольного руху. Зокрема, у «Рідному краї» наголошувалося на великому значенні часописів, які виходили рідною для українців мовою, для розвитку духовних сил народу [7, с. 11].

Поряд із тим, К. Мацевич згадував про перешкоди та утиски щодо проникнення в наші села живого українського усного і друкованого слова, але наголошував на тому, що здебільшого у цьому винна низька національна свідомість самих селян, і тільки останнім часом вони починали енергійніше діяти [9, с. 4]. Тому сільська інтелігенція мала сприяти розвитку просвіти і поширенню національної свідомості через українські періодичні видання. Українська преса зацікавила сільських священиків, дяків і учнів сільських шкіл. Інструктор з кооперації В. Ворніков відзначав, що друковане слово знайшло собі дорогу в село, і йому приємно дивитися на сільську молодь, яка читає книжки й газети рідною мовою, приємно слухати, як люди обговорюють прочитане [3, с. 5].

Багато передплатників і читачів із сільської місцевості у листах писали про велике значення та велику силу друкованого слова, про справи щодо розповсюдження у них пресових видань, про свої враження від прочитаних газет і журналів.

Свобода слова та друку сприяла розвитку й розповсюдженню українських видань у Російській імперії, але редакції зіткнулися з мовною проблемою. Виявилось, що через пригнічення і заборони української мови не була розроблена термінологія українською мовою, а українські читачі, які звикли до російської орфографії, погано сприймали українську орфографію. У своєму листі до М. Сумцова П. Милорадович скаржився на погану українську мову

газет і журналів та радив узяти за взірець мову Квітки-Основ'яненка та Тараса Шевченка [13]. У книзі «Мої спомини про давнє минуле» Д. Дорошенко (співробітник «Громадської думки», «Дніпрових хвиль» та ін.) відзначав, що доводилося дуже обережно утворювати нову газетну мову на ґрунті літературної та народної мов [6, с. 87]. Редакція газети «Світова зірниця», звертаючись до своїх читачів, акцентувала увагу на чистій і легкій мові свого видання, але для того, щоб вона була без чужих і «видуманих» слів та щоб розуміли її селяни, треба багато часу і сили [2, с. 3].

М. Грушевський зазначав, що український народ має перейти до своєї рідної мови як мови освіти і культури; відтак треба надати престижу українській мові, відродити повагу до своєї мови як засобу спілкування тому, що ворожа урядова політика «витравлювала» протягом століть цю повагу і нищила цей престиж [5, с. 418].

Після формального проголошення свободи слова і друку в жовтні 1905 р. у реальному житті українські періодичні видання постійно були під підозрою царської охоранки. Фактично і після 1905 р. залишалися гоніння на українську мову, зокрема переслідування української преси аж до заборони передплатникам отримувати передплачені видання; з 1911 р. набула свого розвитку нова форма репресій – погроми українських редакцій. Для російського уряду українське слово звучало як щось вороже, і він шукав у ньому якусь погрозу і заклик до бунту. Так, Київське жандармське управління 23 листопада 1913 року повідомляло, що всі українські газети та журнали мали дві основні риси: українську мову видання і яскраве національно-шовіністичне спрямування [11, арк. 23]. Особливо російський уряд лякало те, що українська преса ставала дедалі доступнішою для широких кіл населення, а це призводило до пробудження національної свідомості українського народу.

Таким чином, не зважаючи на те, що антиукраїнська політика царського уряду заважала розвитку і функціонуванню української преси, відбувалося невинне зростання ролі українського друкованого слова, а відтак і української мови в усіх сферах життя українців, що сприяло пробудженню національної свідомості значної частини українського народу.

Література

1. Абросимова С. В. Часопис «Дніпрові хвилі» (1910–1913 рр.) / С. В. Абросимова, Т. М. Ковальська // Українська періодика: історія і сучасність. Тези доповідей і повідомлень. Всеукраїнська науково-теоретична конференція (21–22 грудня 1994 р.). – Львів; Житомир, 1994. – С. 32–34.
2. Від редакції [про свою газету] // Світова зірниця. – 1912. – № 43–44. – С. 3–5.
3. Ворніков В. Друковане слово, живе слово і картини // Світова зірниця. – 1912. – № 8. – С. 5–6.
4. Грушевський М. На українські теми. Недооцінювання // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 55, кн. 7–8. – С. 81–88.
5. Грушевський М. Чи не спроможемось? // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – С. 418–425.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – Вінніпег: Тризуб, 1949. – 167 с.

7. М. Д. Українське слово й мистецтво. Українські часописи // Рідний край. – 1907. – № 14. – С. 11–12.
8. Маніфест 1905 року // Порада. – 1906. – № 1–2. – С. 3.
9. Мацевич К. А. О разных концах // Хлебороб. – 1908. – № 3. – С. 3–7.
10. Наші завдання // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 3–6.
11. ЦДАУ. Ф. 274, оп. 1, спр. 3322.
12. ЦДАУ. Ф. 276, оп. 1, спр. 459.
13. ЦДАУ. Ф. 2052, оп. 1, спр. 786.

Валерій Ковальов,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, postvalery@mail.ru

НЕФОРМАЛЬНІ МОЛОДІЖНІ ГРУПИ В УКРАЇНІ З СЕРЕДИНИ 1980-Х РОКІВ

Епоха «застою» поховала в молодого покоління України останні надії на втручання в суспільні процеси, що з'явилися в період «хрущовської відлиги». Ствердилась жорстка схема централізованої системи, в якій функціонували лише комсомол і піонерська організація, підпорядковані комуністичній партії. Формально вони були складовою частиною політичної системи суспільства, насправді участь молоді в управлінні державою була символічною.

Зміни з середини 1980-х років в радянському суспільстві, в тому числі і в Україні, дещо поживили стан справ у комсомольському русі, стало зрозумілим, що влада повинна знаходитись у первинних органах, водночас поновлювалася свобода вибору лідерів. До апаратників ЦК ВЛКСМ дійшло розуміння, що не можна в відносинах з низовими ланками вживати наказовий тон, дозволяти собі «командувати». Стало зрозумілим і те, що не можна всіх поголовно молодих людей залучати до лав комсомолу, гнатися за відсотками.

І все ж не можна було не бачити того, що за два-три роки перебудови в суспільстві комсомольська організація перманентно реформувалася і переформовувалася. Відчутно скоротився притік нових членів, інтенсивно пішов відтік колишніх. В умовах падіння авторитету і впливу комсомолу почали виникати так звані «неформальні» групи, організації. Неформальними вони називалися тому, що не підпорядковувалися державним чи партійним органам, не мали чіткої структури, рідко мали керівне ядро. Це був своєрідний молодіжний бунт проти бюрократичного механізму, формалізму в комсомолі.

Неформали існували десятки років. Їх називали іноді «нетрадиційними групами підлітків і молоді з антигромадською спрямованістю». В цій назві задалегідь вже передбачалось, що вони антисуспільні і асоціальні. Проте неформали порушували закони не частіше, ніж взагалі молодь порушує закони.

Мода на «неформалів» прийшла до молоді республік колишнього Радянського Союзу з-за кордону. В багатьох країнах Західної Європи, США, Японії існувало чимало молодіжних угруповань і течій так званих «бунтарів» –

битників, хіпі, рокерів, панків, бритоголових тощо. Вони відрізнялися одна від іншої зовнішнім виглядом, поведінкою, соціальним походженням. Панки більшою частиною були дітьми люмпен-пролетарів, рокери та бритоголові належали до більш забезпечених верств суспільства. Але головне, що об'єднувало цих молодих людей, це те, що вони випали з активного життя, будучи не в змозі знайти свій осередок в хаотичній економіці Заходу.

Хіпі дали про себе знати ще в середині 1960-х років. На вулицях багатьох західних міст з'явилися колонії босоногих, довговолосих молодих людей у фраках і чернечих рясах, колоніальних шоломах і пишних платтях часів королеви Вікторії, заляпаних фарбою або в розмальованих від рук майках і потертих джинсах, просто в лахміттях. Усівшись на землю, молоді люди курили маріхуану. Своім зовнішнім виглядом і поведінкою хіпі кидали виклик суспільству, його культурі, моді, моралі. Лахміття хіпі (їх антимода, що протистояла офіційній) стало символом протесту проти «світу речей».

Проте незабаром хіпі стали товаром у тому самому суспільстві, з яким нічого спільного не хотіли мати. В моду ввійшла їх антимода: поведінка, зачіски і навіть лахміття. На хіпі почали заробляти гроші. Виник «хіппіталізм» – мережа промислових підприємств, зайнятих виробництвом одягу, прикрас, косметики «під хіпі». Справжні хіпі, бунтарі загубилися в масі своїх послідовників.

Восени 1977 року американський журнал «Роллінг стоун» оповістив про народження нової хвилі в сучасній рок-музиці – панк-року панк-групи «Секс пістолз». Учасники ансамблю в своїх неуміло зроблених і неуміло виконаних піснях проголосили себе «злосмердними покидьками людства», «антихристами і анархістами». Саме вони стали ідейними лідерами частини західної молоді, яка іменувала себе словом «панк» – «нікчемний», «непотрібний», «гнилий».

Як і хіпі, панки бунтували проти західного суспільства, з тією різницею, що хіпі бунтували за законами естетичного, панки ж – брудного. Хіпі проповідували любов і мир, панки – війну і ненависть. Хіпі одягали на себе живописне лахміття – панки ходили в залізних собачих нашийниках або ланцюгах від зливних бачків, у рваному одязі без жодного гудзика, що підтримується саморобним поясом з іржавих цвяхів і безкінечною кількістю шпильок. В особливій пошані в панків – природні недоліки: гнилі зуби, покалічені частини тіла, котрі виставлялися на загальний огляд.

Панки в цілому аполітичні, проте існували малочисельні панк-ансамблі, в творчості яких можна було уловити політичні мотиви. Але протест цих панк-груп зійшов нанівець: вони, як і хіпі, ввійшли в моду і стали частиною бізнесу.

Молоді люди, зодягнені «під панків», почали з'являтися й на вулицях міст колишнього СРСР, зокрема і в Україні. Та цей екстравагантний їх зовнішній вигляд був, перш за все, даниною моді, а про ідейні установки «справжніх» західних панків ці молоді люди, як правило, мали досить віддалене уявлення.

Існування «неформалів» у Радянському Союзі тривалий час офіційними властями не визнавалося. У щотижневику «Аргументы и факты» повідомлялося, що «в нашій країні немає і не може бути «бунтарів», молодих людей,

опозиційно налаштованих по відношенню до соціалістичного ладу, тому що суспільство наше само охороняє інтереси молоді, дає їй можливість отримувати освіту, працювати, користуватися всіма правами...». Безумовно, це була помилка, яку тривалий час не визнавали ні в органах державної влади, ні в партійних, ні в комсомольських органах.

Суспільно-політичні події середини 1980-х років звільнили творчі сили молоді, дали відчутний поштовх до її політичного самовизначення. Створення молодіжних неформальних, самодіяльних об'єднань став реакцією молоді на застарілі шаблонні форми і методи діяльності офіційних структур, громадських організацій. Широкого розповсюдження набули неформальні групи та об'єднання, зорганізовані на засадах культурологічних інтересів молоді до нових напрямків у музиці, захоплення окремими видами спорту. В країні формується мережа клубів самодіяльної пісні, театрів-студій, літературних та аматорських об'єднань, організовуються історико-культурологічні, екологічні, філософсько-теоретичні групи молоді, об'єднання молодіжних клубів. Тільки в Кривому Розі в 1988 році діяло 50 аматорських об'єднань молоді.

Починаючи з 1987 року масового поширення набуває рух молодіжних політичних дискусійних клубів. У 1987 році їх було 1119, у вересні 1988 року – вже близько трьох тисяч, які об'єднували 72 тисячі юнаків і дівчат. Близько 100 політклубів, політстудій діяло на початку 1988 року лише в Харківській області.

Проблеми, які турбували неформалів, різноманітні. За напруженістю інтересу були сусідніми і суперничали такі, як якість молодіжних товарів (66% опитаних), розвиток молодіжної музики (63,7%), проблеми війни і миру (61,6%). Проблема перебудови в комсомолі опинилася на 13-му місці, нижче – пошук моральних ідеалів, посадовий ріст, екологія, охорона пам'ятників, вище – тема самотності, питання сексу, розширення демократії, створення сім'ї.

Неоднозначні стосунки склалися у неформалів з комсомолом. Чверть з них зверталися до комсомолу за допомогою і приблизно 13% засвідчили, що допомогу отримали. Менше контактів з комсомолом було у шкільних груп (9,9%), частіше йшли за підтримкою до комсомолу учні ПТУ (26,6%). Майже 40% неформалів були готові співпрацювати з державними установами. Близько третини хотіли, щоб їх об'єднання визнали офіційно, але на думку приблизно 14% членів офіційному визнанню заважала пасивна позиція, небажання комсомольських функціонерів. Як відзначав тодішній перший секретар ЦК ВЛКСМ В.Мироненко, поява неформалів – наслідок зростання політичної активності молоді, до якої ми закликали, а отримавши – сильно налякались.

Помилкою по відношенню до неформалів було й те, що здебільшого неформальними вважали лише підлітків. Вивчення питання показало, що більшістю з них були учні профтехучилищ. За віком до 17 років – понад 50%, до 20 років – більше третини. Але найбільш масовий вік – від 25 до 35 років.

Неформальні організації в більшості своїй не виходили за межі державної політики. У 1986 році в республіці функціонувало понад 46 тисяч об'єднань суспільно-політичної, фізкультурно-оздоровчої, художньо-технічної та природничо-пізнавальної тематики з кількістю учасників майже 1,7 млн.

чоловік. І хоча об'єднання були досить численними (від 500 до 3000 чоловік), вони характеризувалися відсутністю організаційних структур, програм, статутів, які б визначали мету формувань та членства в них.

*Софія Дыбленко,
Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет,
г. Харьков, knishenko@meta.ua*

ИСТОРИЯ ГОРОДА КРАМАТОРСКА

Краматорск, пожалуй, единственный в Донбассе город, чье название до сих пор толком так и не разгадано. На сегодняшний день печатные источники содержат три принципиально различных толкования названия «Краматорск» или «Краматорская» (так называли железнодорожную полустанцию, положившую начало нашему городу).

Автором первого был местный краевед Н.И. Древетняк. По его утверждению, в районе будущей станции Краматорская в давние времена пролегал чумацкий шлях, и проезжавшие купцы, останавливаясь здесь на отдых, торговали крамом (мелочным товаром). По его мнению станция Краматорская «обязана» своим именем исторически сложившемуся здесь названию «Крам на Торе» – якобы так называли место чумацких крамовых торгов у реки Тор (прежнее название р. Казенный Торец).

Вторая версия принадлежит школьному учителю географии, кандидату педагогических наук Н.Т. Янко. Он составил «Топонімічний словник-довідник Української РСР», вышедший в свет в 1973 г., в котором изложил свое видение. По его утверждению в XVIII в. в районе нынешнего города проходил южный рубеж Российской империи. Рубеж, граница – то же, что крома (т. е. кромка, край чего-то), слово «крома» в произношении местных жителей трансформировалось в слово «крама», а впоследствии породило ошибочную ассоциацию его со словом «крам» – товар. Это привело к неправильной трактовке названия «Краматорская». Таким образом «топоним «Краматорская» (Кроматорская) произошел от словосочетания «крома Тора» или «крома торская», то есть рубеж, пересекающий реку Тор».

Что касается третьей версии, то она была предложена известным краматорским краеведом Владимиром Федоровичем Коцаренко в 1998 г. Данная версия противоречит двум предыдущим, однако ближе к варианту Н. Янко. Самое главное – она впервые стала результатом осмысления архивных документов. Суть ее сводится к следующему.

Согласно документам, земли, окружавшие город Тор (ныне г.Славянск) в XVIII в., составляли так называемые «торские дачи». К югу они простирались на добрый десяток верст и в наших местах достигали урочища речки Дальняя Беленькая (ныне р.2-я Беленькая) – где-то здесь проходила их условная граница

(предел, крома – согласно Н. Янко). Это послужило автору основанием, чтобы предположить: название, присвоенное в свое время железнодорожной полустанции, отразило, вероятно, в себе историческую особенность данной местности, являвшейся «кромой Торской», то есть границей «торских дач», некогда приписанных к городу Тор.

Как и предыдущие версии, эта – тоже всего лишь предположение. И хотя в ней есть своя логика, она, к сожалению, не подкреплена доказательствами в виде старинных документов, которые бы показывали, что название полустанции бытовало и прежде (пусть даже в иной форме) – например, упоминалось в описании расположенных поблизости помещичьих земель или было зафиксировано, скажем, геологами, топографами и т.п. До настоящего времени еще никому не удавалось обнаружить подобный документ. Поэтому не случайно, что поиски истины продолжаются.

Как мы знаем, наследники помещиков Тарановых-Белозеровых, основавших здесь первые поселения еще в XVIII в., вплоть до Октябрьской революции 1917 г. оставались владельцами земельных участков в непосредственной близости от вокзала ст. Краматорская. Кроме того, документальные реликвии, сохраненные потомками торговца Андрея Подгорного, назвали полное имя некоей помещицы Языковой, чей дом в 1917 г. большевики вначале облюбовали, потом конфисковали, а уж затем передали в распоряжение первого Краматорского Совета рабочих и крестьянских депутатов.

У самой станции Краматорская находился земельный участок, сданный однажды кем-то из Тарановых-Белозеровых в аренду некоему господину (или госпоже), чья фамилия была – КРАМ. Что это значит? Если, в результате исследования, выяснится, что этот Крам арендовал в этом месте землю еще до прокладки Курско-Харьково-Азовской железной дороги, то есть до 1868 г. (ведь наша выпись не содержит прямого указания, что сдавала его именно Екатерина Яковлевна, владевшая этими землями с 1901 года), то, по логике, вполне вероятно предположение: в основу названия полустанции Краматорская легла, и, очевидно, небезосновательно, фамилия Крам, принадлежавшая здешнему обитателю.

Согласно археологическим сведениям, на территории современного Краматорска и его ближайших пригородов люди селились ещё в глубокой древности. На северо-западной окраине Краматорска найдены каменоломни и мастерские по обработке кремня эпохи неолита, которые продолжали существовать и в период ранней меди. В пригородах Краматорска исследовано также курганное захоронение металлурга-литейщика эпохи бронзы.

Во второй половине XVIII в. началось массовое заселение территории, которую в настоящее время занимает город. Занятие здешних земель по праву вольной заимки начали, в первую очередь, представители старшины Изюмского слободского и Бахмутского конного казачьих полков: полковой хорунжий Изюмского слободского полка Степан Юрьевич Адамов, хорунжие Бахмутского конного полка Степан Сергеевич Таранов и Иван-меньший Прокофьевич Шабельский. Официальное право на территорию получил хорунжий Степан Таранов 2 августа 1752 г.

В 1753 г. основана слобода Белянская (нынешние посёлки Прокатчиков и Почтовый), в 1758 г. – начато заселение хутора Шабельковки, который в 1775 г. стал слободой. В период между 1782 и 1786 гг. основано село Ясная Гора.

В 1783 г. – территория переходит из Воронежской губернии в состав Екатеринославского наместничества.

В 1784 г. впервые упоминается о селе около речки Ближняя Беленькая и в 1785 г. основана слобода Красногорье.

В 1799 г. территория включается в Изюмский уезд Слободско-Украинской (позже Харьковской) губернии. Село Белянское становится волостным центром, а в 1850 г. основана Малотарановка.

В 1868 г. на строящейся Курско-Харьково-Азовской железной дороге у реки Казённый Торец появилась железнодорожная полустанция Краматорская. Цель её строительства – устройство разъезда для пропуска встречных поездов. 1 декабря 1878 г. по инициативе Саввы Мамонтова к полустанции примкнула ветка Донецкой Каменноугольной железной дороги. Благодаря этому Краматорская превратилась в полноценную узловую товаро-пассажирскую станцию. В районе вокзала возник и стал вырастать посёлок с таким же, как и у станции, названием – Краматорская. В начале XX ст. посёлок назывался Краматоровка, в 20-х и нач. 30-х гг. – Краматорская.

К 1885 г. относится первое документальное упоминание названия Краматоровка применительно к станции Краматорская.

Население посёлка в начале XX века составляло более 12 тыс. человек. Тут работали заводская больница, две школы, училище.

Тяжелыми для города были военные годы. 28 октября 1941 г. началась оккупация Краматорска немецкими войсками. В карьере Меловой горы (1 ноября здесь был организован концлагерь, всего расстреляно 3,5 тысячи человек), в Красном Яру возле Красногорки и в каменном и глинистом карьере на Ивановке проводился массовый расстрел горожан.

6 сентября 1943 г. Краматорск был освобождён советскими войсками, а 7 сентября 1943 г. – Меловая гора.

В послевоенные годы в Краматорске проводилось восстановление разрушенных предприятий, было построено более 10 новых промышленных объектов.

В 1968 г. Краматорск торжественно отметил свое 100-летие, а 24 сентября 2008 г. приняты флаг и новый герб города.

Сегодня Краматорск – это 758 улиц и переулков.

Литература

1. *Бабкин В.* Краматорск, опалённый войной. – Краматорск, 2003. – 67 с.
2. *Коцаренко В. Ф.* Краматорская быль. – Краматорск, 2002. – 175 с.
3. *Коцаренко В. Ф.* Краматорск: забытые страницы истории. – Краматорск, 1999. – 386 с.
4. *Шляхтиченко Н. Д.* Краматорску – 130. – Краматорск, 1998. – 77 с.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОРОДА ЭНЕРГОДАР

Современный Энергодар – это детище долголетнего совместного труда проектировщиков, строителей, энергетиков. Из маленького поселка, насчитывающего несколько пятиэтажных домов, он вырос в город, красота и компактность которого могут поспорить со многими городами страны. Промышленной базой Энергодара является уникальный энергетический комплекс крупнейших в Европе Запорожской АЭС и Запорожской ТЭС. Значение этих станций огромно: энергетики Энергодара вырабатывают 20% всей электроэнергии Украины.

А начиналось все с пустыни, песчаных барханов, протянувшихся вдоль Днепра на 30 километров. Первыми прибыли на строительство начальник управления строительства Р.Г. Хенох, начальники участков А.В. Кочерга и В.А. Казмирук. История Энергодара начала свой отсчет 12 июня 1970 года с закладки гранитного камня, который установлен на перекрестке дорог при въезде в Энергодар. Первый жилой дом был введен в эксплуатацию в декабре 1970 года. Он расположен на углу проспекта Строителей и улицы Комсомольской.

Начало энергетическому комплексу положило строительство 4-х блоков по 300 тысяч киловатт каждый I очереди Запорожской ГРЭС и 3-х блоков мощностью по 800 тысяч киловатт II очереди. Энергетический потенциал нового гиганта составил 3600 тысяч киловатт и стал одним из крупнейших в Европе.

Поточно-скоростным методом строительства менее чем за 3 года была введена в эксплуатацию первая очередь электростанции, а в 1977 году было завершено строительство Запорожской ГРЭС.

Строилась станция – рос и поселок. В 1971 году была построена школа. Первый бетон в фундамент был заложен 15 апреля, а 1 сентября дети уже начали занятия. Следом за ней принял маленьких жителей детский сад. Вскоре открылись почтовое отделение и торговый центр. К осени 1972 года помещение городской котельной было переоборудовано под кинотеатр «Искра».

23 ноября 1972 года посёлку энергетиков было дано имя – Энергодар. Есть две версии о том, как появилось это имя. По одной, название придумал какой-то мальчик из Каменки-Днепровской. По другой, его выбрали путем экспериментирования с названиями Энергоград, Светодар и подобными.

В 1974 году завершилось строительство больничного комплекса: больницы, поликлиники и водогрязелечебницы. В лесу был разбит парк культуры и отдыха. Следующими были построены гостиница и дворец культуры «Современник». В обеденном зале пристроенного к гостинице ресторана запорожский художник Н.И. Скрипка расписал большое полотно на тему

«Скифская охота». Потолок в зрительном зале ДК «Современник» сделан по чертежам киноконцертного зала «Россия», известного на всю страну. Картина на стене в фойе выполнена художником Леонидом Носачем.

Решение о строительстве Запорожской АЭС было принято в 1978 году, а в 1979 году она стала головной стройкой в серии атомных электростанций, строящихся по унифицированному проекту. Первоначальным проектом предусматривался поселок на 20 тысяч населения. В связи со строительством АЭС он был изменен в сторону значительного увеличения.

1 апреля 1980 года уложен первый кубометр бетона в фундамент реактора первого энергоблока. В конце 1982 года начался монтаж реактора первого энергоблока АЭС. Впервые в отечественном энергостроении производится сборка купола реактора на земле и установка краном за один подъем. 9 ноября 1984 года первый блок ЗАЭС мощностью 1 миллион кВт в час начал вырабатывать электроэнергию.

Три следующих блока вводились в эксплуатацию ежегодно. В 1989 году начал работу 5 блок. В 1985 году посёлок Энергодар с 50 тыс. населения получил статус города. В 1987 году построен новый автовокзал.

Идея создания набережной получила реальное воплощение, когда понадобился грунт для подсыпки четвертого и пятого микрорайонов города. Вода Каховского водохранилища вплотную подошла к городу каналом, прорытым земснарядами. Именно на этом канале и была построена набережная длиной почти 2 километра с многочисленными кафе, выставочными залами, магазинчиками. В одном ансамбле с набережной построен магазин «Детский мир».

У начала набережной образовалась площадь, замыкать которую должен был четырехзальный кинотеатр совершенно необычной формы. Это был индивидуальный проект для города Киева. Однако был заложен лишь фундамент, достроить его не удалось.

По предложению архитектора О.Э. Войтенко образована улица, ведущая к набережной – Центральная. Застроенная кирпичными домами с магазинами в первых этажах, с каскадом подпорных стен, вызванных рельефом, эта улица образовала крупный торговый центр, рассчитанный на перспективу. Здесь же вместо блока обслуживания общежитий был построен молодежный центр. На противоположной стороне – каскад фонтанов с искусственным озером.

Энергодар – город молодых. Средний возраст жителей составляет 35 лет.

Литература

1. «Энергетическая жемчужина Таврии» ЗАЕС. – Запорожье, 2004.
2. <http://energodar.narod.ru>

СЕКЦІЯ III

ГАЛУЗЕВЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО ТА СТИЛІСТИКА: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Неля Нікуліна

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, nykulina@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОТРАНСПОРТНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА НОМЕНКЛАТУРИ

Історично склалося так, що формування світової автомобільної галузі розпочалося у кінці XVIII століття конструюванням мускульно-силових візків і саморушних екіпажів, але українською мовою в названий період таких наукових розробок не зафіксовано. Автомобільна промисловість у Росії почала свій поступ лише з 1916 року, коли під час розпалу імперіалістичної війни Акціонерне машинобудівельне товариство (АМО), очолюване відомим московським «текстильним королем» купцем Рябушинським, заклало перший російський автомобільний завод, який призначався для постачання російській армії автомобілів вітчизняного виробництва. Але, незважаючи на великі урядові позики, завод до самої революції не міг налагодити виробництво автомобілів і лише складав їх з імпортних деталей. У перші ж роки революції завод було законсервовано до 1920 року, коли за сприяння групи старих робітників та інженерів розпочинається виготовлення запасних частин до різних марок автомобілів та для капітального ремонту автомобілів «Уайт». А в 1923 році та сама група старих виробничників поставила питання перед урядом про виготовлення на заводі радянських автомобілів.

Отже, до 1917 року не тільки в Україні, але і в Російській державі в цілому по суті не було ні автомобільної промисловості, ні авторемонтного виробництва. Існувало лише кілька невеликих заводів і майстерень, що займалися складанням автомобілів з частин, які одержували з-за кордону, або виготовленням кузовів, що встановлювали на шасі зарубіжного виробництва. Та з пуском Московського (1924) і Горьковського (1932) автомобільного заводів у Радянському Союзі було покладено початок масового виробництва вітчизняних автомобілів.

Тому можна констатувати досить пізній час розробки автомобільної лексики як російською, так і українською мовою, що пов'язане з надто короткою історією нової галузі людської діяльності. Через те початком утвердження української автомобільної термінології, свідомим її творенням, тобто **першим етапом** у періодизації, можна вважати 20-30-ті роки XX століття, коли Інститут української наукової мови Академії наук, зокрема

індустріальний відділ і сектор термінології та номенклатури, проводив систематизовану термінологічну роботу, апробація якої здійснювалася шляхом видання кількох російсько-українських транспортних словників. Значний вплив на розбудову української автомобільної терміносистеми мали статті В. Дителя та С. Сенети в українськомовному часописі «Рідна мова» (місто Варшава, 1933–1939).

Під час Великої Вітчизняної війни, в післявоєнні роки автомобільна промисловість розвивається високими темпами: на заводах, у науково-дослідних інститутах, у конструкторських бюро, на спеціальних кафедрах навчальних закладів ведуться активні роботи з дослідження робочих циклів, удосконалення існуючих та створення нових конструкцій автомобільних агрегатів. Але це були довгі роки, коли для розвитку лексики на позначення частин автомобіля не була привабливою українська мова, перевагу надавали російській. І тільки 50–80-ті роки ознаменувалися поживленням термінологічної праці у зв'язку зі створенням у 1957 році Президією Академії наук України Словникової комісії, що розробляла принципи укладання термінологічних словників й активізувала написання й видання україномовних підручників, довідників з автомобілебудування та ремонту транспортних засобів, що підтверджується і значною кількістю знайдених нами друкованих видань тих часів. Цей період «відлиги» можна визначити як **другий етап** розвитку автомобільної лексики української мови, однак йдеться більше не про лінгвістичне вивчення української національної лексики автомобілізму, а про зростання кількості наукової літератури названої галузі українською мовою.

За останні десятиріччя дістали колосального розвитку й істотно ускладнилися всі вузли, механізми й системи автомобіля, зросли швидкості, підвищилася потужність, економічність, дизайн автомобілів, комфортабельність, розширилася номенклатура застосовуваних деталей і збільшилася їхня кількість. Автомобільний ринок світу, орієнтований на випуск продукції найвищого рівня, на високотехнологічне виробництво у свою чергу вимагає від українських виробників піклування про високу якість автопродукції. Уже з упевненістю можна говорити про вітчизняне автомобілебудування, поступ якого утверджувався на автомобільних заводах нашої держави – Запорізькому, Львівському, Луцькому та Кременчуцькому. Автомобільна індустрія України, пройшовши складний шлях занепаду й реконструкції, представлена такими виробами автомобільної промисловості, як Луаз-1031, КрАЗ-7133Н4, КрАЗ-7133С4, КрАЗ-DOLL-H401С3 та іншими.

Сьогодні в Україні, як і в усьому світі, використовуються сучасні технології у складанні автомобілів, здійснюється все можливе для відвоювання українського ринку, доведення живучості ідеї українського конструктора та конкурування якісними й ціновими характеристиками з вивіреною маркетинговою політикою, що супроводжується і лінгвістичним описом зазначених процесів. Саме ці роки можна вважати **третім етапом** становлення вітчизняної автотранспортної лексики, що розпочався в кінці ХХ століття через найсп-

риятливіші за всі часи існування української наукової мови фактори – становлення України як суверенної держави і вихід проблеми наукової термінології на всеукраїнський та міжнародний рівні. Тому в 1999 році при Львівському політехнічному університеті вийшов друком *Російсько-український автошляховий словник*, укладач І. Фецович, де поряд з термінологічними сполуками будівництва й експлуатації автомобільних шляхів достатньо подається і термінолексика галузі автомобілебудування, залізничного транспорту. *Російсько-український словник автодорожника*, укладач О. Білятинський, є доповненим другим термінографічним виданням 1999 року, що, як і попереднє видання 1993 року, подає автомобільну термінологію, терміни дорожньої справи. Спеціалізованим термінографічним виданням є *Німецько-англійсько-російсько-український словник з автосервісу* (науковий редактор В.Ножин), виданий 2002 року і пропонується для використання фахівцям станцій технічного обслуговування, студентам автомобільних коледжів і вищих навчальних закладів України. Позитив цього видання полягає в тому, що праця охоплює одразу кілька мов, а це дає змогу визначити масив інтернаціоналізмів та їхню адаптацію на питоному українському ґрунті.

Період розвою та цілеспрямованого творення національних терміносистем, зокрема автотранспортної термінологічної системи та ремонту транспортних засобів, триває і на сьогодні. Хоча за останні сто років будова автомобіля принципово не змінилася, однак номенклатура складників автомобіля змінювалася під дією як інтралінгвальних, так і екстралінгвальних чинників. До перших ми відносимо зміни в характері лексичного забезпечення (питома – непитома лексика), зміни в словотвірній системі української мови, удосконалення правописної системи. До других належать соціально-політичні умови, зокрема мовна політика в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століття. Безумовно, інтралінгвальні чинники перебували якщо не у взаємозв'язку, то під значним впливом екстралінгвальних, що й створювало підґрунтя для становлення термінології автомобілебудування.

В останні роки посилилася увага до мовного забезпечення терміносистем на питомій основі, тому виходить друком чимало наукової україномовної літератури з автомобільної техніки, технічного обслуговування та ремонту машин. Долучилися до термінографічного забезпечення галузі й представники кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету. За останні п'ять років друком вийшли такі видання: лексикографічні праці «*Російсько-український словник автотранспортної термінології і номенклатури*» (2013), «*Словник транспортних чужомовних запозичень*» (2010), «*Короткий російсько-українсько-англійський транспортний словник (основні поняття перевезень на транспорті)*» (2008), «*Англійсько-українсько-російський словник аббревіатур автомобілебудування*» (2006), «*Російсько-український перекладний словник наукових і технічних термінів галузі автомобілебудування та ремонту транспортних засобів*» (2004), «*Словник скорочень основних термінів автомобілебудування та ремонту*

транспортних засобів» (2004); навчальний посібник «Термінознавство: лінгвістичний опис української термінологічної системи автомобілебудування» (2006).

Як висновок: проведений нами діахронний екскурс в етапи зародження автомобілебудування та аналіз навчальних і термінографічних видань для автотранспортників свідчать про вкрай позитивні тенденції не тільки для самої галузі, але й для її лінгвістичного забезпечення.

Василь Явтушенко

*Харківський національний університет радіоелектроніки, м. Харків,
yavtush@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА ТЕХНІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

На теперішній час, в умовах процесу інтеграції України в європейські структури, великого значення набувають усі складові сильної і повноцінної нації, яка може стати рівноправним членом міжнародної спільноти.

Одним з найголовніших чинників тут є українська мова, в якій повинні повноцінно розвиватися всі функціональні стилі, в першу чергу, науковий, який передбачає розвиток власної термінології.

Зміна мовної парадигми, що відбулася в Україні після проголошення незалежності, включає складові зміни в науковому просторі держави. Вони безпосередньо пов'язані з функціонуванням української мови в усіх сферах життя, у тому числі і в науковому дискурсі, зокрема технічному. Суспільна потреба в теоретичному осмисленні процесів термінологічної номінації спричинила появу досліджень, що пов'язані з виявленням терміна як особливого номінативного знака, відмінного від загальноживаного слова (О. Вюстер, Б.Н. Головін, Е.К. Дрезен, Т.Н. Капанадзе, В.М. Лейчик, Д.С. Лотте, О.О. Реформатський та ін.), із визначенням специфічних ознак семантики, словотворення та морфології термінів (Г.О. Винокур, В.П. Даниленко, І.О. Моїсеев, В.Г. Піотровський тощо), розробленням наукових основ уніфікації та впорядкування термінології (В.Г. Гак, Б.Н. Головін, Т.Н. Канделакі, Т.Р. Кияк, Р.Ю. Кобрін, А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко та ін.

З початку 1990-х рр. можна простежити п'ять підходів до розв'язання проблем упорядкування української термінології.

1. *Формальний*. Головним для нього є кількісний показник – якнайкоріше видання словника. Цей спосіб був поширений одразу після проголошення незалежності України. Швидкість у термінологічній справі не завжди приносила користь, оскільки могла створити неправильні орієнтири для користувачів.

2. *Етнографічний*. Він ґрунтується на ідеї відродження національної термінології НТШ та Інституту Української Наукової Мови. Творці словників прагнуть повернути до сучасної української термінології майже всі терміни початку ХХ століття, здобутки на цій ниві «золотого десятиріччя» (20-30-х рр.ХХ), які в радянський період отримали тавро проявів ворожого нації «українського буржуазного націоналізму». Цікавими тут є спроби львівських науковців творити економні однослівні терміни від словосполучень: *коефіцієнт відбивання – відбивність, коефіцієнт передачі – передатність, коефіцієнт стоячої хвилі – стоячість* тощо (І.Прудіус, Й.Захарія). Цей спосіб також не є продуктивним, оскільки більшість термінів є вже застарілим

3. *Консервативний*. Його прихильники виступають за збереження української науково-технічної термінології такому вигляді, якого вона набула за радянського часу. Це так званий принцип «реальної мови». Термінологічні словники 50–80-х ХХ ст. років фактично дублювали російськомовні терміни, відкинувши в спецфонди й невідомо куди словесні скарби національної науки, і мало чим відрізнялися один від одного.

4. *Інтернаціональний*. Для нього характерне введення до української науково-технічної термінології великої кількості запозичень із західноєвропейських мов, особливо з англійської. Надмірне захоплення запозиченнями сприяло збідненню власне української термінології.

5. *Поміркований*. Він передбачає упорядкування української науково-технічної термінології з урахуванням історичних, національних, політичних чинників і вироблення її оптимального варіанту.

Сучасні українські термінологи глибше, ніж їх попередники початку століття, розробляють теорію терміна як мовного знака, теорію термінології як підсистеми загальнолітературної мови.

Термінологія, як і загальнолітературна мова, повинна характеризуватися такими чинниками: досконалість, економічність, консонансність. Під досконалістю термінології дослідник розуміє її чітку граматичну структуру, логічність та вмотивованість термінів; під економічністю – її інформативність, легкість у вивченні, короткість терміноодиниць; під консонансністю – милозвучність, артикуляційну та правописну зручність термінів [2, 76].

За подібними критеріями радять оцінювати термінологічні одиниці Б. Рицар та інші дослідники [4, 26].

Під час визначення основних принципів термінотворення українські термінологи спираються на досвід європейської науки в цій справі – над виробленням образу ідеального терміна працювали такі відомі термінологи, як Е. Вюстер, Д.С. Лотте, О.О. Реформатський, Ш. Баллі та ін. [1, 236].

Сучасна українська термінологія активно поповнюється новими одиницями – переважно запозиченнями з англійської мови, наприклад: *трас, кліринг, маркетинг, демпінг, файл, курсор, байт, інтерфейс, шенон, фортран, плотер, моніторинг, авуар, паритет, індосант, утиліта, жирант, ревальвація* тощо. Одним із шляхів засвоєння таких запозичень є поєднання їх з власномовними або давно запозиченими термінами, наприклад: *демпінгові ціни,*

клірингові розрахунки, маркетинговий аналіз тощо. Незважаючи на те, що українська мова частково асимілює чужі слова, все одно велика кількість англіцизмів створює загрозу для зрозумілості національної терміносистеми і часто негативно впливає на швидкість навчального процесу

Українська мова має потужні внутрішні ресурси для називання нових понять. Значна кількість запозичень у них – це найчастіше данина моді. Для чого, скажімо, українській мові потрібні нові слова *ексклюзивний (винятковий), превентивний (попереджувальний, запобіжний), шипінговий (кораблебудівний), калькуляція (обчислення), опція (вибір), прес-реліз (довідка для преси)* тощо. Слушне зауваження: «Більшість термінів американського походження базується на побутовій лексиці. Тому терміни, які сприймаються українцями як щось надзвичайно хитромудре, для американця – це, як правило, знайомі з дитинства слова (або їх корені): господар, загорожа, згода» [1, 235].

Іще однією проблемою української термінології було те, що значна частина термінів приходила через російську мову, а не безпосередньо з мови-носія. На сьогодні українська термінологія має можливість поповнюватися запозиченнями і перекладами безпосередньо з тих мов, які для того підходять, а не тільки через російську, як це було в попередні десятиліття. У теперішніх умовах переглядають і виправляють деякі терміни, що потрапили в українську термінологію методом «зіпсутого телефону». Наприклад, термін «*bitstate memory*» (рос. *двухстабильная ячейка памяти*; укр.: *двостабільна комірка пам'яті*) матиме вигляд «*двостанова пам'ять*» тощо [4, 52].

Посередництво російської мови призвело до плутанини у вживанні українських термінів «означення» та «визначення». причина проблеми в тому, що латинські слова «*definitio*» і «*determinatio*» російською мовою перекладаються одним словом «определение». Якщо усунути фактор посередництва, то названі поняття в українській термінології відразу чітко розмежуються за допомогою наявних словесних ресурсів: *definition – означення, determination – визначення* [3, 56].

Таким чином, подальший розвиток термінології в науковій галузі повинен бути підпорядкованим таким принципам:

1. Українська термінологія повинна позбутися тяжіння до застарілих термінів, а також тих, що не відповідають нормам сучасного українського правопису.

2. Слід помірковано підходити до захоплення «модою» на запозичення й використовувати активніше потенціал української мови.

3. Необхідно позбутися практики запозичувати терміни через російську мову, а брати їх безпосередньо з мови-носія.

Література

1. Банін Д. Керування чи все-таки управління / Банін Д., Голота А., Ю. Щербіна // Тези доповідей 4-ї Міжнародної наукової конференції «Проблеми української науково-технічної термінології». – Львів: Вид-во ДУ «Львівська політехніка», 2012. – С. 235–239

2. Коваль М. До проблеми формування україномовної технічної термінології / М. Коваль, Г. Багдасар'ян // Науково-технічне слово, 2003. – № 1. – С. 75–78.

3. *Кочан І.* Нові тенденції розвитку української науково-технічної термінології / І. Кочан // Нові тенденції розвитку української мови: аспекти перекладу. – Київ, 2002. – 156 с.
4. *Рицар Б.* Про принципи творення українських термінів-відповідників з радіоелектроніки / Б. Рицар // Другі термінологічні читання, КДУ, Київ, 1991. – С. 25–34.

Наталія Книшенко

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, knishenko@meta.ua*

ЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО КОРПУСУ ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА

Новітня цивілізація потребує швидкого оброблення та передавання інформації, що можливе лише за умови точного називання відповідних понять або явищ, а отже, за умови існування лексем, яким притаманна водночас і значеннева вузькість, і вичерпна сигніфікативна глибина [1, 46]. Саме завдяки таким ознакам спеціальних лексем можна ефективно й раціонально використовувати мову як засіб, за допомогою якого формуються, закріплюються та передаються людські знання.

Дані, що можуть бути отримані в результаті вивчення лінгвістичних параметрів термінології, сприятимуть більш плідній роботі зі стандартизації, кодифікації, унормування й прогнозування термінологій різних галузей наукового знання [2, 82].

Лінгвістичним аналізом й уніфікацією науково-технічних термінів різних галузей людської діяльності займалися М. П. Годована (геологічна), С. М. Дорошенко (нафтогазова промисловість), О. В. Колган (гірнична), В. С. Марченко (будівництво), Н. В. Нікуліна (автомобілебудування) та ін.

Теоретичне узагальнення сучасних поглядів на проблеми лінгвістичного вивчення галузевих термінологій та застосування результатів теоретичного пошуку на практиці уможливили всебічний аналіз термінофонду, яким забезпечується вербалізація пізнання об'єктивної дійсності, пов'язаної з такою галуззю промисловості, як дорожнє будівництво, виявлення закономірностей формування та сучасного розвитку термінології дорожнього будівництва й визначення особливостей системної організації термінів цієї галузі в синхронії й діахронії. Основними результатами наукового пошуку є такі:

1. Дорожньо-будівельна термінологія є окремою галузевою термінологією, однією із гетерогенних у системі термінології будівельної промисловості як підвиду науково-технічної. У свою чергу, науково-технічна термінологія є підмвою в системі загальнонаціональної мови. Тому на всіх рівнях термінологічної ієрархії виявляється ізоморфізм організації термінофондів до організації загальнолексичного фонду. Як підсистема загальнонаціональної мови, дорожньо-будівельна термінологія відбиває всі особливості лексичної

системності зі специфікою, визначеною функціональним призначенням цієї підсистеми.

2. *Дорожньо-будівельну термінологію* розуміємо як сукупність термінів, накопичених протягом тривалого пізнавально-інтелектуального розвитку нації, що використовуються в науці, яка займається питаннями дорожнього будівництва як однієї з галузей економіки, поза врахуванням їх системних властивостей; *дорожньо-будівельну терміносистему* – як упорядковану сукупність термінів, що вербалізують увесь комплекс наукових уявлень стосовно дорожнього будівництва й перебувають у системних логіко-поняттєвих зв'язках і відношеннях.

3. Дорожньо-будівельні терміни реалізуються як термінологічні одиниці у сфері дорожньо-будівельного термінологічного поля й виявляють ознаки структурної й системної організації на рівні лексико-семантичного поля. Дорожньо-будівельні терміни, номени й професіоналізми входять до дорожньо-будівельної термінології, але лише терміни й номени розглядаємо в межах дорожньо-будівельної терміносистеми. *Дорожньо-будівельне термінологічне поле* – це сфера реалізації можливості певних лексичних одиниць бути безпосередньо співвіднесеними з поняттями дорожньо-будівельної галузі, а отже, бути термінами, що пов'язані між собою в чітко окреслену термінологічну систему (дорожньо-будівельну терміносистему).

Дотичними до дорожньо-будівельного термінологічного поля є такі термінополя: будівництво й обслуговування споруд залізничного, водного, повітряного й трубопровідного транспорту. *Лексико-семантичне поле «дорожнє будівництво»* – мікросистема, що має низку таких властивостей: наявність центру із ядровою словосполучкою *«автомобільна дорога»*, і периферії, ієрархічний принцип побудови, відсутність чітких меж, незамкненість, взаємодія з іншими полями, здатність притягувати до себе елементи інших груп термінів.

4. Дорожньо-будівельна терміносистема пройшла п'ять етапів розвитку. Формування національної терміносистеми дорожнього будівництва відбувалося нерівномірно в різні періоди, що було зумовлено несформованістю наукового стилю української мови в дореволюційний час, особливостями історичного розвитку різних територій України.

5. Дослідження термінологічного корпусу дорожнього будівництва як системного утворення відбувалося у двох напрямках: 1) від логіко-поняттєвого структурування дійсності до термінології, що позначає ці поняття у вигляді впорядкованої системи; 2) від термінології як сукупності лексичних одиниць, упорядкованих мовними закономірностями й принципами, до відношень, що виникають між цими одиницями. Такий підхід уможливив розподіл термінолексики дорожнього будівництва за тематичним принципом на тематичні групи та за лексико-семантичним на парадигматичні групи (полісеманти, омоніми, антоніми, синоніми), що сприяло розкриттю специфічних рис досліджуваного предмета.

6. Українська дорожньо-будівельна термінологія об'єднує чотири базові тематичні групи термінів на позначення: 1) *теоретичних досліджень у галузі дорожнього будівництва*; 2) *дорожньо-будівельних матеріалів*; 3) *дорожньо-транспортних споруд*; 4) *засобів механізації для будівництва й ремонту автомобільних доріг*.

7. У дорожньо-будівельній терміносистемі, як і в інших терміносистемах, полісеманти є неунікними, що зумовлено, з одного боку, природою цих систем як часткових реалізацій природної мови, а з другого, – перманентним розвитком знань про відповідну галузь людської життєдіяльності.

8. Для української дорожньо-будівельної терміносистеми характерна омонімія на рівні існування омонімів у межах цієї терміносистеми (внутрішньосистемна) і на рівні омонімії між термінами різних терміносистем та між термінами певної терміносистеми і загальномовними лексемами (міжсистемна).

9. Антонімія реалізується в межах української дорожньо-будівельної терміносистеми у вигляді існування значної кількості термінів-антонімів, що сприяють формуванню виразно системних відношень.

10. Розгалужена синонімія в українській дорожньо-будівельній термінології характерна для другого періоду формування, про що свідчать фахові видання цього періоду. У сучасній українській дорожньо-будівельній терміносистемі (п'ятий етап розвитку) значно менше синонімів, що доводить тяжіння терміносистеми до стандартизованості.

11. Словотвірний аналіз української дорожньо-будівельної терміносистеми свідчить, що з погляду структурної організації терміни дорожнього будівництва поділяються на синтетичні й аналітичні.

12. На сучасному етапі розвитку української дорожньо-будівельної терміносистеми актуальними є такі тенденції: повернення до життя питомо українських термінів, які за часів радянської влади були вилучені з ужитку; обмеження виявів внутрішньосистемної полісемії термінів шляхом кодифікації термінології й фіксування чітких дефініцій; зменшення кількості омонімічних форм, зокрема всередині системи; зменшення кількості синонімів, щоправда, з паралельним співіснуванням з аббревіатурними утвореннями; активізація юкстапозиції й композиції як способів словотвору; збільшення кількості аналітичних термінів.

Окреслені тенденції є свідченням поступового виформування виразної лексико-семантичної системності в межах дорожньо-будівельної термінології, яка була б здатна відбити системність наукових уявлень про дорожнє будівництво на сучасному етапі його розвитку.

Література

1. Нікуліна Н. В. Теоретичне осмислення загальних понять сучасного термінознавства у концепціях видатних лінгвістів / Н. В. Нікуліна // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 45–48.

2. Тюльнина В. П. Лингвистические и экстралингвистические аспекты в подязыке горного дела (на материале простых и сложных лингвистических единиц) / В. П. Тюльнина, А. Д. Хаютин, А. Г. Рудакова // Горный информационно-аналитический бюллетень. – М., 1996. – № 5. – С. 81–87.

*Тетяна Харченко,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, knishenko@meta.ua*

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАТНОГО НАУКОВЦЯ-ДОРОЖНИКА О. К. БІРУЛІ

Видатний український професор-дорожник, термінолог, громадський діяч, організатор вищої освіти в автомобільно-дорожній галузі, багаторічний член редакційної колегії журналу «Будівництво доріг», депутат Вінницької та Харківської міських рад, заслужений діяч науки Української РСР, завідувач кафедри будівництва й експлуатації автомобільних доріг Автомобільно-дорожнього інституту (нині – ХНАДУ), ректор цього ж інституту, начальник проектно-технічного відділу дорожньо-будівельної служби головного дорожнього управління Червоної армії у тяжкі роки війни, доктор технічних наук Олександр Костянтинович Біруля (1892-1967) прожив довге багатотрудне життя, сповнене служінню науці.

Творчий доробок О. К. Бірулі нараховує понад 230 наукових і навчально-методичних робіт [1; 17].

Завданням наукової розвідки є дослідження термінологічного матеріалу дорожньо-будівельної галузі у хронологічних рамках першої третини ХХ століття із джерел, що залишив по собі Олександр Костянтинович Біруля.

У цей найбільш інтенсивний період утвердження національної термінології починає активно розвиватися терміносистема дорожньо-будівельної галузі. Із метою підготовки кваліфікованих спеціалістів у Харкові 1930 року було відкрито Автомобільно-дорожній інститут, про що згадується в періодичному виданні «Авто та шляхи»: «Щоб утворити кадри для авто-шляхового будівництва, в Харкові 1930 р. відкрито Авто-дорожній інститут» [2, №5–6;18]. Слід зауважити, що згідно з виданим в Україні 1923 р. декретом «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних культурно-освітніх установ» викладання в інститутах народної освіти, в тому числі й автомобільно-дорожньому, на той час здійснювалося українською мовою [3, с. 401].

Науковцями інституту проводилися дослідження взаємодії автомобіля й дороги, зношування й різних видів руйнувань дорожніх покриттів, причин цього та ін. Проводився пошук ефективних способів закріплення земляного полотна й укочування шляхів, розроблялися методи розрахунку малих штучних споруд на автомобільних дорогах. Ці роботи формували наукову базу для експлуатації автомобільних доріг, методи оцінки їх експлуатаційних якостей.

Бурхливий темп індустріалізації зумовив розуміння на державному рівні важливості дорожньо-будівельної справи. Уперше питання про розробку та становлення єдиної обґрунтованої термінології в галузі дорожньої справи в колишньому СРСР було поставлене 1932 року Центральним науково-дослідним інститутом автодорожнього транспорту (ЦІАТ). Уже в кінці 30-х років було

організовано комісію, робота якої передбачала укладання «Рекомендацій по терминологии в области дорожного дела». На підставі цих рекомендацій було створено словник російською мовою, який називався «Словарь основных терминов» (1969). Він був призначений для слухачів факультету вдосконалення керівних та інженерно-технічних працівників і студентів-дорожників. Щоправда, довідник «Дорожная терминология», у якому були надруковані згадані матеріали, з'явився друком лише 1985 року [4]. Ці роботи побачили світ російською мовою, оскільки того вимагали історичні реалії.

Одним із членів зазначеної комісії був професор Олександр Костянтинівич Біруля. У своїй термінологічній роботі професор керувався головним принципом творення термінології – доступність і зрозумілість для народу. В одній зі своїх праць він пише, наприклад, про це так: «Передбачено, що шляхові роботи, описувані в книжці, виконуються за трудучастю людності. Тому тут подані потрібні відомості про трудучасть людності в шляхових роботах та про норми виробітку» [5; 5].

У 20–30-х рр. вийшли науково-популярні видання, що були результатом дослідницької роботи професора та його помічників: «Порадник шляховику колгоспників» (1934), «Утримання і ремонт білих і чорних шосе» (1933), «Шляхова гідротехніка» (1933), «Шляхи низького технічного типу» (1936), «Проектування автовозових шляхів» (1933), «Шляхи низької вартості на Україні» (1932), «Місцеві і будівельні матеріали» (1933), «Грунтові шляхи за кордоном» (1933), «Матеріали до геології та технології будівельного каміння» (1931), «Технічні типи автовозових шляхів у другу п'ятирічку» (1932), «Гніванська каменярня» (1931) тощо.

Більшість цих праць доповнена невеликими українсько-російськими термінологічними словничками. Подані у словниках лексеми свідчать про намагання автора технічної галузі до вживання питомо українських термінів.

Відсутність мовних вимог до технічних термінів на той час викликала фонетичну варіантність терміноодиниць (*скло – шкло, перекрестя – перехрестя, профіль – профиль, поворотний – поворотний, середнезернястий – середньозернистый, подовжній – подовжний*) і морфологічну (*кювет – кювета, переміжки – проміжки, аналіз – аналіза, контроль – контроля; поступове гравіювання – поступовне гравіювання*).

Спостереження над термінологічним матеріалом, поданим у згаданих вище роботах, свідчить про широке побутування в той час значної кількості українських номінацій, які, щоправда, згодом були витіснені кальками з російської мови. Наприклад, прикметники з суфіксами *-ов(ий), -н(ий)* у терміноодиницях *висушні канали, косякові мости, обгорткова крива, пасажирний рух, підготовна робота, рекогносцировні розвідки* тощо були заступлені такими відповідниками: *высушенные каналы – висушені канали, оберточная кривая – обгорточна крива, пассажирское движение – пасажирський рух, подготовительная работа – підготовча робота, рекогносцировочные разведки – рекогносцирувальні розвідки*. У 30-х рр. роботи з

будівництва доріг стали більш механізованими, що зумовило появу нових термінів, спільних для автомобільної та дорожньо-будівельної справи: *автогудронатор фірми «Генріх Фріш», автоцітка, багатоковшовий екскаватор, двоколісна глиномішалка, машина для зрізання і планування обочин.*

Дотримуючись принципу стислості у термінології, автор використовує такі українські відповідники російським словосполученням: *давать усадку – зступатися, полотно дорожное – тор, отмечают вехами – тичкувати, пропускная способность – перепусканість, весеннее таяние – водопілля, область стока – сточище.*

Серед аналізованого матеріалу нами зафіксовано терміноодиниці, що відображали словотворчі процеси 20-30-років, зокрема уникання віддієслівних іменників на *-ння*: *выкопировка – викопія (викопіювання), оседание, просадка – осідка (осідання), очертание – обрис (окреслення). нагрузка – обтяг (навантаження)* [6; 90].

Комплексний аналіз наукових праць О. К. Бірулі дає підстави стверджувати, що діяльність фахівця-дорожника позитивно вплинула на розбудову української дорожньо-будівельної термінології. Завдяки саме таким кваліфікованим фахівцям, які збирали мовні матеріали й застосовували їх до відповідної галузі господарювання, відбувалося формування національної, у тому числі й дорожньо-будівельної, термінології [7; 47]. Праці вченого, що дійшли до нас, мають значення як для науково-технічних працівників, так і для термінологів.

Література

1. *Євсєєв Є. Т.* Лідери за покликанням. Біографії ректорів ХДАДТУ: Історико-бібліографічні нариси / Є. Т. Євсєєв.– Харків : Видавництво ХДАДТУ, 2008. – 48 с.
2. Авто та шляхи. Журнал. – Х., 1928 – 1933.
3. Енциклопедія українознавства : загальна частина. – К., 1994. – С. 548.
4. Дорожня терминология: справочник / Под ред. М. И. Вейцмана. – М.: Транспорт, 1985. – 310 с.
5. *Біруля О. К.* Порадник шляховику колгоспників / О. К. Біруля. – Х.: ДНТВУ, 1934. – 128 с.
6. *Книшенко Н. П.* Діяльність професора О. К. Бірулі у справі розбудови науково-термінологічного апарату національної терміносистеми дорожнього будівництва в період українізації / Н. П. Книшенко // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 994. – Вип.64: Серія: Філологія. – С. 89–93.
7. *Нікуліна Н. В.* Теоретичне осмислення загальних понять сучасного термінознавства у концепціях видатних лінгвістів / Н. В. Нікуліна // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 45–48.

СТАНОВЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАНОНАУКИ

Нанотехнологія, нанонаука – це технологія та наукова галузь, що невидима для людського ока, вона знаходиться за межами нашого розуміння (1 нанометр – це одна мільярдна метра). Нанонаука водночас і давня галузь, і абсолютно нова. Ще у давні часи наші пращури використовували фарбу, що була виготовлена за нанотехнологією і містила в собі наночастинки. Демокрит близько 400 р. до н. е. вперше назвав найменшу неподільну частинку атомом. Після виступу Р. Феймана про наносвіт у 1959 р. нанотехнології почали активно розвиватися. З плином часу людство все більше використовувало елементи нанотехнології при виготовленні хімічних речовин, фізичних об'єктів, створенні електронних пристроїв, медичного обладнання тощо. Сьогодні нанотехнології присутні практично в усіх сферах нашого життя. За прогнозами вчених приблизно у 2025 р. з'являться нанороботи, які зможуть конструювати з атомів практично що завгодно. Як вважають багато науковців, протягом наступних 50 років багато пристроїв стануть такими маленькими, що тисяча наномашин цілком зможуть розміститися на площі, займаною точкою в кінці цього речення. Зрозуміло, що такий активний розвиток нової наукової галузі не міг не позначитися на мові – з'явилася нова термінологія.

Актуальність нашого дослідження зумовлена стрімким розвитком нанонауки в Україні, появою нових об'єктів, способів та прийомів нанотехнології, а значить і появою нових термінів, що потребують аналізу, класифікації, унормування та стандартизації. Мета нашої роботи – розглянути основні етапи становлення термінології нанотехнології, нанонауки в Україні.

Працюючи над теоретичними аспектами нашої роботи, ми помітили, що нанотермінологія на сьогодні залишається недослідженою – відсутні філологічні праці, які б аналізували її. Проте ситуація не така однозначна. Нанонаука – галузь, що виникла не на порожньому місці, основою для її формування стали такі фундаментальні дисципліни, як фізика, хімія, електроніка, програмування, медицина, біологія та багато інших. Основні напрями, за якими розвивається нанонаука, – це нанофізика, нанохімія, наноелектроніка, наномедицина. Кожна з фундаментальних дисциплін, що стали основою для створення нової наукової галузі, має свою термінологічну базу, проте з появою нових методів, прийомів, об'єктів нанонауки виникла необхідність унормування термінології нанонауки.

Таким чином частина термінології нанонауки є запозиченою з цих термінологічних шарів лексики. Лексика фізики, хімії, медицини є основою для формування термінології нанонауки, проте помітна тенденція до використання

термінів з іншим значенням, або звуження лексичного значення вже існуючого терміна чи навпаки – його розширення. Таке явище спричиняє ряд непорозумінь під час спілкуванні представників різних наук у межах тематики нанотехнології, тому наявна необхідність вирішення цих питань.

Не можна не сказати про саме поняття «нанотехнологія». На сьогодні немає в світі єдиного визначення, відсутні загальноприйняті стандарти. Проте європейські країни активно працюють у цьому напрямі. Було створено групу, що повинна розробити стандарти на терміни та поняття нанонауки, – ISO/TK 229 «Нанотехнології», до складу якої входять 29 країн (США, Китай, Корея, Росія, Японія та інші). Сьогодні нам пропонують використовувати визначення, що подані технічним комітетом ISO/TK 229, де під нанотехнологіями розуміється наступне:

- знання і керування процесами, як правило, в масштабі 1 нм, але не виключає масштаб менше 100 нм в одному або більше вимірах, коли введення в дію розмірного ефекту (явища) призводить до можливості нових застосувань;
- використання властивостей об'єктів і матеріалів у нанометровому масштабі, які відрізняються від властивостей вільних атомів або молекул, а також від об'ємних властивостей речовини, що складається з цих атомів або молекул, для створення більш досконалих матеріалів, приладів, систем, що реалізують ці властивості [2].

За визначенням Дрекслера, нанотехнологія – «...очікувана технологія виробництва, орієнтована на дешеве отримання пристроїв і речовин з наперед заданою атомарною структурою».

Відповідно до «Концепції розвитку в Російській Федерації робіт в галузі нанотехнологій» нанотехнологія визначається як сукупність методів і прийомів, що забезпечують можливість контрольованим чином створювати і модифікувати об'єкти, що включають компоненти з розмірами менше 100 нм, хоча б в одному вимірі, і в результаті цього отримали принципово нові якості, що дозволяють здійснювати їх інтеграцію в повноцінно функціонуючі системи більшого масштабу.

У більш широкому сенсі цей термін охоплює також методи діагностики, характерології і досліджень таких об'єктів.

Нанотехнології якісно відрізняються від традиційних дисциплін, оскільки на таких масштабах звичні, макроскопічні технології поводження з матерією часто непридатні, а мікроскопічні явища, зневажливо слабкі на звичних масштабах, стають набагато значніше: властивості і взаємодії окремих атомів і молекул або агрегатів молекул (наприклад, сили Ван-дер-Ваальса), квантові ефекти.

Нанотехнологія і особливо молекулярна технологія – нові, дуже мало досліджені дисципліни. Основні відкриття, передбачаються в цій галузі, поки не зроблені. Проте, проведені дослідження вже дають практичні результати. Використання в нанотехнології передових наукових досягнень дозволяє відносити її до високих технологій.

Перший конкретний результат роботи ISO з розроблення стандартів для підтримки інноваційної області нанотехнологій, започаткованої у 2005, отримано після публікації ISO/TS 27687:2008, яка містить терміни і визначення, пов'язані з частинками у сфері нанотехнологій. Цей стандарт призначений полегшити комунікації між організаціями та індивідуумами в промисловості а також тими, хто спілкується з ними.

ISO/TS 27687:2008, Нанотехнології. Термінологія і визначення для нанооб'єктів. Наночастки, нановолокно і наноліст – перша частина запроєктованої серії документів на терміни і визначення понять, що покривають різні аспекти нанотехнологій.

ISO/TS 27687:2008 стосується термінів та визначень для об'єктів у наномасштабі, що входять у декілька форм. У цьому документі є посилання на три основні форми – наночастки, нановолокна і наноліст.

Проте, як бачимо, це робота міжнародного характеру, український комітет зі стандартизації та сертифікації до сих пір не видав ДСТУ на терміни та поняття нанотехнології. В Інтернеті можемо лише знайти коротке повідомлення про те, що створено робочу групу з підготовки ДСТУ «Нанотехнології: слова і терміни» та дана робота триває. Варто зазначити, що в Україні діє проект чернівецьких науковців «БукНаноТех», що впроваджує нанотехнології та представляє україномовну термінологію. На жаль, у цьому проекті немає академічного словника галузі нанотехнології. Хоча різні наукові установи активно працюють у галузі нанонауки, зокрема інститут фізики НАН України, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харківський національний університет радіоелектроніки, інститут фізики конденсованих систем НАН України, інститут монокристалів, та багато інших. Здобутки українських учених у галузі нанонауки значущі, маємо низку теоретичних робіт та велику кількість практичних результатів.

На сьогодні термінологія нанотехнології знаходиться у стані розробки, потребує активного впровадження та стандартизації.

Література

1. *Орынбасаров А., Баширцев А., Бубнов А.* О состоянии работ по стандартизации в наноиндустрии / А. Орынбасаров. Новости госстандарта. № 3, 2009. [Електронний ресурс] Фитомиллы. Режим доступу : <http://fitomilli.kz/writes/3/21-gosstandart2009>
2. ISO – Technical committees – TC 229 – [Електронний ресурс], Nanotechnologies – Режим доступу : www.iso.org/iso/iso_technical_committee?commid=381983

Наталія Явтушенко

*Харківський радіотехнічний технікум, м. Харків,
yavtush@ukr.net*

Наталія Карафет

*Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків,
karafet@mail.ru*

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОМП'ЮТЕРНОЇ ЖАРГОННОЇ ЛЕКСИКИ

Із розвитком обчислювальної техніки в Україні почала складатися специфічна мова, якою спілкувалися комп'ютерники-професіонали. Розповсюдження персональних комп'ютерів і створення Інтернету залучило до цієї сфери широкі верстви населення, які сприйняли і збагатили комп'ютерну жаргонну лексику. Порівняно молодий вік спеціалістів, які зайняті у цій сфері професійної діяльності, а також популярність комп'ютерів у молодіжному середовищі, схильному до вживання жаргонних і висловів сленгу, визначають моду на комп'ютерний жаргон серед користувачів.

Досить поширене явище не могло залишитись поза увагою науковців, що й зумовило *актуальність* теми нашого дослідження.

У молодіжному комп'ютерному жаргоні багато запозичень з англійської мови, здебільшого транслітерованих (*баг* – *bug*, тобто *жук* – слово, що побутує з середини 50-х рр. 20 ст., коли релейний комп'ютер вийшов з ладу через таргана; *зухель* – *Zuxel*, назва модема, яка читається за українською орфографією), а часто перероблених або навмисно покручених (*аутглюк* – *Outlook*, , *пожмакер* – *Page Maker*).

Панування англіцизмів зумовлене: по-перше, пануванням в усьому світі англійської термінології, котра пов'язана із домінуванням на світовому ринку американських фірм, які виготовляють комп'ютери та програмне забезпечення до них; по-друге, модою на англійську мову в молодіжному середовищі та в суспільстві загалом; по-третє, досить високим рівнем освіти людей, які зайняті у цій сфері діяльності.

В основному комп'ютерний жаргон послуговується окремими словами й виразами, вживаними в середовищі користувачів та спеціалістів-комп'ютерників, тобто вдається до використання жаргонної лексики. Однією з причин виникнення такої «мови» вважається її виключна місткість, коли трьох-чотирма специфічними словами можна передати чималий абзац літературно опрацьованого технічного тексту. Врешті-решт комп'ютерний жаргон виражає навіть певні емоції, які в сухій та лаконічній реальній Мережі відтворити майже неможливо [1; 5].

Процес набуття нової лексики, більша частина якої перероблені на місцеву манеру англійські слова, породило спочатку жаргонізми, а потім і терміни нової субкультури. І зрозумілі більшості такі слова як «юзер», «вінди»,

«геймер» користуються більшою популярністю, ніж їхні літературні еквіваленти «користувач», «операційна система Windows» чи просто «гравець».

Комп'ютерний жаргон – це віртуозна гра для людей, яким тісно в межах нормованої літературної мови. Проте, як би не прагнули носії жаргону до самобутньої яскравості мовлення базовим матеріалом мовлення є все-таки українська мова, будь-які нововведення відбуваються всередині системи мови і будуються за законами української мови. Тому творяться вони за тими способами, що й звичайні слова в українській мові, а саме;

1. *Суфіксальним* Англійське дієслово *crack* (розколювати) породило українське дієслово *крекнути* (або в жартівливому вигляді *крякнути*), а *hack* (розбивати) – *хакнути* з українським суфіксом **-ну**, який тут виступає для позначення одноразової дії.

Геймер – англійська основа *game* (*гра*) з додаванням іменникового суфікса *-er*, що означає людину, яка виконує певні дії (грає в комп'ютерні ігри – гравець).

Тут використовуються ті самі суфікси для утворення нових слів, які відображають ставлення мовця до того, що вони позначають: *відюха* (система Windows; суфікс *-ух(a)* залежно від ситуації надає експресію згрубілості, зневаги або іронії).

2. *Префіксальний*. *Закачати* – основа *качати*, префікс *за-*, що означає початок і завершеність дії. Так само, *злити*, *скинути*, *вбити*.

3. *Суфіксально-префіксальний*: *Залогінитись* означає зареєструватися в системі. Тут до англійської основи *log(-)in* – вхід у систему – приєднано префікс початку чи завершення дії *за-* та дієслівний суфікс *-и-*. (Відповідно, *відлогінитись* – вийти з системи). Подібним чином, за допомогою префікса *при-* зі значенням приєднання чи доповнення, одержуємо слово *приатачити* – приєднати файл до основного повідомлення в електронній пошті.

4. *Безафіксний* Велику популярність у комп'ютерному жаргоні мають усічені слова: *комп*, *ком* (замість комп'ютер), *проги* (програми), *вінди* (програма Windows), *клава* (клавіатура), *проц* (процесор).

5. *Складання слів та основ Інтернет* – міжнародна комп'ютерна мережа; складання основ інтер- (міжнародний) та *-net* (мережа)

6. *Абревіація* Способи абревіації полягають у поєднанні початкових літер чи частин слів, іноді з цілими основами: *сисадмін* (*Sysadmin*, *system administrator*) – системний адміністратор; людина, яка обслуговує комп'ютер у мережі або загальнодоступний вузловий сервер (дві частини слів: *сис-темний адмін-істратор*); *авто-клавіша* – *клавіша автоматичного запуску* (частина слова + основа); *PC* (*Personal Computer*) – персональний комп'ютер. Характерною особливістю абревіації у комп'ютерній лексиці є те, що вона запозичується з мови-оригіналу у первинному вигляді, тобто передається латиницею.

До неморфологічних способів творення словотворення комп'ютерного жаргону відносять:

1. *Лексико-семантичний* спосіб, який включає в себе *метафору*, наприклад: *зависнути* (припинити відповідати на команди); *перекачати, злити* (переписати інформацію) *тачка* (комп'ютер); *метонімію*:

камінь (процесор: виготовляється на основі кремнію, а відтак – камінь); *огризок* – комп'ютер фірми Макінтош (символом якої є яблуко).

Аналіз мовного матеріалу показує, що лексико-семантичний спосіб словотворення у комп'ютерній лексиці є найбільш поширеним і часто зустрічається поряд з іншими (зокрема, афіксальним: *злити, вбити*).

Варто також підкреслити, що однією з властивостей жаргонної лексики є переосмислення загально-вживаних слів і створення на їх основі лексичних одиниць із подвійним змістом, які співвідносяться із далекими за значенням словами, – широко виявляється і в комп'ютерному жаргоні: *квакати* – грати в комп'ютерну гру Quake. Тут англійське *quake* (землетрус) та українське *квакати* – різні за значенням слова, але звучать майже однаково, що можна кваліфікувати як міжмовну омонімію.

2. *Морфолого-синтаксичний* спосіб. *Маздай* – операційна система *Windows* чи будь-яка інша погана річ (від англ. *must die* – повинно померти); англійська дієслівна конструкція *переходить в український іменник*. *Комплектуючі* – деталі, з яких складається комп'ютер; активний дієприкметник *переходить в іменник*.

3. *Лексико-синтаксичний* спосіб *Юзнет (Usenet)* – загальна мережа, *всесвітня загальна мережа телеконференцій*; нове слово утворюється в результаті зрощення слів словосполучення (*use* – використовувати, *the net* – мережу)[2; 8].

Як впливає зі сказаного, найпоширенішими способами словотворення у комп'ютерній лексиці є лексико-семантичний, безафіксний, а також афіксальний. При цьому лексико-семантичний може поєднуватися з іншими відомими способами. Побіжний аналіз частотності їх використання підтверджує той факт, що комп'ютерна лексика створюється і розвивається за законами української мови, з характерними для цієї лексики тенденціями до скорочення, застосування мовної гри та засобів мовної експресії.

Література

1. *Бурда Т. М.* Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 22 с.

2. *Горіна Ж. Д.* Розвиток українського розмовного мовлення студентів національних груп нефілологічних факультетів вищих навчальних закладів південного регіону України: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02; Південно-укр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2001. – 20 с.

НАВЧАЛЬНА ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Навчальна термінолексика міцно пов'язана з освітньою системою – від середніх до вищих закладів освіти. Також вона є невід'ємною частиною наукової термінології. Тому з розвитком освіти і науки термінологічна лексика еволюціонує, змінюється, пристосовується до потреб суспільства. Це збагачує національну мовну культуру. Сукупність взаємопов'язаних терміноелементів, які відносяться до різних галузей знань, становлять навчальну термінологію.

Українська навчальна термінологія – національна за своїми витокami, міжнародна за своїм поширенням, вона не є сталою системою. Творення навчальної термінології відбувається в одному руслі з розвитком народної освіти. Саме в термінології заковано історію, культуру, науку й освіту народу [1, 63].

Для процесу формування навчальної термінологічної лексики, яка вживається під час викладання гуманітарних курсів студентам технічних спеціальностей, характерний тісний взаємозв'язок позамовного і внутрішньомовного факторів, які певним чином організують термінотворчий процес.

Технічна термінологія є найбільш рухливою, гнучкою частиною загальнонавчальної лексики. Нові терміни, як і давно вже існуючі, потребують систематизації і впорядкування. При аналізі словотвірної-структурної особливості технічної термінології враховується, що формування її відбувається шляхом деривації, термінологізації загальнонавчальної лексики, особливо запозичень іноземних слів.

Студенти, що здобувають вищу освіту, передусім, працюють з текстами (письмовими та усними), де використовуються і фіксуються терміни. Саме тому набуває практичної ваги питання термінологічної компетенції користувачів, яка формується та вдосконалюється під час опрацювання мови певної галузі знань внаслідок синтезування знань з фахових і лінгвістичних дисциплін.

Завдання закладів вищої освіти – забезпечити високоякісним професійним навчанням тих, хто набуває спеціальності, а це вимагає гармонійного поєднання наукових і філологічних знань.

Про детермінологізацію можна говорити у тих випадках, коли на ґрунті загальної мови термін одержує всю повноту образних функцій і, нарешті, нове значення, проходячи свого роду шлях звільнення від функціональної, системної обмеженості, шлях набування всіх лінгвістичних характеристик слова загальної мови. Але цей процес відбувається лише в загальнонавчальній частині лексики, тому що в системі термінології термін залишається терміном.

Детермінологізовані слова, що вже не є термінами, а лише утворені від колишніх предметних термінів, вживаються в загальній лексиці начебто у прямому (номінативному) значенні, але в смисловій структурі вже відбулися зміни, і тоді на основі терміна формується звичайне (побутове) поняття, для назви якого використовується те саме слово, що позначало наукове поняття. Продуктивне образне вживання веде до розвитку й закріплення переносного значення. Процес детермінологізації може мати дві основні стадії: перша – це входження терміна у вигляді слова з термінологічним значенням до складу загальнонародної мови, на другій стадії відбувається перенесення значення «термінологічного» слова і виникнення (часто через метафору) побутового слова на його основі [5, 135].

Понятійна основа детермінологізованих слів, порівняно із термінами, змінюється, метафорично переосмислюється, протиставляється за певними ознаками. Слова, які піддалися детермінологізації, у новому вжитку охоплюють більше коло уявлень, розширюють свою понятійну основу і частотність вживання у мові, у порівнянні із термінами. Цей процес передбачає зрушення семного складу у бік ускладнення значення, що сприяє розширенню синтагматичних особливостей слова. Для найбільш вживаних термінів взагалі характерно покидати вузьку сферу їх спеціалізованого використання і виходити на широкий простір загальнонаціонального мовлення, де вони стають звичайними словами. Терміни з конкретним значенням лише розширюють горизонт нашого спілкування.

Професіоналізми і терміни продовжують плідно співіснувати, здійснюючи взаємний вплив і являючи собою своєрідний стильовий симбіоз, оскільки комунікативна роль професійної лексики дещо відрізняється від функції термінів. Часто професіоналізми виникають на тлі вже розробленої термінології для поживлення професійного спілкування, а також для більшої зручності, особливо це стосується багатокomпонентних термінів.

Дати студентам-нефілологам поняття перекладу, ознайомити їх з енциклопедичними та лінгвістичними словниками, способами перекладу лексичних одиниць, перекладацькими лексичними трансформаціями – завдання гуманітарних курсів. Особливо виразно всі властивості термінів виявляються в процесі науково-технічного перекладу, оскільки в перекладних текстах основна інформація передається за допомогою одиниць спеціальної мови [3, 295].

Навчання студентів-нефілологів перекладу і редагуванню науково-технічної літератури та основ термінології створює їх «філологічну освіченість», лінгвістичну компетенцію. Студенти отримують знання про основні поняття термінології, будову терміна, основні вимоги до терміна. Здобуття вищої освіти передбачає необхідність опанування поняттєвою сферою обраної спеціальності, вербально представленою засобами національної термінології.

Важливо ознайомити студента із сучасною мовною науковою картиною світу, підвищити якість мовної комунікації саме в науково-професійній сфері,

сформувати індивідуальну мовну компетентність, що забезпечує конкурентоспроможність майбутнього фахівця на сучасному ринку праці, навчити самостійно творити власну мовну стратегію, що є виявом комунікативної стратегії сучасного професіонала [4, 303].

Основи термінологічної підготовки фахівця передбачають: ознайомлення з основними категоріями термінознавства, з історією та сучасним станом української науково-технічної термінології; знання алгоритмів вербалізації нових понять у різних галузях знання та професійної діяльності; формування термінологічної компетенції студентів на базі фахової мови.

Термінологічна підготовка фахівців має здійснюватися лише у співпраці з фахівцями спеціальних кафедр професійного спілкування вищих закладів освіти, необхідність цього підтверджується принциповою основою термінознавства як науки, що існує на межі лінгвістики та відповідної галузі знань [2, 328]. Важливо не перебрати міри, не звузити вивчення мови професії до засвоєння суто термінологічного апарату, виробити чіткий баланс між термінознавством і комунікативно-орієнтованим викладанням мови у вищому навчальному закладі сучасного типу.

Взагалі, досвід підготовки фахівців вищої школи підтверджує той факт, що однією з основних навичок, здобутих під час навчання, є вміння професійно сприймати словесну інформацію, самостійно її осмислювати, оцінювати можливі наслідки, виокремлювати найбільш доцільні шляхи досягнення комунікативної мети. Мовний курс повинен розвивати уміння та навички студентів саме у професійно-науковій комунікації, що дозволить сформувати належний конкурентоздатний рівень майбутнього фахівця.

Література

1. *Авраменко В.* З історії становлення української навчальної термінологічної лексики // Проблеми сучасного підручника. Збірник наукових праць. – К.: Педагогічна думка, 2002. – С. 63–67.
2. *Бондарець О., Власенко Л., Дубічинський В.* Проект концепції викладання «Української мови за професійним спрямуванням» у технічних ВНЗ України // Українська наукова термінологія: Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Проблеми перекладу». – К.: Наукова думка НАН України, 2009. – Вип. 2. – С. 327–333.
3. *Дубічинський В., Бондарець О., Терещенко Л.* Гуманізація технічної освіти // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. 8. – С. 294–298.
4. *Козловська Л.* Мовний курс у вищій школі – ефективний інструмент сучасної особистісно орієнтованої освіти // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. 8. – С. 301–304.
5. *Суперанская А., Подольская Н., Васильева Н.* Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989. – С. 133–137.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ЧИННИКИ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ІХТІОНІМІВ

Іхтіоніми (видові назви риб) є органічним складником мовної картини українця. Часто ці найменування мають глибинний культурно-національний контекст, зберігаючи в своєму концептуальному змісті залишки язичницьких вірувань, символи християнської доби та сценарії різного історичного шляху регіонів України.

Культ риби в давнину часто поєднувався з культом змії. Учені припускають зв'язок міфічної риби *виз* із «яфетичним» уявленням про змію-рибу (вішап) [9,66]. Назву риби *виз* (яка була в уяві праукраїнців творцем організованого Світу) відбито в українських обрядових піснях: «Гой у тих кудрях сив сокіл сидит. В Дунай ся дивит, там *виза* видит,.. з *визом* говорить: Гой ци тепер так, як в первовіку?» [1, 111]. На сучасному етапі лексемою *виз* (*виза*) рибалки північно-західної частини Чорного моря позначають білугу [11,124].

В українських казках подібним до образу вішапа є уявлення про змія-щуку. Ю. Мосенкіс припускає, що зі словом-образом *щупак* «може бути пов'язаний давньоєгипетський міфічний крокодил Себек, який ковтає сонце» [9, 67]. Для українців образ хижої риби (передовсім щуки й судака) виразно негативно конотований. Він означає підступність, зраду, розлуку. У пісенній творчості ці образи свідчать про подружню зраду: *Ой щучечки задля кумочка, а карасі задля кумасі; Звари мені судака, Щоб і юшка була, І юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума люба, кума душечка* [2,319-320]. Образ *щука* ↔ *розлука* є в давній слобожанській пісні: *Не впиймáлы дóли, / Та впиймáлы щу́ку / Пáрню на разлу́ку* [3, 159]. Рибалки Нижньої Наддніпряни називають щуку *сара*, що, на думку дослідників, є реліктом запорозького рибальського арго, у якому щуку асоціювали за хижими рисами її вdachі з шинкаркою-єврейкою» [7]. У сатиричному оповіданні Володимира Дрозда «Секс словниковий» герой твору ніяк не міг пригадати, як односельці «точним, образним і благозвучним» словом називають сільську повію. Перебравши безліч слів-синонімів, зрештою він випадково почув це слово з вуст знайомої – «трав'янка». *Трав'янкою* українські рибалки називають жваву й спритну щуку із зеленим відтінком спини, яку протиставляють донній щуці. У східнослобожанських говірках, наприклад, є ще й такі назви, що відбивають різновиди щуки: *жóвта щука* (глибинна щука жовтого кольору, має червоніші плавці й непрогонисте тіло), *сі́ра щу́ка* (з білими плямами на тілі), *трав'яни́ста щука* (з зеленим відтінком спини), *мартóвка* (нереститься в березні), *апрéлька* (нереститься у квітні), *солодоне́ць* 'маля щуки, м'ясо якої солодке на смак' [5].

Серед мотивувальних чинників українських найменувань риб виразно виступає етнонімний. Зокрема етнонім *циган* укорінився в професіоналізмах *циганок* 'біологічний різновид лящя' [13,59], *цигани* 'скупчення дрібних риб верховодок' [5], у стійких сполуках *циганська рибка* 'неїстівна дрібна рибка' [20,382], *циганська риба* 'пуголовок' [12, IV, 429]. Метафоричне перенесення відбувається переважно за моделлю «відрізняється від звичайного» (у нашому випадку – невеликим розміром). Така модель властива не лише рибальській сфері. Якщо дощить, коли світить сонце, кажуть *циганський дощ*. За словами відомого фразеолога В. Ужченка, вислови на взірець *курячий дощ, заячий дощ* засвідчують «незвичність, певні відхилення від норми». Учений також твердить, що вислів *сліпий дощ* (синонім до *циганський дощ* – Р.М.) є стародавнім і може асоціюватися з різними реаліями: багато світла, зблиски, сіяння [15, 56–57]. Ці дві риси – незвичність реалії та її блиск, можливо, лягли в основу стійкої словосполуки *циганська риба* на позначення карася золотистого, який «відрізняється від звичайного карася високим і коротким тілом» і забарвлення його «мідно-руде або червонувато-золотисте, плавці червоні» [14]. Припускаємо, що з рудим кольором може бути пов'язана й внутрішня форма фразеологізму *циганський дощ*, який називають ще *рудавиною*, бо «господині вірять, що від нього полотно порудіє» [15,56].

Проте є й інша модель перенесення образу цигана – «відрізняється передбачливістю й хитрістю». Чорноморські рибалки бичка-кругляка (*Neogobius melanostomus*) називають *циганом* і добре знають, що він лише випадково може потрапити на гачок [4,140-141]. Об'єктом метафоричного перенесення за цією ж таки моделлю став і лин озерний (*Tinca tinca L.*), якого на Закарпатті і місцями на Буковині називають *циганською рибою* [8, 265]. Внутрішня форма цієї словосполуки стає надзвичайно прозорою, якщо розглядати образ лина на тлі паремій, пор.: *Лин вилинає, а карася очешуть* «хитра людина завжди уникне небезпеки» [16,99], *ходить як лин по дну* «поводиться тихо, не привертає до себе уваги» [19,82] тощо.

Цікавим щодо внутрішньої форми є ФО із мовлення рибалок Нижньої Наддніпряни *піймає циганку* «нічого не піяти» [16, 106]. Узявши до уваги потенційні семи професіоналізму *циганка* – 'дрібна', 'неїстівна', або ж 'передбачлива й хитра', – припускаємо, що цей фразеологізм могли утворити як за моделями «відрізняється від звичайного маленьким розміром», «відрізняється від звичайного поганими смаковими якостями», так і за моделлю «відрізняється від звичайного передбачливістю й хитрістю».

Як бачимо, усі ці значення об'єднані архісемою 'відрізняється'. У говірковому мовленні маємо чимало пов'язаних із рибальським промислом лексем і фразем, що постали внаслідок такого протиставлення, ускладненого персоніфікацією: напр., *аўстр'ійак* 'світлого кольору бичок, що водиться на дні Дністровського лиману' [10,13], *мад'яр* 'чоп великий (*Zingel zingel L.*)' [18, 86], *москалик* 'оселедець (риба з роду *Alosa*)', яку в Галичині називали так, бо завозили з Російської імперії, а пізніше з Радянського Союзу [6,120], *жидовска*

рыба 'плітка' [20, 382] (припускаємо, назва мотивована тим, що цю породу риби українські рибалки ніколи не вважали особливо цінною).

Отже, постання іхтіонімів у нашій мові відбиває шляхи розвитку українського етносу й особливості розвитку історичних регіонів України. Зрозуміти внутрішню форму багатьох видових назв риб допоможуть основні мотиваційні моделі: пов'язане зі стародавніми віруваннями зооморфне метафоричне перенесення, протиставлення свого й ментально чужого етносу, протиставлення свого й сусіднього етносу, пов'язане зокрема з перебуванням етнічних українських земель під владою різних імперій.

Література

1. Губерначук С. Трипілля і українська мова / Станіслав Губерначук. – К. : Фенікс, 2005. – 232 с.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Х. : Харьк. губ. стат. ком., 1898. – 1012 с. – Т. 1. – Старобельский уезд.
4. Зайцев Ю. П. Чорноморські береги України. – К. : Академперіодика, 2008. – 242 с.
5. Картотека автора.
6. Лицур М. Риба в системі традиційного харчування населення Галичини в кінці XIX ст. – 1930-х рр.: етносоціальний аспект / Микола Лицур // Галичина, 2011. – Ч.18-19. – С. 120–126.
7. Мільчев В. Останні з запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва / Володимир Мільчев. – Доступно з: www.cossackdom.com/culture/milchev_ostzaporozh.htm.
8. Мовчан Ю. В. Фауна України. Т. 8: Риби. Вип. 2: Коропові. Ч. 2: Шема, верховодка, бистрянка, плоскирка, абраміс, рибець, чехонь, гірчак, карась, короп, гіпофальміхтис, аристіхтис / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. – К. : Наук. думка, 1983. – 360 с.
9. Мосенкіс Ю. Трипільська міфологія: Короткий словник термінів / Юрій Мосенкіс. – К., 2003. – 74 с.
10. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : ОДП ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.
11. Павлов П. Й. Фауна України : у 40 т. / П. Й. Павлов. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 8 (Вип. 1). – 352 с.
12. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина» : у 4 т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомеханіч. способом. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
13. Тарасенко Г. Д. Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови / Г. Д. Тарасенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VIII. – К., 1961. – С. 57–63.
14. Турянин І. І. Риби Карпатських водойм / І. І. Турянин. – Доступно з: <http://fly-fishing.lviv.ua/articles/useful-articles/13#15>
15. Ужченко В. Д. Образи рідної мови / Віктор Дмитрович Ужченко. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Луганськ : Знання, 2005. – 236 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»).
17. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с. – (Серія «Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини»).

18. *Щербуха А. Я.* Фауна України : У 40 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 8 (Вип. 4). – 384 с.
19. *Юрченко О. С.* Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
20. *Ястремська Т.* Іхтіологічний лексикон Валентини Усачової / Тетяна Ястремська // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 379–388.

Галина Бондаренко, Інна Герасимова
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
м. Луганськ, g.p.bondarenko@mail.ru

ДУБЛЕТНІСТЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ВПОРЯДКУВАННЯ

Провідною ознакою будь-якої усталеної терміносистеми більшість термінологів вважають однозначність термінологічних одиниць і відсутність синонімічних відношень у межах терміносистеми, тобто використання на позначення певного поняття одного й того ж терміна, а на позначення різних понять, що не співпадають між собою, – різних термінів. Проте сучасні дослідження терміносистем вказують на те, що стійкість будь-якої термінологічної системи поєднується з її варіативністю, тобто наявністю в межах певної терміносистеми низки термінологічних одиниць, що вживаються на позначення одного наукового поняття. Це термінологічне явище лінгвісти (Ю. Апресян, С. Бережан, В. Даниленко, І. Квітко, А. Коваль, І. Кочан, Т. Михайленко, О. Нечитайло, Ф. Нікітіна, Л. Новиков, Т. Панько, В. Русанівський, Л. Симоненко, О. Тараненко, Д. Шмельов та ін.) класифікують, як «синонімію», «дублетність», «варіативність» тощо.

Т. Михайленко зазначає, що «майже всі вітчизняні та зарубіжні мовознавці визнають природність і неминучість синонімічних відношень між термінами як вияв загальномовних процесів, проте залишаються дискусійними деякі проблеми: визначення критеріїв синонімічності в термінології, роль термінів-синонімів, особливості фіксації синонімічних термінів у словниках» [4, 24].

Мета нашого дослідження – на матеріалі економічної термінології розглянути типові явища термінологічної дублетності як чинника розмивання нормативності термінологічних одиниць, позбавлення їх ознак однозначності й інваріантності.

Варіативність, як один із чинників мовної динаміки та розвитку, зумовлена функціонуванням мови й визначається потребами комунікації [1, 41]. Більшість дослідників мови науки визнають факти варіативності в термінології, причому не тільки на початкових етапах її формування, а й у терміносистемах, проте по-

різному оцінюють наявність термінологічних синонімів і необхідність їхнього закріплення в галузевих термінологічних словниках.

Одні лінгвісти вважають, що в термінографії потрібні синонімічні ланцюжки (М. Вакуленко, О. Кочерга, В. Пілецький, Н. Поліщук та ін.). Так, О. Кочерга та Н. Непийвода наголошують на потребі «подавати в словниках якнайбільше синонімів», а вже сама мова, як самороганізована система сформує свою внутрішню структуру [3, 20].

Дехто з дослідників, зокрема Г. Єрємкіна, А. Родинко, зазначає, що синонімія припустима в науково-популярних, навчальних текстах, словниках-мінімумах, де вона вживається як засіб витлумачення термінологічних одиниць для неспеціалістів або учнівсько-студентської аудиторії. Таку синонімію найчастіше спостерігаємо в парах іншомовний термін – український відповідник. Наприклад, *емісія* – *випуск*, *інфляція* – *знецінення*, *ліцензія* – *дозвіл*, *імпорт* – *ввіз*, *експорт* – *вивіз*, *бартер* – *обмін*, *дисконт* – *знижка*, *нетто* – *чиста вага*, *брутто* – *вага з упакуванням* тощо.

Небажаність синонімії обстоюють Л. Веклинець, А. Загнітко, О. Петрова, О. Радченко та ін., наголошуючи, що явище синонімії як чинник термінотворчого процесу необхідне на етапі термінотворення під час пошуку, відбору й випробування термінів, а на етапі уніфікації і, особливо, стандартизації стає навіть шкідливим, оскільки утруднює входження термінолексем в практику спілкування фахівців певної галузі.

Пересвідчитись в цьому ми можемо, розгорнувши будь-який термінологічний економічний словник із другою українською частиною. Візьмемо, наприклад, «Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів» авторів Л.Г. Боярової та О.П. Корж [2]. Термін *расходы* має два варіанти, що подаються як синонімічні – *видатки* й *витрати*. Теж спостерігаємо і з іншими термінами: *издержки* – *видатки*, *витрати*; *затраты* – *витрати*, *затрати*; *займ* – *позика*, *позичка*; *ссуда* – *позика*, *позичка*; *в рассрочку* – *на виплат*, *у розстрочку*; *опт* – *опт*, *гурт*; *оптовый* – *оптовий*, *гуртовий*; *процент* – *процент*, *відсоток*; *выручка* – *виручка*, *виторг* тощо. Це не тільки порушує провідну ознаку терміна – точність (одному явищу відповідає одне поняття), а й спричинює формування неадекватного професійного мовлення. У практиці за зазначеними російським термінами закріпилися такі українські відповідники: *расходы* – *видатки*; *издержки* – *витрати*; *затраты* – *затрати*; *ссуда* – *позичка*; *займ* – *позика*; *в рассрочку* – *на виплат*; *опт* – *гурт*; *оптовый* – *гуртовий*; *процент* – *процент*; *выручка* – *виторг* та ін.

Коріння подібних неточностей О. Тараненко вбачає, по-перше, у творенні національної термінології не на українській мовній основі, а шляхом перекладу з інших мов, в основному з російської. «Далеко не завжди і не відразу увінчувалось віднайденням одного бездоганного еквівалента, а частіше реалізувалося в появі кількох слів у процесі намацування семантично найточнішого і стилістично найдоречнішого з них» [5, 3]. По-друге, в умовах функціонування

як робочої в різних галузях науки й виробництва в Україні не української, а російської мови, формування україномовної термінології відбувалося в основному не нормальним шляхом розвитку «знизу – вгору» від виробників та науковців-практиків до термінологів-теоретиків та лексикографів, а навпаки – «згори – вниз». Оскільки ж практики майже не користувалися пропонованою їм у словниках українською термінологією, в дії недостатньою мірою виявився «фактор природного добору» [5, 3] із залишенням одного з варіантів та шляхом відсівання інших. По-третє, важливим стимулом, що призводить до породження нової варіантності, є оцінка ступеня «українськості» терміна за принципом на протизвагу «російськості». Тобто тенденція до віднесення на периферію того з варіантів, що є спільним і для російської мови: *відсоток і процент; опт і гурт; надбавка і накидка; виручка і виторг* та ін.

Таке паралельне вживання в межах однієї терміносистеми навіть цілком рівноправних із погляду загальнолітературної норми синонімів заважає її нормальному функціонуванню, адже користувач-практик підходить до термінології зі своїми прагматичними мірками й прагне не тільки точності, а й автоматизму у володінні своїм термінологічним апаратом; «спричинює в певній частини мовців переконаність щодо «російськості», а не «українськості» значної частини норм літературної мови і, як наслідок, – відсутність належної поваги до української мови у всіх сферах її використання» [5, 3].

О. Кочерга вважає, що невиправдане уникання використання в галузевих термінологічних словниках власне українських термінологічних одиниць, віддавання переваги термінолексемі найближчій за лексичним оформленням до російського відповідника, побоювання відійти від керівної ролі російської мови в термінотворчому процесі може призвести до втрати продуктивних українських термінів [3, 21].

Змінити ситуацію на краще зможе лише негайний перегляд існуючих терміносистем відповідно до норм української мови; укладання словників, у яких вихідною мовою є українська; збільшення обсягу видання галузевих перекладних словників; залучення до співпраці з унормування мови науки не тільки філологів, а й фахівців з відповідних галузей знань, без допомоги яких неможливо уникнути семантичних неточностей при перекладі галузевих термінолексем.

Література

1. *Авербух К. Я.* Манифест современной терминологии : [Электронный ресурс] / К. Я. Авербух // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах «Коммуникация-2002» Communication Across Differences : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Пятигорск : ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 192-194. – Режим доступа: www.russcomm.ru/rca_biblio/a/averbuh.shtml.

2. *Боярова Л. Г.* Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів / Л. Г. Боярова, Л. В. Корж. – Х.: Основа, 1997. – 256 с.

3. *Кочерга О.* Висловлювальні можливості української мови (спроба аналізу лексикографічних джерел) / О. Кочерга, Н. Непийвода // Вісник Держ. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»: матеріали 6-ї Міжнародної наукової конференції *СловоСвіт 2000* – Л.: Львівська політехніка, 2000. – № 402. – С. 19–22.

4. Михайленко Т. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології / Т. Михайленко // Українське мовознавство. – 2003. – № 25. – С. 24.

5. Тараненко О. Лінгвістичні проблеми української термінології / О. Тараненко // Народна армія. – 1998. – 29 січня. – С. 3.

Марина Курушина
*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, valmar2005@narod.ru*

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «КОМЕРЦІЙНА», «ТЕХНІЧНА» Й «НАУКОВА» НОМЕНКЛАТУРА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІЗ ТЕРМІНОЗНАВСТВА

Номенклатурні одиниці були предметом уваги дослідників ще на початку минулого століття. Проте слід відзначити, що в лінгвістичних працях, присвячених проблемі номенклатурних позначень, не було одностайності щодо найменування об'єкта дослідження. Зустрічалися такі назви: «*номенклатура*» (О. Реформатський, Г. Винокур, Б. Головін, І. Сабадош, З. Сокол та ін.), «*номенклатурний знак*» (В. Овчаренко, Б. Головін, М. Чернявський, Т. Канделакі та ін.), «*терміни-назви*» (О. Ахманова, Г. Уфимцева та ін.), «*номенклатурні одиниці*» (Б. Головін, П. Кобрін), «*номенклатурні терміни*» (О. Хаютін), «*номени*» (О. Хаютін, О. Суперанська), «*номенклатурні позначення*» (О. Моїсєєв, О. Реформатський тощо)» [5, 23–24]. На сьогодні найбільш уживаним є термін «*номен*» [2; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12], що, очевидно, пов'язано зі стислістю форми позначення й відповідає терміну «*номенклатура*».

У лінгвістиці досліджено й певним чином розв'язано питання співвідношення термінів і номенів як одиниць спеціальної лексики: доцільність розмежування цих одиниць визнано переважною більшістю дослідників, зокрема Г. Винокуром, Н. Васильєвою, Н. Подольською, О. Реформатським, О. Суперанською, О. Покровською, О. Чуєшковою та ін.

Серед різноманітних питань, пов'язаних із номенами (їхнє визначення, місце в лексиці), у мовознавстві з'ясовано питання системності номенклатури: номенклатурним іменем може бути виражене не будь-яке поняття, а тільки те, яке є складовою особливої системи; у найзагальнішому вигляді така система належить до типу найпростіших і становить перелік однорідних понять; існування двох і більше класів однорідних предметів є обов'язковою умовою виникнення номенклатури (декілька моделей літаків «ТУ», кілька сортів груш тощо). Таким чином, існування одиничного номенклатурного знака неможливе, номенклатурна одиниця є членом системи – номенклатури [3, 21].

У більшості досліджень минулого століття термін «*номенклатура*» використовується для позначення сукупності назв предметів, які є надбанням науки й техніки. Зокрема О. Подольська розуміє номенклатуру як сукупність

спеціальних назв об'єктів, що вживаються в окремій галузі знання [4, 87]. О. Суперанська подає таке визначення номенів: номени – це загальні позначення одиниць, що належать до тієї чи іншої науки; відрізняються від власних імен своєю конотативністю й тим, що одна назва дається всім предметам, які конституують цю одиницю, а не кожному предмету окремо; номени відрізняються від термінів тим, що терміни обов'язково поняттєві, вони позначають поняття науки, у той час як для номенів така поняттєвість не є обов'язковою – для них важливіша предметна закріпленість, що наближає їх до онімів [9, 210]. Відповідно дослідниця протиставляє *товарні знаки* й *номени*: *товарні знаки*, тобто особливі позначення марок товарів, а також різноманітних видів побутових послуг, виникли у сфері виробництва й торгівлі; за своїми лексичними характеристиками вони схожі на номени, а також на сортові й фірмові назви, їхня відмінність від номенів полягає у сфері їх використання. Якщо *номени* – це слова, що позначають предмети, з якими має справу наука й техніка, то *товарні знаки* наближаються до сортових та фірмових назв, до назв засобів руху тощо. Але про товарні знаки можна й необхідно говорити, оскільки вони утворюють свою особливу систему, засновану на інших принципах. «Уживаючись як товарні знаки, називні слова опиняються в немовному оточенні (пор. інші товарні знаки – малюнки, символи) і, змінюючи свій зміст, отримують іншу взаємозалежність. Вони не потребують контексту. Вони поєднуються з предметними ознаками товарів. Але це не заважає їм у звичайному вжитку бути знову самими собою» [9,211].

У пізніших дослідженнях розрізняють *номенклатуру природничих наук*, *технічну* й *комерційну номенклатуру*. Так, О. Чуєшкова наголошує, що від *номенклатури природничих наук*, яка відображає етапи пізнання людиною природи, прийнято відрізнити *технічну* та *комерційну* номенклатури. *Комерційна номенклатура* спеціально створюється для того, щоб забезпечити товарам добрий збут (так звана *номенклатура споживача*) [11, 19–20]. Дослідниця говорить про термінологічну неусталеність, оскільки, крім термінів «*комерційна номенклатура*», «*комерційний номен*», науковці використовують інші назви.

О. Приймак поділяє номенклатуру на *комерційну* й *наукову*: *номенклатура наукова* відображає етапи пізнання людиною природи, світу, позначає предмети, створені людиною; *номенклатура комерційна* має іншу мету – забезпечити збут товару, причому *комерційний номен* практично втрачає зв'язок із поняттям. Дослідниця зазначає, що номенклатурні одиниці виконують кілька функцій – «*індивідуалізуючу* (ідентифікувати товар), *диференціюючу* (виділити товар із ряду йому подібних) і *прагматичну* (емоційно вплинути на покупця). Номенклатурні одиниці, що виконують ідентифікуючу та диференціюючу функції, отримали назву «*виробничих номенів*», а номенклатурні назви, що даються виробам з комерційною метою, з метою реклами, з яскраво вираженою прагматичною спрямованістю, називаються «*комерційними номенами*», або *прагмонімами*» [6, 108].

Ми поділяємо точку зору тих дослідників, які в окремі групи виділяють наукову, технічну й комерційну номенклатуру. Уважаємо таке розрізнення доцільним, оскільки наукові, технічні й комерційні номени є відмінними мовними одиницями з погляду їхнього функціонування та призначення, сфери вживання.

Таким чином, комерційна номенклатура – це сукупність спеціальних назв предметів, створених для забезпечення продажу товару. Одиницею комерційної номенклатури є комерційний номен. Технічна номенклатура обслуговує сферу виробництва й призначена маркувати вироби для їхнього розрізнення. Інколи комерційний і технічний номен можуть бути виражені однією одиницею. Номенклатура наукова є сукупністю назв об'єктів окремої галузі науки.

Узагальнивши роботи різних дослідників, можна простежити низку спільних і відмінних властивостей комерційних, технічних і наукових номенів:

1. Усі номени є назвами конкретних предметів, а отже, мають зв'язок із денотатом.

2. Спільною є одна із функцій номенів – розрізнявальна (диференціювальна), що зумовлює прагнення до позбавлення омонімії в межах однієї номенклатурної системи; комерційні номени мають пройти для цього юридичну реєстрацію. Перехід слів спеціальної лексики в загальну здійснюється для окремих категорій слів по-різному, зокрема для комерційної номенклатури, яка виявляє яскраво виражену тенденцію переходу в загальну лексику, існує низка юридичних актів, що забороняють перетворення їх у загальноживані слова аж до накладання штрафу на лексикографа, який подасть слово в словнику без спеціальної позначки, що це слово – винятково власність якоїсь фірми (у країнах, де є власність) [1, 45].

3. Комерційний, науковий і меншою мірою технічний номени мають зв'язок із позамовними чинниками: властивості товару й реєстрація – для комерційного номена; система понять науки – для наукового; технічні, виробничі характеристики або властивості – для технічного номена.

4. Комерційні номени (а зокрема відономастичні моделі) як одиниці спеціальної лексики наближаються до наукових номенів тим, що в процесі номінування може використовуватися ім'я, прізвище виробника, власника підприємства (відповідно дослідника, винахідника для наукових номенів).

5. Наукові й технічні номени позбавлені емоційності; комерційні номени мають емоційну забарвленість, а інколи й оцінність.

6. Наукова й технічна номенклатури відносно стабільні утворення порівняно з комерційною номенклатурою, яка є незамкненою системою.

7. Крім диференціювальної, комерційний номен виконує низку функцій, пов'язаних із головним завданням (продажем товару), зокрема атрактивну і прагматичну.

8. Наукова й технічна номенклатури використовуються в обмеженому колі мовців, а комерційна звичайно розрахована на велику кількість споживачів.

Література

1. *Березникова Р. Е.* Место номенов в лексической системе языка / Р. Е. Березникова // *Имя нарицательное и собственное.* – М. : Наука, 1978. – С. 42 – 59.
2. *Іващенко В. Л.* Трансонімічні найменування у номенклатурно-термінологічній системі / В. Л. Іващенко // *Ономастика і апелятиви.* – Зб. наук. праць / за ред. проф. В.О. Горпинича. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – Вип. 14. – С. 73 – 77.
3. *Лейчик В. М.* Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами / В. М. Лейчик // *Вопросы терминологии и лингвистической статистики.* – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 13 – 25.
4. *Подольская Н. В.* Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – 2-е изд. перераб. и дополн. / Отв. ред. д-р филол. наук А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
5. *Покровська О. А.* Українська термінологія ринкових відносин : дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Покровська. – Х., 1995. – 207 с.
6. *Приймак О. О.* Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики) : дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Приймак. – Х., 2002. – 252 с.
7. *Приймак О. О.* Субстантивно-субстантивні номінативні словосполучення в галузі кулінарної номенклатури // *Лінгвістичні дослідження.* Зб. наук. праць. – Х., 2005. – Вип. 17. – С. 19 – 23.
8. *Раевская О. В.* Как называются духи, или К вопросу о парфюмерной номенклатуре // *Филологические науки.* – 2005. – № 6. – С. 40 – 54.
9. *Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
10. *Хмара Г. В.* Терміни теорії номінації: багатоаспектність досліджень – суперечності у використанні і визначенні // *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна.* – Х., 2004. – № 631. – Вип. 41. – С. 86 – 88.
11. *Чуєшкова О. В.* Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно – типологічний аспект) : дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Чуєшкова. – Х., 2002. – 189 с.
12. *Шестакова С. О.* Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації (На матеріалі ергонімів і прагмонімів) : дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. О. Шестакова. – Х., 2002. – 241 с.

Ірина Магрицька

*Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Луганськ, sloboda@lds.net.ua*

УТВЕРДЖУВАТИ ДЕРЖАВНУ МОВУ МАЄ ДЕРЖАВА

Відтоді, як депутати Луганської облради прийняли рішення «Про заходи щодо реалізації закону України «Про засади державної мовної політики» (сталось це 17.08.2012 р.), сегмент української мови в офіційній сфері на Луганщині скоротився майже до нуля. Якщо до цього ще де-не-де можна було зустріти таблички з назвами вулиць умовно українською мовою (напр., «вул. Советская»), то тепер – лише російською та англійською: «ул. Советская» –

«Sovetskaya Str.», на державних закладах замінили вивіски, як-от: було «Міліція» – стало «Милиція». Рекламу на місцевих радіо- й телеканалах переклали російською мовою.

Навіть на сцені Луганського академічного українського драмтеатру, репертуар якого раніше був виключно українськомовний, тепер показують і російські п'єси – такі, наприклад, як «Распятая юность» (про молодогвардійців), «Он – моя сестра» (анонсована як «самая скандальная трагикомедия года», яку не рекомендують дивитися дітям до 16 років).

Ведучі обласних телеканалів навіть про українські етнографічні реалії – такі, як вишиванка, рушник, – розповідають тепер виключно російською. Щоправда, поки що зберігається українськомовне обрамлення місцевих передач, а саме – привітання і прощання ведучих із глядачами.

«Оптимізація» шкільної мережі в м. Луганську виявилася насправді мінімізацією кількості класів саме з українською мовою навчання. Так, у луганській школі №44 ще позаминулого навчального року їх було 8, а минулого стало лише два. Усупереч волі батьків, які хотіли, щоб їхні діти здобували освіту українською мовою, ці класи об'єднали з російськими і перевели на «регіональну» мову навчання. 15 учнів українського 6-го класу школи №22 минулого ж навчального року приєднали до класу російського. Незважаючи на те, що батьки тих дітей писали листи з протестом в різні інстанції – від міського управління освіти до Верховної Ради й діаспори; а два роки тому ці батьки навіть самотужки зібрали 83672 грн., яких, за словами начальниці місцевої освіти Валентини Кіяшко, не вистачало для функціонування їхнього класу.

За офіційною статистикою, кількість дітей, які здобувають освіту в українськомовних школах / класах Луганська, за всі роки незалежності не перевищувала 13 відсотків, а по області – 40 (це при тому, що українців у Луганську 50%, а в області 58%). Але попри те, що в Луганську (теж за офіційними даними) 14% українськомовних дитсадків, Вам у пошуках такого садка доведеться обійти весь район міста. Мої знайомі ледь знайшли для своєї дитини українську групу, але раділи недовго, бо, як виявилось, вихователька говорить українською лише коли вранці каже дітям «Доброго ранку!» і ввечері – «До побачення!».

Українськомовні громадяни на Луганщині в державних закладах відчують себе ізгоями. Так, мешканка Біловодська Віра Аннусова, звертаючись до працівника районного суду своєю рідною українською мовою, почула від нього відповідь російською: «Теперь мы сами имеем право выбирать язык!». На моє особисте звернення до співробітниці Луганської ОДА українською я отримала на свою адресу глузування і вимогу перейти на мову російську, оскільки, за її словами, вона не вивчала у школі українську. Студент луганського університету Сергій Мельничук кілька років поспіль відстоює своє право в українських судах здобувати освіту рідною українською мовою.

Недавно прокурор Луганської області Анатолій Мельник, який звітував перед депутатами облради державною мовою, отримав зауваження від Ірини

Зайцевої (обласного депутата і, за сумісництвом, директора Українського центру оцінювання якості освіти Міністерства освіти і науки України) щодо обов'язковості використання у стінах цього закладу російської мови як регіональної.

Як бачимо, на місцях відбувається brutальне порушення навіть самого закону України «Про засади державної мовної політики», стаття 5 якого гарантує всебічний розвиток і функціонування української мови як державної на всій території держави, а так звані регіональні мови – лише паралельне використання на відповідних територіях [1]. Наголосимо: має бути паралельне використання регіональної мови разом із державною, а не замість державної, як це є фактично на Луганщині.

Навіть тих у чотирьох сільських районах Луганської області (Білокуракинському, Марківському, Новопсковському, Сватівському), самоврядні органи яких російській мові цього статусу не надали (бо кількість її носіїв там складає менше 10 відсотків), останнім часом теж відбуваються зміни не на користь мови державної.

Такої русифікації, яку сьогодні провадить влада, для прикладу, на Сватівщині, з 1991 року ще не було. Оскільки кількість українськомовних громадян у цьому районі, за останнім переписом, складає 93%, в усіх визначених конституцією сферах тут мала б функціонувати українська мова. Але реалії засвідчують протилежне: районна газета «Новини Сватівщини» в її друкованому та електронному варіантах подає всуціль російськомовні матеріали; районна гімназія фактично втратила свій колишній статус українськомовної, бо стала набирати класи з російською мовою навчання; виховні заходи навіть в українськомовних класах учителі тут проводять виключно російською, супроводжуючи їх радянськими піснями типу «Я, ты, он, она, вместе – целая страна!», цією ж мовою вони стали спілкуватися зі своїми вихованцями; усю рекламу в райцентрі (зокрема на автовокзалі та ринку) теж виголошують мовою сусідньої держави; навіть керівництво району, як по команді, теж перейшло на російську.

Такого, мабуть, немає ніде у світі – щоб народ, ім'ям якого названа країна, був настільки принижений у цій країні. У цьому контексті мені пригадалася розповідь подвизника української справи Богдана Скробута про те, як іще 1995 року він звернувся до тодішнього Першого секретаря посольства США в Україні Джона Степанчука з проханням підтримати в міжнародних судах українців. На це прохання він тоді відповів: «Вас можна було б захистити, і дуже легко, але за однієї умови: якщо б ви були представниками меншини в Україні – греками, німцями, євреями чи росіянами. Але ж ви – українці!».

А німецька вчена Юліане Бестерс-Дільгер, яка добре знається на несправедливих для корінного етносу мовних реаліях в Україні, зізналася в нещодавній розмові з Сергієм Мельничуком, що Німеччина не хоче псувати

стосунки з Росією, тому й не помічає фактів його (українського етносу) мовної дискримінації.

Цю безвихідь українська держава могла б легко перебороти, маючи на озброєнні історичний досвід Чехії та Фінляндії першої половини минулого сторіччя. На морально-правовому аспекті необхідності втручання держави в цю справу наголошував покійний Анатолій Погрібний: «Яким би не був високим реальний кількісний показник зросійщеності в Україні, свідчити він може лише про одне: про потребу відповідної масштабності в заходах держави, спрямованих на дезросійщення нашого краю. Спекулятивно-фарисейську тезу «так історично склалося» стосовно ситуації з нашою мовою сьогодні може тримати на озброєнні лише або її відвертий недруг, або той, у кого відсутні елементарні, хоча й загальнодоступні нині історичні знання» [2, 24–25].

Але зовсім іншу позицію в мовному питанні, на превеликий жаль, займають наші постколоніальні державні діячі, для яких слова «державна мова» є порожнім звуком. Наведені факти засвідчують, що русифікація в Україні виходить на свій завершальний етап. І для того, щоби в цій ситуації врятувати свою мову, українці мають розраховувати поки що зовсім не на державу, а лише на самих себе.

Література

1. Закон України «Про засади державної мовної політики» / Закон. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
2. *Погрібний Анатолій*. Світовий мовний досвід та українські реалії / А. Погрібний. – К.: «Медобори», 2003. – 72 с.

Станіслав Шевляков

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, stasshevliakov@gmail.com*

ДО ПИТАННЯ ПРО МОВНУ ПРОБЛЕМУ УКРАЇНИ

Мовна проблема являє собою одне з найрезонансніших питань у сучасній Україні, адже в деяких частинах нашої Батьківщини переважна більшість населення спілкується російською мовою. За даними Вікіпедії (Вільної енциклопедії) маємо таку статистику щодо користувачів російської мови в Україні: Крим – 97 % всього населення, Дніпропетровська область – 72 %, Донецька область – 93 %, Запорізька область – 81 %, Луганська області – 89 %, в Миколаївській області – 66 %, в Одеській області – 85 % та Харківська області – 74 % [1]. Причому більшість російськомовних українців мало зважає на те, що єдиною державною мовою, згідно зі статтею 10 Конституції України, є українська мова.

Нещодавно ще обговорювані суспільством й так уперто впроваджені законопроекти про регіональні мови, зокрема Закон «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI (неофіційно називають законом Колесніченка-Ківалова або «мовний закон») [2] дозволяють мешканцям певних регіонів нашої держави взагалі не знати української, спілкуючись у державному і приватному житті виключно російською, бо саме вона визнана регіональною в більшості областей. І подібні мовні «привілеї» стосуються не лише звичайних громадян, а й чиновників різних рангів, для яких знання та вживання державної мови є проявом поваги до суверенітету та державності України. В цій статті я хочу викласти своє ставлення до сучасних мовних проблем України, які особливо гостро відчуються на сході та півдні.

Дуже сумним прикладом майже повної відмови від державної мови слугує Білорусь, де російська мова використовується майже в усіх сферах життя, від побуту до політики. Читаємо рядки з тієї ж Вікіпедії: «За даними перепису населення 2009 року, більшість населення – 5058,4 тис. (53,2%) назвали білоруську мову рідною. Це на понад 20% менше, ніж під час перепису 1999 року, коли білоруську мову назвали рідною 73,6%. Серед міського населення білоруську назвали рідною 44,1% населення, російську – 49,8%. Серед сільського населення – 79,7% та 17,7%» [3].

Як на мою думку, то це може скластися справжня трагедія для білоруської культури, адже забувши рідну мову народ перестає бути таким, яким він був, втрачається власна етнічність і самобутність. Зараз літературну білоруську мову знає дуже невелика кількість мешканців країни-сусіда, то не вже брати-білоруси забули істину: допоки живуть мовці – живе й мова.

Для багатьох мешканців сходу та півдня України, де завжди панували проросійські настрої, широке впровадження української мови в середині 2000-х було сприйняте доволі вороже, тому східні та південні регіони України підтримують впровадження регіональних мов, що в більшості випадків є російською. Сайт провладної «Партії регіонів» [4] інформує український соціум, що 8 серпня 2012 року майже 2500 харків'ян взяли участь у виступах на підтримку «мовних законопроектів». При цьому залишається поза увагою дуже важлива тенденція: багато представників молодого покоління та інтелігентів з цих регіонів ставляться до української більш прихильно, аніж їхні батьки чи сусіди, і це дуже символічно, бо Україна є досить молодою державою.

Проведемо в межах нашої статті історичний екскурс, що стане в подальшому нам у нагоді як аргументація до сьогоднішніх баталій про мови. Території сучасної України сторіччями знаходилися під впливом різних держав, кожна з яких намагалася обмежити вживання української, та нав'язати свою культуру, звичаї та мову. Тому не дивно, що процеси справжньої українізації змогли початися тільки з незалежністю України, яка відбулася лише 22 роки тому. За цей час неможливо повністю змінити звички громадян та привчити їх розмовляти мовою, якою довгий час ніхто в їхньому регіоні не користувався.

Тривалий період перебування у складі Російської імперії та СРСР також вплинули на літературу, яку я вважаю основою мовної культури народу. На жаль, більшість пересічних українців чули тільки про Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесю Українку, до інших авторів більшість ставиться з упередженістю через різні причини, зазвичай це табу радянського уряду або/та маловідомість автора. Зараз ситуація на культурному «фронті» значно покращилася – багато популярних сучасних авторів пишуть українською мовою, талановиті українські гурти заробляють собі популярність у Європі, хоча є й реальні проблеми, бо, наприклад, українському кінематографу ще далеко до конкурентів. Однак сьогоденну ситуацію в культурному житті можна майже з повною впевненістю назвати новочасною епохою відродження й утвердження українства.

Примусити всіх мешканців України розмовляти державною мовою – неможливо, але широке вживання української ЗМІ популяризує державну мову в народних масах, і якщо ширшає обсяг її використання, то більше людей починає вживати українську. До того ж освіта українською мовою є гарним важелем для популяризації «солов'їної» серед молоді, виведення її на трирівневий статус, який ми можемо озвучити словами «патріотично», «сучасно», «модно». Отже, будемо оптимістами і визнаємо, що відновити позиції державної мови можна тільки за допомогою дітей, підлітків та юнацтва, навчаючи їх на активній україномовній пропаганді через засоби масової інформації та стимулюючи відновлення власне української культури.

Однак на сьогодні, на жаль, українська мова продовжує лунати тільки в навчальних закладах та мас-медіа, та ще й досі не може стати загальноживаною розмовною мовою, але я гадаю, що це лише питання часу і моє покоління може докорінно змінити та розв'язати непросте мовне питання.

Насамкінець за висновок нашого наукового допису візьмемо відомі слова дуже шанованої українством поетеси Ліни Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. Ми повинні бути свідомі того, що мовна проблема для нас актуальна і на початку ХХІ століття, і якщо ми не схаменемося, то матимемо дуже невтішну перспективу».

Література

1. Російська мова в Україні, [в:] Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
2. Закон України «Про засади мовної політики України», [в:] Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
3. Мови Білорусі, [в:] Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
4. Офіційний сайт «Партії регіонів», [в:] Електронний ресурс: <http://partyofregions.ua/>

*Алла Смутьська,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, allasm1@yandex.ru*

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ» У ПРОЦЕСІ НЕПЕРЕРВНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ

Освіта є основою розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорукою майбутнього України [1].

Сучасна освіта існує у трьох основних формах: формальна освіта (школа, будь-який навчальний заклад, університет), неформальна освіта (домашня освіта, навчання на робочому місці тощо), інформальна освіта (навички, якими оволодівають у сім'ї, у суспільстві тощо) [2].

Складовою професійної діяльності є мовлення, що покликане для розв'язання специфічних завдань, що виникають під час спілкування. Мовлення – показник культури, засіб самовираження і самоутвердження особистості, що має відповідати вимогам культури мови. Це свідчення рівня інтелігентності, освіченості, загальної культури особистості. Професійну компетентність не можна придбати назавжди, бо не існує завершеної освіти, яка б відповідала увесь час сучасному світу, який постійно змінюється. Розумна, думаюча людина – ось що є метою професійної і післяпрофесійної освіти.

Однак, згідно із Законом України «Про засади державної мовної політики» (далі – Закон; набув чинності 10 серпня 2012 року) [3], державною мовою є українська мова, але він істотно розширює використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10% від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше 10%.

Так, частина 7 ст. 7 Закону зобов'язує громадян, які проживають на території, де функціонує регіональна мова або мова меншин, розвивати та використовувати таку мову – *«У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини, (...) здійснення заходів щодо розвитку, використання і захисту регіональної мови або мови меншини, передбачених цим Законом, є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб».*

Дія Закону розповсюджується на 18 мов: російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримськотатарську, молдавську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську (циганську), румунську, словацьку, угорську, русинську, караїмську і кримчацьку. В результаті прийняття Закону російська мова стала користуватися захистом як регіональна на тих територіях України, де кількість її носіїв перевищила 10% за даними перепису, а це 13 з 27

адміністративно-територіальних одиниць першого рівня. Це положення поширюється і на інші регіональні мови або мови меншин, що на практиці означає надання захисту кримськотатарській, угорській та румунській мовам на окремих територіях.

Згідно з ч. 2 ст. 20 Закону громадянам України гарантується право отримання освіти державною мовою і регіональними мовами або мовами меншин..., згідно з ч. 3 ст. 20 – потреба громадян у мові навчання визначається в обов'язковому порядку за заявами про мову навчання, які подаються учнями (для неповнолітніх – батьками або особами, які їх замінюють), студентами при вступі до державних і комунальних навчальних закладів, а також, у разі потреби, у будь-який час протягом навчання. Оскільки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в АРК, Донецькій і Луганській областях, і м. Севастополі російську мову вважали рідною понад 50 % респондентів, у Запорізькій, Одеській і Харківській – близько 50 % [4], то це суттєво відкидає на маргінеси пріоритет у виборі української мови для використання її у будь-якій комунікації.

Згідно зі ст. 10 Конституції України Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України... [5]. Таким чином, держава мала б забезпечувати відповідні умови для гармонізації мовних відносин, вільного розвитку державної мови.

Отже, є підстави зазначити, що Закон України «Про засади державної мовної політики» порушує Конституцію України та підриває конституційний лад; є спробою підмінити поняття «державна мова», оскільки створює умови, за яких її знання не буде потрібним... [4].

Для належного управління процесом реалізації державної мовної політики в галузі освіти України через систему неперервної мовної освіти у політиці держави слід забезпечити мовний прорив, що дасть можливість кожному громадянину України оволодіти державною (українською), рідною (національною) і хоча б однією іноземною мовою; повсюдне впровадження державної (української) мови (...); суттєве підвищення фахової підготовки майбутніх учителів, особливо на філологічних факультетах. Потребує невідкладного вирішення питання щодо якості підготовки студентів-україністів, де одну з першочергових ролей відіграє рівень фахової підготовки професорсько-викладацького складу ВНЗ, ступінь володіння ними українською (державною) мовою, зрештою, їхні патріотичні почуття та почуття громадянського обов'язку; слід невідкладно завершити роботу над новою редакцією «Українського правопису» і запровадити його в навчальний процес освітніх закладів України всіх рівнів та засоби масової інформації; на сьогодні, як і раніше, залишається особливо актуальним питання забезпечення державних навчальних закладів України українськомовною навчальною літературою. За умов переходу до інформаційного суспільства, включення України до глобалізаційних світових процесів особливо гостро постає питання

використання в навчальному процесі електронних технологій на українськомовній основі ... Водночас поєднання інтересу учнів і студентів до високотехнологічних видів діяльності з українськомовною основою спонукатиме їх до глибокого оволодіння українською мовою, створення належного мовленнєвого середовища як в освітніх закладах, зокрема, так і в українському суспільстві в цілому.

Сучасна мовна ситуація в галузі освіти України свідчить про те, що лише проголошення декларації щодо статусу української мови для її утвердження в цій сфері недостатньо [6]. Необхідні дієві механізми формування та реалізації державної мовної політики в галузі освіти, які варто розпочати з суттєвого редагування законодавства про мови в нашій країні.

Література

1. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr>.
2. 2. *Ткач Т.* Неперервність освіти як психолого-педагогічна ідея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20Iver/2008_1_1/chapters/chapter_1/chapter_1_part_19.pdf.
3. Закон України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
4. Закон України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. *Лопушинський І. П.* Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України : дис... д-ра наук : 25.00.02. – К., 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/content/350019.html>.

*Алла Шевченко,
Євпаторійський інститут соціальних наук РВНЗ
«Кримський гуманітарний університет», м. Ялта,
м. Євпаторія, allanik8@mail.ru*

ПРОБЛЕМА НОРМИ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Постановка проблеми дослідження. Формування духовно багаті особистості не можливе без оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання, мислення.

Тільки досконале володіння українською літературною мовою дає змогу досягти точності, чіткості, вичерпності у викладі змісту матеріалу. А це вимагає знання норм і правил усного й писемного мовлення української мови. Розуміння норми висуває цілу низку проблем стосовно визначення цього поняття.

У сучасній лінгвістиці не існує одностайності як до проблеми нормативності взагалі, так і до окремих конкретних норм української літературної мови. Суперечливі погляди й навіть у самому визначенні поняття норма. Усе це свідчить про недостатню розробленість цього питання.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій показав, що за останні роки вченими було опубліковано низку наукових праць, присвячених трактуванню терміну «норма». Теорія норми знайшла своє, хоча й далеко неоднозначне, відображення в роботах багатьох мовознавців. В українському мовознавстві питання норми порушували І. П. Білодід, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, А. П. Коваль тощо.

У сучасній лінгвістиці досліджували поетичну норму (Р. О. Будагов), стилістичну норму (Н. Г. Михайловська), поетичну норму, белетристичну норму, внутрішню норму (В. П. Григор'єв), норми художньої мови (Т. Г. Винокур), естетичну норму (Я. Мукаржовський), неологічну норму (Г. М. Вокальчук, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк, В. В. Максимчук), фоностилістичну норму ((Г. М. Сюта, Н. Л. Дащенко, Ю. Л. Маленовський), синтаксичну норму (Н. В. Гуйванюк) тощо.

Мета статті – здійснити теоретичне обґрунтування понять «норма».

Виклад основного матеріалу. Неоднозначні, а часто й суперечливі погляди мовознавців стосовно поняття «норма». Ці відмінності залежать від різного підходу до проблеми нормативності. Це стосується загальної теорії мови, культури мови, а також практичних міркувань мовної культури. Проте відмінності у тлумаченні наукових дефініцій поняття «норми» потребують узгодження, що сприятиме уточненню цього поняття. У світовому мовознавстві використовуються такі терміни, як «стандартна мова», «мовний стандарт», «літературна (нормована) мова», «мовна норма».

Проблеми мовної норми як функціонального, лінгвосоціологічного й конкретно-історичного поняття активно вивчали представники празької лінгвістичної школи. Вони розмежували поняття «узус», «літературна мова», «норм» та «кодифікація».

Вагомий внесок у дослідження поняття «норма» зробив Л. П. Крисін. Досліджуючи сучасну літературну норму, він відзначив, що в лінгвістиці термін «норма» використовується в двох значеннях – широкому й вузькому. Так, у широкому сенсі під нормою розуміють традиційно й стихійно сформовані засоби мовлення, які відрізняють даний мовний ідіом від інших мовних ідіомів. У вузькому ж розумінні нормою є результат цілеспрямованої кодифікації мови. Таке бачення норми нерозривно пов'язане з поняттям літературної мови, яку інакше називають нормованою, або кодифікованою. Сам же дослідник мовною нормою вважає сукупність найбільш стійких мовних засобів та правил їх вживання, які є традиційними та прийнятними в певному суспільстві в певну епоху [3,233].

На думку Т. Андреевої та О. Іванової, норма – сукупність традиційних реалізацій мовної системи, історично сформованих і закріплених у процесі суспільної комунікативної практики [1].

У дослідженнях Л. А. Вербицької [2,12] норма трактується як усвідомлення тих чи інших засобів мовного вираження в якості правильних, зразкових та припис їхнього використання (кодифікація).

Вітчизняний мовознавець О. О. Селіванова визначає мовну норму як «обрані у процесі комунікативної взаємодії з числа варіантів мовної реалізації, уніфіковані, свідомо фіксовані й найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови і правила їхнього вживання)» [5,346].

Струганець Л. В. зазначає, що норми характерні не тільки літературній мові. Вони властиві й іншим формам існування мови (наприклад, діалектам) [6].

Норма літературної мови – це ключове поняття теорії культури мови. За визначенням Л. В. Струганець, норма літературної мови – реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови й становить єдину можливість, або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови у процесі спілкування [6].

Подібну думку стосовно визначення терміна «норма» висловлює С. І. Ожегов: «норма – це сукупність найбільш придатних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, що складається як результат добору мовних елементів (лексичних, вимовних, морфологічних, синтаксичних) з існуючих, наявних, утворюваних знову чи добутих з пасивного запасу минулого у процесі соціальної, в ширшому розумінні, оцінки цих елементів» [4,15].

Будь-яке мовне явище може вважатися нормативним, якщо воно ґрунтується на трьох ознаках [7, 5]:

- 1) відповідності того чи іншого явища структурі мови;
- 2) регулярності відтворюваності відповідного явища в процесі комунікації;
- 3) суспільному схваленні і визнанні відповідного явища як нормативного.

Звичайно, що розглянуті дефініції поняття «норма» у дослідженнях лінгвістів не вичерпують усіх її визначень, проте навіть такий аналіз дозволяє зробити висновок, що за час свого існування поняття норми зазнало істотних змін та уточнень щодо змісту та обсягу.

Поняття норми слід розглядати як у синхронії, так і в діахронії. Мовна норма є соціально-історичною категорією, оскільки знаходиться в нерозривному зв'язку з розвитком суспільства і є соціально-історичною категорією. Тож ж слід зробити висновок, що мовна норма є не щось інше, як елементарний підсумок свідомого відношення до мови з боку суспільства. Соціально-економічні відносини ведуть до нових потреб у спілкуванні і до зміни мовленнєвої поведінки. Оскільки в процесі комунікації паралельно діють мовленнєві норми різного замовлення, мовні засоби постійно підлягають оцінці

й переоцінці, що складає відомий компонент сукупної суспільної свідомості. Тому функціонально-стилістична доцільність мовних одиниць має бути визнана найважливішим критерієм встановлення норми.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Аналізуючи різні підходи до трактування поняття «норма», можна зробити висновок, що в сучасному мовознавстві природа норми суперечлива. Оскільки вона соціально зумовлена, історично мінлива, піддається переоцінці, то аналіз цієї проблеми дає можливість окреслити лінгвістичну й соціально-історичну сутність норми, виділити основні ознаки, намітити найголовніші аспекти її вивчення.

Література

1. Андрєєва Т., Іванова О. Українська мова (за професійним спрямуванням) // http://www.philolog.univ.kiev.ua/php/5/5/um_prof.pdf.
2. Вербицкая Л. А. Давайте говорить правильно: [учеб. пособие для студентов вузов]. – М. : Высш. шк., 2003. – 239 с.
3. Крысин Л. П. Современная литературная норма и ее кодификация // http://image.websib.ru/05/text_article.htm
4. Ожегов С. И. Очередные вопросы культуры речи / С. И. Ожегов // Вопросы культуры речи. – 1955. – Вып. 1. – С. 5 – 34.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2008. – 712 с.
6. Струганець Л. В. Культура мови. [словник термінів] / Л. В. Струганець. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 125 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін., За ред. А. П. Грищенка. – [3-те вид.], перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.

Катерина Чаус

*Інститут української мови НАН України,
м. Київ, katerinachaus@gmail.com*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМИКАННЯ КОДУ В МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ

Соціолінгвістика як напрям сучасного мовознавства базується на таких поняттях як мовна спільнота, мовна ситуація, білінгвізм, диглосія, мовний код, перемикання коду тощо. Мовний код розуміють як сукупність мовних засобів, що використовуються з комунікативною метою і характеризуються певною однорідністю (це можуть бути літературні мови, соціальні та територіальні діалекти, стилістичні різновиди однієї мови тощо). Саме на використання різних кодів, а також на механізм переключення кодів найчастіше звертають увагу у лінгвістичних дослідженнях двомовності [4, 5].

В українській соціолінгвістиці питання перемикання мовного коду вивчають спорадично у розвідках, присвячених мовній ситуації в Україні

(Л. Масенко, Г. Яворська), мовній стійкості мовців (О. Ткаченко, Л. Масенко, Р. Кісь), явищам міжмовної інтерференції (О. Сербенська), суржику (як порушеному кодовому перемиканню) (А. Брацкі, Л. Масенко, Л. Ставицька, В. Труб, О. Тараненко). Також варто відзначити дисертаційне дослідження О. Палінської [4]. Авторка на прикладі мовної особистості О. Кобилянської простежила причини та механізми перемикання мовних кодів, зумовлених чинниками соціально-мовної взаємодії. Дослідниця зазначає, що функціональний розподіл кодів, що входять до складу соціально-комунікативної системи, призводить до того, що один і той же мовець, володіючи загальним набором комунікативних засобів, використовує їх по чергово в залежності від умов спілкування [4,6]. Дисертація Н. Бікової присвячена аналізу типів мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації на прикладі мовлення мешканців полінаціонального села на Одещині [1]. Варто також відзначити розвідку І. Браги, метою якої є аналіз досліджень, присвячених кодовим перемиканням у сучасній соціолінгвістиці. Авторка статті спирається на здобутки зарубіжних соціолінгвістів і не висвітлює стан подібних розвідок у вітчизняній науці [2]. Це, між іншим, свідчить про недостатню опрацьованість проблем перемикання кодів у ситуації українсько-російської двомовності.

Метою цієї розвідки є спроба простежити можливі чинники перемикання коду в публічному мовленні українських політиків. До її завдань належить аналіз досліджуваного явища не тільки з соціолінгвістичного, а й із комунікативного-прагматичного боку. Саме у процесі взаємодії двох мовців простежуємо зміну мовного коду, що одночасно є певною тактикою у стратегії дискредитації опонента.

Усна публічна мова – різновид літературної мови, що використовується як форма спілкування мовця з колективним слухачем і характеризується застосуванням спеціальних засобів впливу на аудиторію. Несиметричність учасників комунікативного акту (один мовець і група слухачів) зумовлює вибір зрозумілого для усієї аудиторії словника, специфіку побудови усної фрази, прагнення встановити контакт з аудиторією [3].

Публічному мовленню українських політиків, зокрема діалогічному, притаманне використання певних стратегій та тактик.

Стратегія дискредитації (акцентування на негативних якостях опонента або підкреслення помилок опонентів) є однією з основних в українській політичній комунікації (журналісти називають таку стратегію «сам дурень»).

Для підсилення ефекту дискредитації опонента політичні діячі використовують засіб кодового перемикання. За нашими спостереженнями, на мову опонента вони переходять виключно тоді, коли намагаються надати негативного значення висловленню. Наприклад, Арсеній Яценюк як представник опозиції, вступаючи в полеміку з Оленою Бондаренко, представницею владної більшості, використовує російську мову для підкреслення того, що він говорить саме про своїх опонентів. **О. Бондаренко:** *Я вам скажу, что, действительно ваш популизм и ваших коллег по коалиции, он уничтожил наше*

сегодня, но мы таким, как вам, не дадим уничтожить наше и их завтра. Ваш популизм вчера – это наша долговая яма сегодня. **А. Яценюк:** А теперь третье я вам скажу. **«Ваше сегодня» я точно не испорчу, и ваше завтра тоже. Потому что у вас такое обеспеченное и сегодня и завтра, и у всей вашей Партии регионов. А теперь я хочу посмотреть четко по цифрам. Про ваше сегодня и про ваше завтра. Итак, ваше завтра...**

Таку ж тактику застосовують Олена Бондаренко та Ірина Геращенко, виголошуючи свої промови та акцентуючи увагу на негативних якостях опонентів. **О. Бондаренко:** Уважаемые зрители! Уважаемые избиратели! Когда оппозиция заявляет о своих стремлениях, я не призываю вас верить нам, но я призываю под **пильный контроль ставить будь-яке, будь-яке заваження** заявление, предложение со стороны оппозиции, потому что это может быть абсолютно голым пиаром. И практика это показала.

І. Геращенко: Все було замечательно. І ми це приймали, бо це ж була опозиція. Вона блокувала проти НАТО, куди нас ніхто не брав і не тяг насправді, як ви пам'ятаєте. Арсенію Петровичу не давали можливість до столу дійти, кричали: **«Нет, мы оппозиция, мы тут будем стоять!»**. Гимн **играл Советского Союза**. Отакий бардак там був.

Цікаво, що українськомовний Володимир Олійник, коментуючи виступ Арсенія Яценюка, частково переходить на російську мову саме тоді, коли коментує «невдалі», з його точки зору, дії та політичні вчинки своїх опонентів. **В. Олійник:** А ви были членом большинства, приехала [Тимошенко] з Москвы і сказала: **«Ура, победа! Двести пятьдесят долларов – самая лучшая цена за газ в Европе.** – А вона вже була гіршою, бо німці так само дешевше купляли.

Мовне наповнення політичних виступів та промов можна розглядати й в контексті мовного впливу на аудиторію з метою переконання. Фіксує певні лексичні одиниці, мовні засоби увиразнення, аналізуючи структуру промови/виступу, можна зробити висновок про мовленнєвий рівень адресата, потенційного виборця того чи іншого політика.

Публічне мовлення як один із динамічних жанрів політичного дискурсу є дуже цікавим для дослідження в різноманітних аспектах, бо відбиває суспільно-політичний стан в країні. Аналіз цього жанру також безпосередньо пов'язаний із особистістю українського політика, зокрема його свідомим/несвідомим вибором мови, тактик впливу на аудиторію та опонентів тощо. Можна зробити висновок, що дослідження українського публічного мовлення лишається не достатньо розробленим саме у площині політичного дискурсу й потребує подальших лінгвістичних розвідок.

Отже, ми висвітили лише один із чинників перемикання коду в публічному мовленні українських політиків. Тож, поряд із соціолінгвістичними аспектами, необхідно глибше досліджувати комунікативно-прагматичний аспект зміни коду в політичному мовленні. Власне цим завданням ми присвяtimo наші подальші розвідки.

Література

1. Бікова Н. М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації. – Автореф. дис. канд. філол. наук 10.02.15 – загальне мовознавство / Н. М. Бікова – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – 20 с.
2. Брага І. І. Перемикання кодів: основні напрями лінгвістичних досліджень / І. І. Брага // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология». «Социальные коммуникации» – 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 238 – 242.
3. Єрмоленко С. Я. Усна публічна мова / С. Я. Єрмоленко // «Українська мова». Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О та ін. – К.: «Укр.енцикл.», 2000. – С. 691 – 692.
4. Палінська О. М. Переключення мовного коду в ситуації полілінгвізму (на матеріалі ідіолекту Ольги Кобилянської). – Автореф. дис. канд. філол. наук 10.02.15 – загальне мовознавство / О. М. Палінська. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 19 с.

Тетяна Кагановська

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, t.kaganovskaya@yandex.ru*

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Проблеми професіоналізму перебувають у центрі уваги фізіологів, соціологів, філософів, психологів, юристів, лікарів ... У сучасному суспільстві комунікативна діяльність є домінантою вищої професійної освіти. Сьогодні перед ученими-практиками стоять нові завдання, перш за все формування комунікативної компетенції майбутнього фахівця. Нові підходи до вищої освіти актуалізують інтерес до комунікативного і розвивального потенціалу майбутніх фахівців. Формування комунікативної компетенції студентів, що навчаються за спеціальністю «Державне управління», є сьогодні одним з найважливіших завдань вищої школи. Професія державного службовця – професія в системі «людина-людина», «людина – суспільство» передбачає здатність моделювати варіанти можливих наслідків дій людей, результатів їх конфліктів, протистоянь і об'єднань, здатність успішно діяти в особливих і швидко мінливих умовах. Таким чином, у суспільстві сформувалося соціальне замовлення на знання закономірностей людського спілкування, що відбивається в мові, знаходить в ній відповідні форми вираження, стаючи змістом комунікації.

Існують сфери життєдіяльності з «підвищеною мовною відповідальністю», де мовна діяльність (комунікативна компетенція) стає найважливішим інструментом діяльності. Це твердження є справедливим і стосується спілкування на державній службі. *Перша причина* – зростання вимог з боку держави до професійних якостей державних службовців. *Друга причина* – потреби самої

сфери освіти. Якщо визначити основний сенс освіти як розвиток практичних здібностей (умінь, необхідних людині для досягнення успіху в особистому, професійному та суспільному житті), то однією з ключових є комунікативна компетенція. *Третя причина* – комунікація не зводиться лише до вербальної комунікації і є способом і одночасно умовою існування будь-якого людського співтовариства. Комунікація для державних службовців має вирішальне значення. Як показує практика, до 80% їхнього часу витрачається на міжособистісні контакти. До специфіки службового спілкування державних службовців належить вибір способів і засобів спілкування, які, ефективно впливаючи на партнера по спілкуванню, дають професійні результати. У цілому комунікативні вміння посідають важливе місце серед вимог, що висуваються до державних службовців, оскільки вони дозволяють ефективно працювати в умовах як формально-рольового, так і неформального спілкування, що досягається при дотриманні низки педагогічних умов: *1. Здійснення безперервного і цілісного комунікативного спілкування, забезпечення комунікативної спрямованості різних дисциплін у професійній підготовці.* Формування комунікативної компетенції студента відбувається під час теоретичної та практичної підготовки студента у ВНЗ. Теоретичний цикл навчання передбачає вивчення суті та специфіки професійного спілкування державного службовця, його структури, функцій, стилів, і т.д.; засвоєння студентами необхідних знань з психології та педагогіки спілкування, аналіз найбільш поширених труднощів мовного спілкування і т.д. Практичний цикл навчання пов'язаний з використанням у науковому, громадському, повсякденному житті умінь і навичок міжособистісного спілкування. При підготовці студентів в обох циклах викладачеві необхідно здійснювати акцент на міжособистісному спілкуванні, тобто має бути присутня комунікативна спрямованість у викладанні різних дисциплін («Конфліктологія», «Загальна психологія», «Психологія і педагогіка», «Етика і культура поведінки державних службовців», «Організаційна поведінка державних службовців», «Риторика»). Дуже важливу роль в педагогічному процесі у вищій школі відіграє викладач, який є ключовою фігурою. На основі його діяльності відбувається вплив на духовний світ студента, він є зразком професійного спілкування. *2. Впровадження нових форм і методів навчання в практику професійної підготовки.* Ми вважаємо за необхідне використання комунікативних і ділових ігор, психологічного групового тренінгу, програвання своєї поведінки в різних ситуаціях у навчальному процесі тощо, тому що це інтерактивні методи. Як відомо, інтерактивне навчання формує вміння неординарно мислити, по-своєму бачити проблемну ситуацію, знаходити виходи з неї; обґрунтовувати свої позиції, цінності; розвиває вміння вислуховувати партнера по спілкуванню, вміння співпрацювати, вступати в партнерське спілкування, виявляючи при цьому толерантність, необхідний такт, доброзичливість; вміння вирішувати конфлікти тощо. *3. Розробка і впровадження в освітній процес вищої школи дисципліни за вибором.* Крім зазначеної комунікативної спрямованості різних дисциплін необхідно ввести у

навчальний план професійної підготовки державних службовців дисципліну за вибором «Основи професійного спілкування державного службовця», під час вивчення якої студенти набуватимуть досвіду професійного грамотного ефективного спілкування. Такий курс допоможе студентам узагальнити, систематизувати знання з питань спілкування, засвоєні раніше, отримати нову інформацію і більш глибокі знання в галузі професійного спілкування; сприятиме інтенсивному розвитку комунікативних, у тому числі професійних якостей майбутнього держслужбовця, його комунікативних умінь і навичок, розкриттю його комунікативного потенціалу.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що для підготовки кваліфікованого державного службовця важливо розвивати здібності до спілкування, вміння використовувати мовні засоби в різних соціальних ситуаціях спілкування з метою встановлення різного роду взаємодії, а також здатності оцінити і проаналізувати ситуацію спілкування, свій комунікативний потенціал і прийняти правильне рішення, оскільки для професійної діяльності державних службовців процес спілкування розуміється як соціальна і службова взаємодія діючих суб'єктів.

Тетяна Демкова

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, t.demkova@mail.ru*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ ТА ФАХОВІ ЛЕКСЕМИ У «ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Суспільно-політична термінологія займає особливе місце в системі спеціальної лексики сучасної української мови. Її сучасний стан характеризується різними тенденціями розвитку: активним розширенням складу суспільно-політичної термінології, що викликане, кардинальною перебудовою соціальної структури суспільства, зміною політичної системи та іншими чинниками; по-друге, процесами переходу значної частини спеціальних термінів, які позначали реалії радянського ладу, до пасивного вжитку; по-третє, переосмисленням значень існуючих термінів, деаксіологізацією їх семантики.

Для всебічного і повного дослідження суспільно-політичної термінології в першій чверті ХХІ сторіччя принципового значення набуває настанова на вивчення та системний опис різного роду джерел, у тому числі й регіональних словників. Один із таких словників – «Тлумачний словник сучасної української мови» за загальною редакцією В. С. Калашника. Ця праця, що побачила світ у 2009 році, містить близько 20 000 слів фахової лексики, які охоплюють різні сфери науки, техніки, виробництва, медицини тощо. Предмет нашої уваги –

представлена у словнику суспільно-політична лексика та фахові лексеми, суміжні із суспільно-політичною термінологією.

Шляхом суцільної вибірки сформовано картотеку, що налічує понад 190 термінів. Завдання дослідження полягають у тому, щоб виявити параметри лексикографічної репрезентації суспільно-політичної термінології, визначити особливості відображення полісемії, розглянути способи тлумачення термінів з погляду наявності чи відсутності ідеологічно конотованих елементів.

Як свідчать наші спостереження, словник містить не лише традиційні для української терміносистеми назви суспільно-політичних понять і реалій, що давно увійшли у вжиток, а й нові, які набули узуального статусу останнім часом. До складу перших належать: *абсолютизм, авторитаризм, адміністрація, амністія, безробіття, більшовизм, бюрократизм, волюнтаризм* та інші. До складу других належать такі терміни, як: *валютування, ваххабізм, геополітика, глобалізація, денацифікація, дефляція, дефолт, ізоляціонізм, істеблішмент, меритократія* та інші. Ці одиниці складають ядро досліджуваного корпусу номінацій. До периферії належать терміни економіки, фінансів, історії, релігій: *бонус, бюджет, квотум, госпітальєр, дебітор, девальвація, декабрист, демпінг, девідент* тощо.

Переважній більшості подані в словнику терміни є однозначними. До багатозначних належать *адміністрація*: «1. Державний урядовий апарат, органи виконавчо-розпорядчої влади із президентською формою правління. 2. *збірн.* Чиновники високого рангу, які перебувають на службі в органах, що здійснюють таку владу. 3. Керівний орган установи, організації, підприємства і т. ін. 4. Керівний персонал установи, організації, підприємства і т. ін. 5. Організаційна діяльність у галузі управління» [3, 13]; *рада*: «1. Колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що здійснює керівництво, радить у чомусь. 2. *політ.* Орган державної влади. **Верховна Рада України** – найвищий законодавчий орган державної влади в Україні. 3. *іст.* У Запорозькій січі – загальні збори козаків. **Рада генеральної старшини**» [3, 318].

Зауважимо на один важливий момент, який стосується особливостей відображення полісемії фахової лексики. Автори словника подають фахову лексику з урахуванням різних її виявів у відмінних терміносистемах. Тому один і той самий термін може подаватися як належний не лише до суспільно-політичної термінології, а й деяких інших суміжних галузей знань, наприклад, семантична структура слова *нейтралізація*, в аналізованому словнику має такий вигляд: «1. Послаблення або зведення до нуля впливу когось, чогось. 2. Політика, спрямована на не втягування соціальних угруповань і держав у боротьбу з іншими соціальними угрупованнями й державами. 3. Проголошення нейтралітету держави або нейтральності певної території. / Заборона вести воєнні дії на певній території. 4. Хімічна реакція, за якої розчин утрачає кислотні властивості внаслідок дії лугів і навпаки» [3, 227]. Таке подання створює необхідні передумови для виявлення усього спектру значень фахової

лексеми *нейтралізація* в українському словниковому просторі, шляхом зіставлення словникових статей у різних словника. Подібне явище спостерігаємо й на прикладі фахової лексики *блокада*: «1. *військ.* Становище, при якому територія, місто, армія і т. ін. перебуває в кільці військ ворога. *оточення, облога. 2. *політ.* Система заходів, спрямованих на економічну або політичну ізоляцію країни для здійснення тиску на її зовнішню політику. Δ **Валютна блокада** – заходи, що вживаються державою для обмеження обігу валюти іншої країни. 3. *мед.* Тимчасове припинення, виключення функцій однієї із систем організму або якогось органа» [3, 55].

Узвичаєною для радянської лексикографії практикою є розкриття семантики терміну шляхом використання різних оцінних елементів, що мають виразне спрямоване ідеологічне підґрунтя і виконують функцію вказівки на перевагу однієї ідеології на іншою. Якщо під цим кутом зору поглянути на способи розкриття значення термінів у «Тлумачному словнику сучасної української мови» виявляється, що автори максимально прагнули уникнути аксіологізації дефініцій, що можна спостерігати на прикладі таких одиниць, як *націонал-соціалізм*: «ідеологічна доктрина, що поєднує положення крайнього націоналізму (зокрема про расову винятковість) і соціалізму (контроль держави над економікою)» [3, 226]; *капіталізм*: «суспільний лад, заснований на різних формах приватної власності на засоби виробництва, ринковій економіці й громадянському суспільству, що складається з двох основних класів – власників засобів виробництва та найманих робітників» [3, 180]; *більшовизм*: «ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне» [3, 51].

Важливою ознакою лексикографічної репрезентації термінів є наведення численних видових відповідників до заголовного слова. Так до слова *капітал* наведено цілу низку видових понять: «сукупність коштів, що приносять прибуток. *Промисловий капітал*. Δ **Активний капітал** – капітал вільний від грошових зобов'язань; **Акціонерний капітал** – основний капітал акціонерного товариства; **Банківський капітал** – кошти банку (власні і залучені), якими він оперує; **Венчурний капітал** – капітал, використовуваний для фінансування науково-технічних розробок і винаходів; **Додатковий капітал** – капітал, отримуваний від продажу акцій за ціною, вищою за номінативну, або в наслідок додаткової емісії акцій; **Номінальний капітал** – сума, на яку засновники акціонерного товариства планують випустити акції; **Оборотний капітал** – капітал, який інвестують у поточні активи підприємства; **Позиковий капітал** – кошти, майно, які на певних умовах надають у позику; **Стартовий капітал** – капітал необхідний для започаткування власної справи; **Статутний капітал** – початкова, визначена статутом сума капіталу підприємства; **Фіктивний капітал** – капітал у вигляді цінних паперів» [3, 180].

Для того, щоб зрозуміти ступінь відмінностей між тлумаченням термінів у словниках, які належать до різних етапів розвитку української лексиког-

рафічної думки, звернімося до тлумачення слова *бюрократ*: «представник бюрократичної системи управління» [3,63]; *бюрократ*: «1. Службова особа, яка, на шкоду справі і інтересам громадян, неухильно додержується формальностей у справах. 2. заст. Представник бюрократичної системи управління; великий урядовець» [1,269].

Деаксіологізація термінів простежується також і у словах *бізнес*: «комерційна, біржова або підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку» [3,50]; *бізнесмен*: «людина, що працює в певній сфері економічної діяльності для отримання прибутку.* підприємець, комерсант» [3,50].

Значна частина термінів відображає політичні реалії, що характеризують життя сьогоденного суспільства. До таких фахових номінацій належать, зокрема *ваучер*: «1. Грошовий підтверджувальний документ (наприклад, оплачений рахунок або квитанція), розписка. 2. Документ, що посвідчує надання кредиту, оплату» [3, 67]; *ваххабізм*: «релігійно-політична радикальна течія в ісламі, що заснував у кінці XVIII ст. Мухамед ібн Абд аль-Ваххаб, яка закликала до об'єднання арабських племен у боротьбі проти турецького поневолення; основна мета – встановлення у світі законів шариату» [3, 67]; *деномінація*: «зміна номінальної вартості грошових знаків з обміном за певним співвідношенням старих знаків на нові з метою впорядкування грошового обігу, спрощення розрахунків тощо» [3, 101]; *імпічмент*: «особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності та усунення з посади за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну повноважень, одержаних ними внаслідок виборів» [3, 153]; *екзт-пол*: «громадське опитування виборців на виході з виборчої дільниці після голосування про їхні результати з метою оперативного прогнозування загальних результатів виборів» [3, 119].

Ще однією характерною особливістю, аналізованого словника, є прагнення авторів максимально повно й розгорнуто визначати зміст базових для відповідних галузей знань одиниць. Наприклад, термін *марксизм* у словнику розкривається широко й розлого: «система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів (засновники – К. Маркс і Ф. Енгельс), що інтерпретує всесвітній історичний процес як зміну суспільно-економічних формацій, в основу котрих покладено певний спосіб виробництва; він продовжує свої класи, між якими існують антагонізм, класова боротьба» [3,205]; *економіка*: «історично визначена сукупність суспільно-політичних відносин, яка характеризує відповідний економічний лад суспільства. *Економіка капіталізму*. 2. Організація, структура та стан господарського життя країни, регіону, певної галузі господарства. *Ринкова економіка*. 3. Наука, що визначає специфіку виробничих відносин у певній галузі, сфері суспільної діяльності. *Економіка промисловості, економіка управління*» [3,120]; *методизм*: «релігійна течія в протестантизмі, поширена головним чином у США й Великої Британії, що закликає до методичного, неухильного виконувannya вірними релігійними обов'язків й акцентує релігійну смиренність, терпіння» [3, 211].

Зауважимо, що словник містить цілий ряд рідковживаних термінів, що, безперечно, підвищує його пізнавальну цінність. До складу рідковживаних, вузькофахових термінів належать: *ідеократія*: «політичний устрій у державі, коли владна еліта у своїй діяльності керується передусім певною ідеологічною доктриною» [3, 147]; *інтерпеляція*: «особливий вид офіційного запиту депутатів парламенту, у якому сформульовано у письмовий формі вимога до уряду в цілому або до окремих його членів дати пояснення з приводу суспільно важливого конкретного питання або загальної політики (є однієї з форми парламентського контролю за урядовою діяльністю, притягнення уряду до політичної відповідальності)» [3,166]; *іредентизм*: «1. Політичний і суспільний рух в Італії в кінці XIX – на початку XX ст. за приєднанням до Італії прикордонних земель Австро-Угорщини, які були населені італійцями і не увійшли до складу Італії під час її возз'єднання. 2. Політичний рух за незалежність, учасники якого борються за возз'єднання з історичної батьківщиною відірваних територій» [3, 172]; *маздаїзм*: «релігія Стародавнього Ірану, що ґрунтувалася на поколінні богів світла та добра ім'я Ахурамазда; співіснувала з зороастризмом і мала з ним багато спільного» [3, 201].

Кожен словник, особливо словники фахової лексики, відображає стан розвитку певних наукових та технічних дисциплін, рівень наукової думки. Особливості світоглядних систем та ідеологій, які прямо чи опосередковано впливають на особливості осмислення тих чи інших понять і формують змістові параметри відповідних термінів. Із цього погляду, заслуговує на увагу спосіб тлумачення окремих суспільно-політичних термінів, який полягає у відмові авторів від використання звичних класифікаційних схем і характеристик. Як приклад можна навести тлумачення терміна *соціалізм*: «1. Суспільний лад, основою виробничих відносин якого є державна й колективна власність на знаряддя та засоби виробництва. 2. Вчення про побудову такого суспільства» [3, 370]; *соціалізм*: «1) вчення, що висували як мету й ідеал встановлення суспільства, в якому відсутні експлуатація людини людиною і соціальний гніт, утверджується соціальна рівність і справедливість; 2) за *К. Марксом*, перша фраза комунізму; суспільний лад, який приходить на зміну капіталізму і заснований на суспільній власності на засоби виробництва і справедливому розподілі, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з комуністичною партією. Поняття *С.* виникло в XV–XVI ст., втілювало мрію народу про суспільно соціальної справедливості» [2, 255].

Звичайно, аналізований словник належить до малих словників. Він жодною мірою не претендує на вичерпний, всеохопний опис фондових одиниць спеціальної лексики. Однак, у же ті мовні факти і явища, які потрапили у сферу уваги лексикографів і знайшли своє відображення у словнику, дають підстави вести мову, з одного боку, про важливість такого типу регіональних словників для з'ясування цілого ряду питань теоретичного і практичного характеру, а з другого боку, містять наочне підтвердження фактів динаміки фахової лексики та її осмислення спеціалістами.

Література

1. Словник української мови: в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 269.
2. Соціологія: словник термінів і понять / [за заг. ред. А. Білецького, Ю. Козловця]. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.
3. Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика / Заг. ред. проф. В. С. Калашника. – Х.: ФОП Співак Т. К., 2009. – 464 с.

Аліна Шерстюк

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, bugaevsky73@mail.ru*

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ

Аналізуючи мовну ситуацію в Україні, визначимо її як сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їхньому територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії, в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень. Мовна ситуація в країні є незбалансованою і характеризується рядом специфічних ознак, що, власне, не є притаманним лише нашій державі. Її знання і розуміння є дуже важливим для вироблення правильної мовної політики.

Державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу. Українська мова є державною, нею говорять національне радіо й телебачення, на ній створюється елітарна культура, її вивчають у школі, її досконале знання є ознакою інтелектуальності і приналежності до вищих верств суспільства. Російською мовою розмовляють у побуті; вона переважно застосовується у дрібному бізнесі і на виробничо-технічному рівні (технічна документація, використання побутових приладів, комп'ютерної техніки, програмного забезпечення тощо) [2].

Мовна політика виступає як частина національної політики держави, спрямованої на певний мовний розвиток. Спілкуючись українською мовою, ви автоматично використовуєте «високий стиль» коректності та, принаймні, формальної шанобливості. Соціальні й комунікативні показники функціонування двох мов засвідчують стан розколотого за мовною ознакою суспільства, яке втрачає найдієвіший засіб консолідації – національну мову, а разом з нею – і перспективу побудови міцної і самостійної держави.

Головна проблема в тому, що будь-якої системної політики, яка би мала чіткі і досяжні цілі, не проводилося. Покращення останніх років зачепило лише верхи суспільства – свідому україномовну частину, якій просто стало комфортніше жити у власній країні. В той же час, будь-яке покращення стану української мови не зачепило і не зачепить права та комфорт російськомовних

українців: сфера вжитку російської мови в Україні є і буде залишатися широкою.

Державною визначається мова, яка «закріплена традицією або законодавством, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Це мова більшості корінного населення країни» [7].

Двомовність українців, тобто засвоєння ними, крім своєї, ще й російської мови, є явищем позитивним, яке відповідає як традиціям багатьох демократичних держав, так і національному менталітету. Загальноприйнята практика двомовних телепрограм, двомовних ведучих, запрошення на телебачення, у тому числі державне, московських дикторів, ведучих, котрі впроваджують нормативне російське мовлення, консервує асиметричну двомовність і сприяє поширенню змішаної українсько-російської мови.

За нинішніх умов високого рівня асиміляції міського населення Сходу й Півдня, а частково й центральних регіонів, без державної підтримки українськомовної культури фактор більшої комунікативної потужності російської мови «працюватиме» на подальшу русифікацію країни й утримування її в зоні впливу російського інформаційного простору. Основною задачею зараз є регіоналізація мовної політики.

Зрушення у ставленні до української мови існують, чимало мешканців міст ставляться до неї позитивно. Є й об'єктивні проблеми, які неможливо вирішити протягом стислого часу. Виходить, хибність нинішньої мовної політики полягає в тому, що в ній переважає негативна мотивація – «зобов'язати» та «заборонити». Натомість, потрібне переважання позитивної мотивації – «заохотити» та «зацікавити» [6, 3].

Це відбувається великою мірою через те, що сфера вжитку української мови у містах центральної та східної України, навіть у Києві, залишається вкрай обмеженою. Українська мова досить мало присутня у діловому спілкуванні, яке займає більшу частку життя сучасної людини, частково і вища освіта лишається фактично російськомовною, саме тому українізацію системи освіти має супроводжувати максимально широке впровадження української мови в масову культуру.

Мовознавець Г. Мацюк наголошує, що «комунікативну потужність російської мови підтримують складові: території, які в різний час увійшли у склад України і мають різний рівень національної свідомості; багатоконфесійність України; стан культури в державі; недостатній розвиток елітної культури. Подібні умови гальмують інкультураційну функцію української мови [3,8].

Протягом кількох поколінь мешканці проблемних регіонів зивкали до того, що єдино можливою для публічного спілкування мовою є російська, для переважної більшості мешканців донбаських міст саме російськомовне комунікаційне середовище стало звичним, таким, що найбільше відповідає

їхнім вимогам та потребам. Потреба спілкування з офіційними органами мовою, якою багато (а в деяких регіонах навіть більшість) людей не володіють на належному рівні, не сприяє позитивному ставленню їх до української мови.

Нинішню мовну ситуацію України характеризує конфлікт між двома літературними мовами – українською та російською. Асиміляція значної частини українського населення, що спричинила ослаблення національної самосвідомості українців, витіснення української мови російською у східних, південних і частково центральних областях України, передусім, у великих промислових центрах, становить одну з головних перешкод у побудові національної держави, незалежної від колишньої імперської метрополії.

Тому єдиним шляхом є розширення вжитку української мови, подальшого призвичаєння до неї широких верств населення, за якого ця мова вже не буде викликати негативних емоцій частини населення сходу та півдня. Стабілізація ситуації та підвищення рівня мовної толерантності можливі лише за умови реалізації комплексної системи заходів з боку державних інституцій щодо розвитку української мови як єдиної державної. Національна мова повноцінно виконує свою державотворчу функцію лише в тому випадку, коли виступає засобом комунікації широких верств населення країни. Дуже важливо в цьому зв'язку синхронізувати процеси соціального, мовного і культурного розвитку суспільства [4, 27].

Зважаючи на мовно-культурний дуалізм, характерний для значної частини регіонів України, неможливо уникнути офіційної двомовності. Тільки ця двомовність має бути справжньою. Скажімо, володіння та користування українською мовою чиновниками – це те, що держава цілком може врегулювати.

Мова – той визначальний чинник, без якого говорити про існування єдиного культурного простору країни не доводиться. Актуальність мовної проблеми визначається об'єктивним станом вживання української мови в багатьох регіонах України. Потрібна програма підтримання української мови, у розробленні якої брали б активну участь соціологи та соціальні психологи.

Література

1. *Крисанова О.* Проблема державної мови в сучасному суспільстві // *Персонал.* – 2005.
2. *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / *Л. Масенко.* – К.: Академія, 2004. – 162 с.
3. *Мацюк Г.* Нова роль соціолінгвістики в ієрархії дисциплін мовознавчого циклу / *Г. Мацюк* // *Вісник Львівського університету. Сер. «Філологія».* – 2006. – Вип. 38. – Ч. II.
4. *Радевич-Винницький Я.* Рідна мова в ситуації двомовності (Українські реалії) / *Я. Радевич-Винницький* // *Українознавство.* – 2007. – Ч. 3 (24). – С. 23–30.
5. *Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики.* – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.
6. *Українська мова в XXI столітті: проблеми стану і статусу* // *Дивослово.* – 2010. – № 8. – С. 2–5.
7. *Українська мова* // *Енциклопедія.* – К., 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um14.htm>>.

Олександра Захарова, Анастасія Іванушко
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, nastiana07@ukr.net

ВПЛИВ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЯХ

Наразі є дуже популярною тема викладання в українських ВНЗ не державною мовою. Зазначена проблема має свою давню історію, однак досі не є вирішеною. Більшість сьогоденних абітурієнтів попередньо навчалися у дошкільному закладі, а потім і у школі державною мовою, тобто всі дисципліни викладались українською мовою. А вступивши до ВНЗ, у багатьох студентів виникає подив від того, що в національному університеті викладання ведеться російською мовою.

Візьмемо для прикладу національні ВНЗ, що розташовані на сході України, адже їх достатньо багато і такі навчальні заклади мали б бути більш вагомими для України, тому що це «звання» підвищує рейтинг навчального закладу. А що означає «національний»? Аби не було жодних сумнівів щодо компетентності цього визначення, звернемось до першоджерела, тобто Указу Президента України № 451/95 від 16 червня 1995 року, згідно з яким статус національного надають закладу (установі) України, «який досяг найвищих показників у своїй діяльності щодо використання інтелектуального потенціалу нації, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, запровадження державної мови і є провідним серед галузевої групи закладів (установ) гуманітарної сфери. Статус національного закладу (установи) України може бути надано одному або декільком закладам (установам) залежно від їх кількості у відповідній групі, але не більш ніж трьом. Підставами для надання закладу (установі) України статусу національного є загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності закладу (установи); розроблення і практична реалізація ним найважливіших державних програм у гуманітарній сфері; наявність у закладі (установі) визнаних на загальнодержавному або світовому рівні фахівців та їх авторських шкіл чи фахівців з високим рівнем професійної кваліфікації та великим досвідом практичної роботи, що забезпечують вагомі результати в діяльності закладу, а також наявність сучасної матеріально-технічної бази; перспектива дальшого його розвитку» [1].

Це все дуже цікаво, проте ми хотіли б звернути увагу на одну, не менш важливу, частину цього указу, а саме на «реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, запровадження державної мови». Тобто саме звання «національного» передбачає впровадження в навчання української мови і, звісно, популяризації її серед студентів, викладачів, допоміжного персоналу. Тоді чому викладачі, спираючись на те, що в групі (аудиторії) можуть бути іноземні студенти, викладають не державною мовою? Якщо «іноземний студент» вступив до українського ВНЗ, то нехай вчить українську мову. Він

знав куди вступає і на що підписується. Вони (іноземні студенти) – гості нашої країни, тому вони мають підпорядковуватись правилам і законам нашої країни.

Тому, як на нашу думку, аргументи щодо наявності в аудиторії іноземних студентів не повинні бути підставою для викладання в українських ВНЗ російською мовою. Ви не подумайте. Я не расистка і в мене не має якогось упередженого ставлення до російського народу. Всі ми – слов'яни. І пов'язані одним минулим. Проте, на разі Україна – окрема, незалежна ні від кого країна зі своєю культурою і мовою, яку ми маємо розвивати і поважати. Звісно, на Україну має великий вплив Росія і це не розумно заперечувати цей факт, проте Росія ніяк не може звикнути до тієї думки, що Україна їм не належить і тепер живе самостійним життям.

Отже, ми вважаємо, що кожен із нас має вносити щось своє у розвиток нашої держави. Щоб до нашої держави хотіли приїжджати навчатись, відпочивати, працювати та подорожувати.

«Якщо хочеш змінити світ – почни з себе». Нехай кожен почне з себе. І тоді весь народ буде підхоплювати цю хвилю. Йдеться про те, що якщо викладачі у ВНЗ самі почнуть викладати українською мовою, то і студенти будуть до неї тягнутися, адже у них просто не буде вибору.

Якщо ми вже згадували про функціонування мов в Україні, то не можна оминати увагою ще одне поняття «регіональна мова» і зупинитися на цьому аспекті більш детально.

У 2012 році через те, що більшість українців розмовляє російською, ледь не вступив у силу Закон «Про мови України», який надав би російській мові статус не стільки регіональної, як другій державній мові України. Цей Закон сколихнув усю країну. Спалахнули невдоволення з боку багатьох громадян України, особливо в західній її частині. Але така поведінка з боку українців є передбачуваною і нормальною, адже ми існуємо, як незалежна держава, і мова у нас може бути тільки одна – українська. Немає у світі країни, де мала б потужно функціонувати українська мова, адже ми єдині носії нашої милозвучної мови. А якщо вводити російську як регіональну, а насправді нарівні з українською державну, то, на нашу думку, почнеться справжнє пригнічення і забування української мови: закриватимуться українські школи, а вищі навчальні заклади, у свою чергу, остаточно перейдуть на викладання російською. Врешті решт, від України залишиться тільки історія, назва і ті рештки культури, які будуть нести у своїх серцях справжні патріоти нашої країни.

На щастя, закон був відхилений та знятий з розгляду 1 лютого 2011 року. Але через рік, 10 серпня 2012 року, набув чинності Закон «Про засади державної мовної політики», де йдеться про те, що «державна мовна політика в Україні має завдання: відрегулювати суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української мови, як державної; регіональних мов або мов меншин та ін., якими користується населення країни в державному, економічному, політичному і громадському житті; міжособовому та міжнародному

спілкуванні, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності українського суспільства» [2].

З точки зору міжнародної політики, регіональні мови мають вкрай важливе значення в кожній країні. Та неприпустимим, на думку академіка НАН України Г. А. Скрипник, є формулювання, що проходить наскрізно через текст усього закону та означає пряму підміну української мови російською. Науковець піддала нищівній критиці низку положень цього псевдозакону, зокрема: статтю 9 «Мова ведення засідань Верховної Ради України», де вказано, що засідання Верховної Ради України, її комітетів і комісій ведуться державною мовою, але промовець може виступати й іншою мовою; статтю 12 «Мова документів про вибори та референдуми», де йдеться про те, що матеріали передвиборної агітації виконуються державною мовою або регіональною мовою (мовами) на розсуд самого кандидата, політичної партії чи її місцевої організації – суб'єктів виборчого процесу та інші. У розділі III «Мова освіти, науки, інформатики і культури», ст. 20 «Мова освіти», п. 2 указано, що громадянам України гарантується право отримання освіти державною мовою і регіональними мовами або мовами меншин. Це право забезпечується через мережу дошкільних дитячих установ, загальних середніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих державних і комунальних навчальних закладів з українською або іншими мовами навчання, яка створюється у відповідності з потребою громадян згідно з законодавством України про освіту. Насамкінець науковець Г. А. Скрипник констатує, що відповідно до закону державну мову можна використовувати, але не обов'язково, оскільки для цього є регіональні мови [3].

Ще категоричнішою є думка С.О. Соколової, завідувача відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, доктора філологічних наук, яка вважає, що проект закону «Про засади державної мовної політики» суперечить Конституції України, порушує засади конституційного ладу й загрожує цілісності Української держави. Прийняття такого закону спричинить загострення мовного питання в країні, воно може спричинити непорозуміння між громадянами і навіть сутички на мовному ґрунті, а в разі спокійного розвитку ситуації та послідовного виконання положень закону призведе до поступової втрати українською мовою статусу державної, зведе її до положення однієї з регіональних мов, внаслідок чого Україна може втратити статус національної держави [3].

Як висновок, хочемо констатувати, що історія України вже засвідчила, що українську мову не можна знищити законодавчо, забути чи зневажити. Вона – символ нашої незалежності та єдності.

Література

1. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/451/95>
2. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
3. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici>

СЕКЦІЯ IV

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Наталя Аксьонова
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, knishenko@meta.ua

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ: СТРАТЕГІЇ ТА ПРАГНЕННЯ

Переселення українця на нові землі розглядається в науковій літературі здебільшого як явище вимушене, в контексті негативних умов, що цьому передують. Колонізаційні прагнення українства в історіографії має вузько направлену тенденцію – як то заселення і освоєння відповідних територій, які етнос, начебто, сам не бажаючи того історично освоював. Рухливість українського селянства, його прагнення до переселення пов'язують зазвичай з малоземельністю, злиденністю. Стереотипно прагнення переселитися не притаманне українцю, він завжди є таким, що міцно тримає зв'язок із землею своїх пращурів. Постають питання: які внутрішні рушійні сили давали можливість і насагу переселенню українства в таких масштабах і вимірах; як ці історичні процеси відбилися на формування українського етнічного характеру; в силу яких почуттів і настроїв, реакцій на події, що відбувалися, українство вибирало саме такий шлях розвитку – колонізувати відповідні території. Розглянемо колонізаційні процеси не під кутом історичної зумовленості, а насамперед як цілісну систему типових для української спільноти рис поведінки, намагання досягти своєї самості.

Чи дійсно сама ідея колонізації не імпонує українській ментальності, не знаходить відповідного відгуку в національному характері? Невже українець зголошується бути колоністом лише в крайньому випадку і ніколи не наважується на цей крок самостійно – лише за обставин превалювання чужого впливу.

Проблема колонізаційних процесів українського етносу в історіографії визначається як заселення і освоєння відповідних територій, які етнос приєднував в ході історичного розростання. Переселення українця на нові землі розглядається здебільшого в контексті негативних умов, що цьому передують і як явище вимушене. Негативну оцінку колонізаційним прагненням українців надав і Михайло Грушевський. Він твердив, що переселення на Слобідську Україну за умов визвольної війни є дезертирством з поля бою, антипатріотичною дією і підкреслював, що справа української державності «була *вбита за ціну її територіального розширення*». То чи дійсно українці зраджували самих себе розширюючи свої територіальні межі?

Не заглиблюючись в економічні причини цього явища розглянемо самі способи колонізаторської політики, яку провадило українство. Це на перший

погляд колонізаційні маси українства виходили за межі етнічних територій хаотично. Рушійною силою, що вела до переселення в традиційному суспільстві була громадська думка. Створювався цілий механізм переселенства. Серед бажаючих переселитися обиралася особа, яка опікувалася цим процесом. Селянська громада об'єднувалася із метою переселення засилала до неосвоєних земель розвідників – осадчих. Цей дієвий образ, повністю тотожний грецькому ой кісту, супроводжував не одну хвилю переселенського руху українців, частково його функції наприкінці ХІХ ст. взяли на себе посередники-вербувальники. Осадчі виконували роль керівників нових переселень, першопочатково їх функції співпадали з функціями ватажків чумацьких валок. На початкових етапах переселенні вони ставали головами громад.

Головним фактором можливості масового переселення постає наявність в українські спільноті навичок чумакування. Чумацтво стало способом життя не одного покоління українців. Чумацьким промислом займалися селяни незалежно від інших занять, оскільки ходили в дорогу лише з весни і до ранньої осені, оберігаючи волів від негоди. В інший час вони займалися хліборобством – орали, сіяли, косили, молотили, жили як і всі односельці, дотримуючись всіх обрядів і звичаїв. Існували цілі села, що були населені одними тільки чумаками. Навіть коли вони виділялися в окрему верству, то мало хто потім покидав це заняття і займався виключно землеробством. Землеробство українця було напряму пов'язане з виробництвом хліба на продаж, тому воно не мислилося без такого господарчого процесу, як перевезення. Ф. Ніконов зазначав: *«по обширности хлебных операций в больших торговых слободах.. чумачество составляет одно из главнейших занятий малоросса»*. Наприклад, українці Слободжанщини упродовж усе ХІХ ст. були головними виробниками ярової пшениці та іншого збіжжя – *«употребляют пшеницу по большей части с полей наших малороссов, не говоря уже о местной ссылке пшеницы для сплава по Дону, но более на фурах, производимо и туземными и иногородними, иногда даже иностранными промышленниками»*. Українство характеризується поєднанням землеробства з торгівлею, при чому з переважанням останньої, навіть в умовах нав'язування іншого способу життя. Цьому сприяло те, що навіть в умовах кріпацьких відносин українське селянство не покинуло ремесла чумака і чумакувало цілими селами. Серед чумаків Слобідської України були багаті поміщицькі селяни, що мали від 15 до 40 паровиць. Лише у одного тільки чумака мінімум було по шість, десять, дванадцять та більше пар волів. Інколи це число було біля 70. Маючи широку практику пересування з громіздкими вантажами на великі відстані, український селянин легко вирушав у дорогу, забираючи з собою своє господарство і навіть подекуди хати і церкви. Маючи про запас кілька осей і коліс, чумаки з допомогою своїх товаришів або навіть самі швидко заміняли деталі, що зносилися. Конструкція мажі була нескладної і дуже придатною для перевезу вантажів в умовах бездоріжжя і безлюддя. На ніч біля табору чумаків виставлялися калавурні, а вози ставилися по п'ять рядком, який називався фланкою. Чумаки засвоювали у такий спосіб і військові навички, що були притаманні для їх побуту. Уклад, запозичений з чумацьких

валок дозволяв переселятися колоністам досить впевнено. Ця впевненість щодо подолання відстаней склала ще один фактор української колонізації – постійність, хвилеподібність, відсутність в ній перерв відзначив і Д. Багалій – *«волны малорусской эмиграции превращают все большее количество хуторов и слободок в многолюдные слободы»*. Але при цьому така мобільність ґрунтується на розумінні маже негайної готовності ведення землеробського та іншого господарювання – *«йшли на нові місця здебільшого весною, задалегідь, мабуть, щоб зорати нову землю на озимину та по теплу збудувати хату»*, – зазначав М. Сумов. У період визвольної війни людність сміливо вирушає зі своїх осель зразу цілими селами або загонами, що складаються уже під час руху, і просуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кілька сот родин.

Організація колонізаційного руху українців вразила своєю продуманістю М. Сумцова: *«це були поважні господарі, що йшли на нові місця не в-осліп, манівцем, аби-як, а розумно, з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами-мажсами, з грішми, одежиною, з попами, дяками, церковним майном, богослужбними книгами київських та львівських виданнів, з вчителями для виховання діток малих»*. Переселення відбувалося лише за умов визначення придатності нових земель (відповідна якість, ландшафт, наявність водних мереж) і їх незаселеності.

Українці розглядали колонізаційні процеси як явище, пересічне, необхідне і повністю внутрішньо обґрунтоване. Воно переґукується з внутрішньою структурою грецької колонізації, оскільки в більшості випадків причини колонізації крилися в малоземельності українського селянства, яка ставало певним остракізмом і рушійником їх подальшої долі – *«более древние и крупные слободы суть, так сказать, метрополи остальных, более мелких слобод, а последние их колонии»*, – так змальовує колонізацію Слобожанщини Ф. Ніконов.

Як намагання досягти «неосвоєних земель» можна розглядати процес «ходіння в народ», що був притаманний усім, хто намагався забезпечити культурне піднесення українського етносу в ХІХ ст. Колоністи-народовці намагалися не стільки освідчити народ, скільки самостійно осягнути межі українства в історично-просторових проєкціях. Такі проєкції охоплювали намагання осягнути «правильність» селянського життя.

Само по собі «шукання вільних земель» співвідноситься з утопічним прагненням ідеального життя, втілює додержавницький ідеал волі і як це не дивно повністю співпадає з картиною сприйняття світу українцями. Фактор незаселеності стає наріжним каменем стратегій української колонізації. Бажання «вільних» земель саме в прямому сенсі цього слова є головною причиною колонізаційного поступу. Мирний характер колонізаційних процесів, освоєння лише «незайнятих» територій, розвідницький етап передколонізації через торгівельні шляхи (оргонавти=чумаки), наявність ватажка колоністів (ойкіст=осадчий) зближує і характеризує українську колонізацію і грецький цивілізаційний поступ.

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ: ВІД ЗАСЕЛЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

«Ми з тобою однієї крові – ти і я!», – незабутній Кіплінг та його крилата фраза. Фраза, що з дитинства привчала нас любити і дбайливо відноситись до наших братів. Але вислів можна трохи перефразувати – «Ми з тобою однієї землі і крові!». І тоді можна повною мірою віднести її до всіх, хто проживає в Білгородській, Курській, Воронежській, Харківській, Сумській, Донецькій і Луганській областях. Бо саме ці регіони частково або повністю складають історичний край – Слобожанщину.

На сьогоднішній день дослідження історії Слобідської України є актуальним. В історіографії Слобожанщини існує багато питань, що не отримали достатнього висвітлення. Продовжують виникати суперечні питання з приводу її територіального розміру, історичного минулого тощо.

Слобідська Україна або Слобожанщина – історичний край, у східній частині України та прикордонних областях Російської федерації що охоплює нинішні Харківську, Сумську та частину Донецької і Луганської областей України, а також частину Воронежської, Курської та Белгородської областей Російської федерації.

Слово «слобода» згідно «Глумачного словника живої великоросійської мови» В.І. Даля, означає «село вільних людей». Звідси і походять назви Слобідська Україна і Слобожанщина.

За ранньої доби Слобожанщина становила частину території сіверян. А з кінця IX ст. вона увійшла до складу Київської держави, зокрема в XI ст. до Чернігівського, а згодом Переяславського й Новгород-Сіверського князівств. Однак монголо-татарська навала, а згодом татарські напади на кілька століть перетворили освоєні землі на безлюдні території.

Проте, з плином часу, протягом XV – першої половини XVI ст. ця територія знову почала заселятися селянами і козаками з Лівобережної та Правобережної України [2].

На заселення «дикого поля» мали значний вплив місцеві річки. Тепер жодна з них не судоходна, але колись було інакше. Починаючи з другої половини XVI ст. на Слобожанщині мали місце два великі потоки колонізації: з півночі – йшла московська колонізація, пов'язана з будівництвом військово-оборонних ліній для охорони Московської держави; із заходу – українська, викликана екстенсивністю господарської діяльності населення Наддніпрянщини, а згодом ще й підсилена польсько-шляхетською неволею. Основну масу українських переселенців становили козаки, селяни й духовенство.

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII-XVIII ст. відбувалася кількома хвилями. Масового характеру вона набула особливо в 30-х роках XVII ст., коли після поразки козацьких повстань їхні учасники

переходили московський кордон і діставали дозволу селитися на Слобожанщині. У 1654 р. переселенці з Правобережної та Лівобережної України заснували м. Харків.

Події Руїни викликали нову хвилю колонізації з Правобережної України в 1670-х–1680-х рр. Остання найбільша колонізаційна хвиля припадає на 1720-ті–1730-ті рр., у зв'язку з відновленням польсько-шляхетського панування на Правобережжі, поразкою гайдамацького руху 1734 р.

В 1731 р. влаштовувалася так звана Українська лінія, призначення якої було служити перешкодою до вторгнення в Російські межі татарських зграй. Основною частиною вона проходила територією Слобожанщини.

До 1735 р. число слобідських козаків і їх підпомічників зросло до 100 000 душ. Для управління Слобідської України Анна Іоанівна призначила особливу канцелярію з гвардійських офіцерів. Однак правління це було важким і безглуздим, так як гвардійським офіцерам регулярних частин до цього мало було діла.

З 1775 р. Катериною II майже всій Слобожанщині було присвоєно титул Харківського генерал-губернаторства.

Уже з кінця XIX ст. Харківщина стає осередком освіти. Саме тут в 1805 р. виник один з перших в Росії Харківський Імператорський університет (6-й за рахунком). Тому Слобожанщину багато істориків вважають колыскою українського культурного відродження [4].

Бурхливі події революційні події початку XX століття не минули й Слобожанщину. Жовтнева революція прийшла на Слобожанщину в грудні 1917 року більшовицькими військами під командуванням Антонова-Овсієнка. Бої між частинами Української Центральної Ради і Червоної гвардії Раднаркому відбувалися в Сумах, П'ятихатках, Куп'янську, Вовчанську. Як результат, тут вперше було проголошено радянську владу.

Відомо, що у січні 1918 року була створена Донецько-Криворізька Радянська Республіка з центром у Харкові. Але просування Червоної Армії дало змогу збільшити території і утворити Українську Соціалістичну Радянську Республіку, де Харків з 1919 по 1934 рр. був її столицею [1, 776].

Вся територія Слобожанщини серпня 1941 р. по жовтень 1943 р. потрапила до німецько-фашистської окупації. За час війни населення Слобідського краю зменшилось до 30 %, а у деяких регіонах воно було значно меншим і становило 10-15% [3, 68].

Харків в результаті війни виявився одним з найбільш зруйнованих міст в Європі. Загальний збиток Харкову склав 33,5 мільярда рублів. Західні експерти передбачали, що на відновлення як міста, так і регіону знадобиться 50 років.

У 50-ті–80-ті роки XX ст. відбулась масова забудова житлових районів Харкова – Олексіївки, Павлового Поля, Салтівки. На цей період була відбудована або збудована наново майже уся територія Слобожанщини.

Нині більша частина Слобожанщини займає територію незалежної України. У регіоні налічується велика кількість заводів і підприємств з видобутку та виробництва різного виду продукції.

Харків – друге за кількістю населення та одне з найбільших міст України, вважається центром освіти України, оскільки налічує понад 16 вищих навчальних закладів.

Економічне значення Слобожанщини є неоцінимим. Питому вагу в загальному обсязі реалізації промислової продукції в країні мають такі підприємства як ВАТ «Турбоатом», ТОВ «Техніком», ДП «Електроважмаш», ВАТ «Харпідшипник» та інші, і це беручи до уваги лише Харківську область.

Слобожанщина дала світові таких видатних літературних творців як Григорій Сковорода, Семен Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко та ін.

У Харкові налічується аж 16 театрів, найвідоміші з яких Березіль, Театр «Post Scriptum», Харківський академічний театр музичної комедії, Харківський академічний український драматичний театр імені Тараса Шевченка, Харківський національний академічний театр опери та балету імені Миколи Лисенка, Харківський державний академічний театр ляльок імені В.А. Афанасьєва та інші.

2012-го року Харків став одним із 4 міст України, приймаючих матчі Євро-2012, а стадіон Металіст прийняв понад 120 тис. уболівальників з усієї Європи.

Підсумовуючи можна сказати що Слобідська Україна в результаті своєрідного історичного досвіду набула низку особливих рис в соціально-економічному та політичному житті. І на сьогоднішній день серед інших українських регіонів Слобожанщина посідає важливе місце в культурно-освітньому та економічному розвитку нашої країни.

Література

1. Довідник з історії України. Слобідська Україна. – К. : «Генеза», 2002. – 778 с.
2. История Слобожанщины: [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://planetguide.ru/academy/entry/664/>
3. *Саратов И. Е.* Харьков, откуда имя твоё? / ред. Н. З. Алябьев. – 3-е, доп. – Х. : ХНАГХ, 2003. – 248 с.
4. Слобідська Україна (Слобожанщина): [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://histua.com/istoriya-ukraini/istoriya-okremix-ukrainskix-zemel/slobozhanwina>

Валентин Субботін, Онисія Махоніна

*Харківський національний університет радіоелектроніки,
м. Харків, Valik.com.ua.96@mail.ru*

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ: ВІД ЗАСЕЛЕННЯ ДО ПІ ПОЛОВИНИ XVII СТІЛІТТІ

Слобідська Україна або Слобожанщина – історико-географічний край у східній частині України та прикордонних областях Російської федерації. В сучасних межах охоплює частину Луганської і Сумської області, частину Харківської області України, та частину Воронізької, Білгородської, Курської областей Російської федерації.

Питання історії розвитку Слобожанщини не втрачає своєї актуальності в сучасній історіографії. Існує низка питань, які потребують всебічного вивчення. Зокрема це стосується історії заселення Слобідської України та розвитку регіону до другої половини XVII століття.

Сліди найстаршого заселення пізнішої Слобожанщини походять з молодшого палеоліту. З кінця IX ст. вона увійшла до складу Київської держави, зокрема в XI ст. до Чернігівського, а згодом Переяславського й Новгород-Сіверського князівств. Після татаро-монгольської навали XII ст. регіон запустів. З початку XVI ст. Слобожанщина переходить до складу Московського князівства.

Починаючи із другої половини XVI ст., на Слобожанщині існували два потоки колонізації: з півночі йшла московська колонізація, пов'язана з будівництвом військово-оборонних ліній для охорони Московської держави з заходу – українська, викликана, за одними версіями, польсько-шляхетською неволею й визиском, за іншими – силою промислово-добичницьких інтересів населення Наддніпрянщини. Цій масовій народній колонізації не могла дорівнятися не тільки московська урядова колонізація, але навіть і московські втікачі-селяни й холопи, які тікали від своїх поміщиків на вільні й незаймані простори Слобідської України і Дону.

Протягом другої половини XVI ст. московський уряд утворює сторожові станиці в різних місцях Дикого Поля, будує міста Орел, Лівни й Вороніж, Єлець, Білгород, Оскіл, Курськ, Валуйки.

У 1630 – 1640-их рр. розбудовано так звану Білгородську лінію, яка проходила від Охтирки на заході до Острогоська на сході. Тоді ж постала низка міст перед Білгородською лінією: Чугуїв, Обоянь, Богодухів та інші [2, 34]. У другій половині XVII ст. збудовано Ізюмську лінію від річки Коломак до міста Валуйки. У першій половині XVIII ст., коли у процесі заселення Слобідської України Білгородська лінія втратила військове значення, спільними силами козацько-селянської людності Слобідської України і Гетьманщини утворено нову – Українську лінію, яка йшла від річки Орелі до річки Дінця.

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII–XVIII ст. йшла кількома хвилями. Масового характеру вона набрала особливо в 1630-их роках, коли після поразки козацьких повстань їхні учасники переходять московський кордон і дістають дозвіл селитися на Слобідській Україні. 1654 р. засновано місто Харків, 1662 р. – Богодухів. Події Руїни викликали нову хвилю колонізації, головним чином з Правобережної України в 1670 – 1680-их роках. У 1674 р. засновано місто Вовче (Вовчанськ), 1681 р. – місто Ізюм. Подальша хвиля колонізації була пов'язана з ліквідацією «паліївщини» у 1711–1714 роках.

Остання велика колонізаційна хвиля припадає на 1720–1730 роки, у зв'язку з відновленням польсько-шляхетського панування на Правобережжі, поразкою гайдамацького руху 1734 р., а також із посиленням старшинського визиску козацько-селянської людності на Гетьманщині. Внаслідок української колонізації московська колонізація Слобідської України була відтиснена на схід і південний схід у бік Дону й Волги, але українські хвилі сягали й туди.

Московський уряд довгий час сприяв українському заселенню Слобідської України. Це давало Москві можливість економічно розбудувати вільні простори, мати добру військову силу для оборони своїх південних кордонів і разом із тим стримувати потік московських утікачів-кріпаків на Дон. Тому царський уряд постачав українським переселенцям зброю й харчі, дозволяв їм оселюватися цілими громадами на пільгових умовах («слободи»), наділяв їх землею й зберігав за поселенцями козацькі права і полковий устрій. Полкам або їх полковникам уряд надавав царські жалувані грамоти. Але Слобідська Україна, на відміну від Гетьманщини, не мала державної української влади (гетьманату).

Над козацькою владою Слобідської України була державна адміністрація, якою керували московські воєводи. Полковий устрій і уряди (полкові й сотенні) були подібні (з невеликими відмінами) до тих, що існували на Гетьманщині.

Соціальний устрій та народне господарство Слобідської України також були схожі з тими, що були на Гетьманщині. Уже перші українські поселенці ділилися на козаків, духовенство, міщан і селян («посполитих»). Основним станом було козацтво, до якого в середині XVIII ст. належала половина всього населення Слобідської України. Воно поділялося на старшину, виборних (або компанійських) козаків, які несли військову службу, і козаків-підпомічників, які допомагали виборним харчами або грошми. Виборні козаки поступово перетворилися на замкнутий вільний стан, а підпомічники – на підданих, залежних від козацької старшини. Селяни ділилися на вільних, які мали власну землю, і тих, що жили на землях козацької старшини, російських поміщиків, монастирів тощо і за це відробляли панщину та платили данину. Міщанство (купці, ремісники) було нечисленне. Шляхти на Слобідській Україні в XVII ст. не було. Окрему групу, досить строкатого соціального й господарського складу, становили росіяни – «служилі люди» різних розрядів. Як на Гетьманщині, так і на Слобідській Україні соціальний процес ішов у напрямі збільшення прав і маєтків козацької старшини та перетворення селян на підданих (наприклад, у 1768 р. на 381 745 селян чоловічої статі було підданих 196 336) [1, 151].

Політичне життя Слобідської України було обмежене рамками Московської держави, а згодом Російської Імперії, частиною якої, хоч і напівавтономною, вона була. Але вже географічне положення Слобідської України між Московщиною й Кримським ханством, Московщиною і Доном і особливо Московщиною і Гетьманщиною не раз втягувало Слобідську Україну в суперечності східноєвропейської політики того часу. Слобідська Україна була тереном руйнівних татарських нападів з півдня, які тривали аж до російсько-турецької війни 1769–74 рр. й Кучук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. Дуже далася взнаки Слобідській Україні також російсько-турецька війна 1735–1739 рр., що заподіяла великої шкоди господарству.

Від часів Петра I російський уряд почав чимраз більше втручатися у внутрішнє життя слобідських полків і обмежувати їх автономію. У 1732 р.

цариця Анна Іванівна скасувала автономію Слобідської України, але у 1743 р. її відновила Єлисавета Петрівна й видала жалувану грамоту для всіх слобідських полків. Нарешті, Катерина II маніфестом 1765 р. ліквідувала козацький устрій і слобідські полки та ввела російські установи. Замість розформованих козацьких полків були створені регулярні – Харківський уланський та Сумський, Охтирський, Ізюмський і Острогозький гусарські полки [3, 113]. Слобідських козаків і підпомічників перетворено на так званих військових обивателів (за соціальним станом вони були подібні до державних селян), козацьку старшину зрівняно з російським дворянством.

Таким чином заселення Слобожанщини пройшло через декілька потоків колонізації. Але особливо масового характеру колонізація набула в I половині XVII століття. Через особливості історичного досвіду Слобідська Україна набула низку своєрідних рис у політичному та соціально-економічному житті. Проте створення Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові та скасування полкового козацького устрою у II половині XVIII ст. викликало велике невдоволення козацької старшини. Слобідська Україна стала звичайною провінцією Російської імперії.

Література

1. Історія Слобідської України. Навч. посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. І. Торкатюка, О. Л. Сидоренка. – Х. : Основа, 1998. – 368 с.
2. *Маслійчук В. Л.* Слобідська Україна / В. Л. Маслійчук – К. :КНЕУ, 2008. – 72 с.
3. *Титар О. В.* Культура Слобожанщини: проблеми національної ідентичності / О. В. Титар. – Х. : Райдер, 2006 – 240 с.

*Марина Максименко ,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, knishenko@meta.ua*

ЧУДОДІЙНА ЗАСТУПНИЦЯ СЛОБОЖАНЩИНИ: ОХТИРСЬКА БОЖА МАТЕРЬ

Богородиця посідає чільне місце в релігійній свідомості українців. Образ Богородиці є символом християнської жертвності, святої материнської любові. Представники сильної статі нашого народу просили підмоги в небесної Матері. Ще в давні часи князі благали її про заступництво, віддавали честь і хвалу Марії за перемогу в битвах. Богородиця стала опікункою лицарів українського духу – козацтва.

Багата наша українська земля й чудотворними іконами, саме через них християнам дається особлива благодать і ласка. Адже саме завдяки ним

втомлене людське серце знаходить відпочинок, стривожена душа – спокій, і вся людська особистість відновлює свої сили. Важно вдивляючись в них, слід зауважити, що переважна більшість їх – це ікони Пресвятої Богородиці. І серед чудотворних ікон Слобожанщини особливе місце займає Охтирська ікона Божої Матері. Православна церква вшановує її 15 липня.

Знаходиться вона в Покровському соборі міста Охтирка – одному з найкрасивіших міст Сумщини, яке розташоване на лівому березі ріки Ворскли в межах лісостепової природної зони. З часів свого заснування у 40-х роках XVII століття Охтирка відігравала важливу стратегічну роль і до наших днів залишається військовим поселенням. Десятки тисяч людей щороку приїжджали, приходили пішки в цю місцевість, щоб попросити допомоги в чудодійної ікони.

Історія ж чудотворної ікони Матері Божої така. На початку XVIII ст. в Охтирці була давня дерев'яна церква на честь Покрови Пресвятої Богородиці, Цю чудотворну ікону знайшов у селі Охтирка 15 липня 1739 р. Данило Васильович Полянський, священник цієї церкви (часом його прізвище подають як Васильєв з огляду на його по-батькові) [1,С.2]. Він вийшов у поле косити сіно і побачив у високій траві ікону Пресвятої Богородиці, яка сяяла небаченим світлом. Вражений цим дивом о. Данило впав на коліна перед цим образом та став палко молитися до Пречистої Діви. Потім обережно підняв святиню та переніс до свого дому. Там нарешті уважно роздивився її. Божа Матір була змальована без Ісуса. Натомість по праву руку від неї іконописець зобразив Розп'яття. Такий образ пов'язаний з історією з Передання: коли Богородиця була ще зовсім юною, під час молитви вона побачила Хрест і розп'ятого на ньому чоловіка – Ісуса Христа, свого майбутнього сина. Саме про це й нагадувала знайдена ікона.

Ще за однією з версій, ця ікона як «дорожня» була завезена військовими. Серед українського козацтва та гусарів Охтирського полку ця ікона була в особливій пошані, на військових штандартах вона знаходилася поряд з образом Спасителя. Це майже єдина ікона серед Богородичних образів з датою явлення та зображенням імператорського символу – двоголового орла, що є її визнанням «государями всероссийскими» і знаком Торжества Православ'я [2].

Три роки перебувала ікона в домі отця настоятеля. Аж раптом однієї ночі з'явилася Богородиця священнику уві сні та наказала омити знайдену ікону від пилу чистою водою. Священик одразу підхопився й побіг виконувати волю Цариці Небесної. Він ретельно омив образ, а воду залишив у мисці, щоб вилити її вранці в річку. Проте, щойно він знову заснув, як побачив другий за ніч чудесний сон. Цього разу наснилося йому, що несе він миску з водою до річки. А назустріч йому йде Прекрасна Жінка – сама Богородиця – та й каже: «Куди несеш ти цю воду? Повертайся з нею додому та бережи її, вона буде стражденних лікувати». Зрадив чоловік, бо мав доньку, яка так давно хворіла на пропасницю, що вже й не підводилась. Вранці о. Данило насамперед напоїв її водою від ікони. Дитина відразу одужала й устала з ліжка. Після цього

священик уже не міг приховувати від людей чудотворний образ. Він розповів про свою знахідку і про чудо, яке сталося з його донечкою, та переніс ікону в Покровський храм [1]. Звістка про це швидко поширилася. Звідусіль потяглися до Охтирки юрби хворих і всі, хто молився із вірою перед образом, одразу зцілювалися.

Ікона зцілювала людей від багатьох хвороб, насамперед від лихоманки, вона є також покровительською сиріт, до неї звертаються за благословенням у державних справах. За наказом імператриці Єлизавети Петрівни було записано і перевірено 324 випадки зцілення людей від тяжких хвороб. Під час царювання доньки Петра I місто належало до одного з п'яти українських слобідських полків. Військовими та громадськими справами керували полковники та старшини, які мали свою канцелярію, а в справах духівництва Охтирка належала до Белгородського єпархіального управління [5].

У 1744 році Охтирку імператриця особисто відвідала з графінею Марфою Шуваловою, щоб вклонитися шанованому образу. Радуючись Божій милості, що ікона з'явилась саме під час її правління, імператриця вирішила збудувати для неї новий храм і «...благоволила жертвувати от своих царских щедрот 2000 рублей». У 1751 р. Святіший Синод визнав ікону Охтирської Богородиці чудотворною. За ініціативою охтирського полковника Федора Каченовського та з «величайшого соизволения» у квітні 1753 року був закладений Свято-Покровський собор [3].

Величний білокам'яний трибанний храм, правий вівтар якого присвячений Охтирському чудотворному образу Богородиці, а лівий – в ім'я Св. Захарія та Єлизавети (батьки Іоанна Хрестителя), Свято-Покровський собор є одним з кращих зразків українського барокко. На олтар та вбрання храму графами Шереметєвими, Паніними та Чернишовими були зроблені великі пожертвування. Тоді ж С. Б. Шереметєв подарував храмові нову ікону Охтирської Богородиці з мощами святих у срібній з позолотою ризі, прикрашеній дорогоцінним камінням, яка в 1917 р. була знищена більшовиками, а собор на довгі роки був перетворений у склад.[2]

Ще до цього ікона зникла. У 1903 році ікону відвезли в м. Санкт-Петербург на реставрацію. По дорозі Святий образ нібито вкрали, і сліди його на якийсь час були втрачені. Однак у 1976 році колекціонер Я. Демидов, мешканець США, повідомив, що 1920 році він придбав у невідомого чудодійну ікону Охтирської Богородиці, і нині вона є власністю американки С. Садової. За іншими джерелами, після Жовтневої революції ікона експонувалася в Харківській картинній галереї, яку в роки Великої Вітчизняної війни пограбували німці, і таким чином ікона опинилася в Німеччині. У повоєнні роки Богородицю Охтирську придбали канадські знавці мистецтва Ольга і Микола Колянківські. За допомогою канадського єпископа Романа Даниляка, голови товариства об'єднаних українських канадців Ю. Москаля, митця Йосипа Тереля ікона була повернута на Батьківщину і передана в Український фонд культури. І в Покровському храмі нині міститься саме ця ікона. Є відомості і

про те, що після бурхливих революційних подій ікона невідомими шляхами опинилася в Харбіні (Далекий Схід, нині КНР). Харбінський протоієрей Н. Труфанов засвідчив, що неодноразово бачив чудотворну ікону під час паломництва в Охтирці. Він підтвердив, що ікона, яку придбав С. Степанов, і є саме тією чудотворною Охтирською. У 50-х роках син С. Степанова вивіз ікону до Бразилії, а потім до Сан-Франциско, де і передав її Комітету Руської Православної молоді. Тепер ця ікона є у віданні архієпископа Сіднейського і Австралійсько-Ново-Зеландського Іларіона [4,98]. Версій про зникнення власне чудотворної ікони Богородиці Охтирської дуже багато. Сьогодні, звичайно з певною долею вірогідності, можна твердити, що всі ці історії стосуються різних списків із першоджерельної чудотворної Охтирської, які прожили своє довге або ж коротке самостійне життя і дали людям душевний спокій і надію на чудо. Нині в Свято-Покровському храмі міста Охтирки зберігається копія цього образу.

Та для справжнього християнина це не повинно мати жодного значення. Всі віруючі, які вдаються до чудотворних ікон з вірою і молитвою, відчують, що хмари розступаються, відкриваючи серцю радість.

Література

1. *Заїкіна Н.* На поклін до Охтирської чудотворної [Текст] / Н. Заїкіна // Сумщина. – 2001. – 23 лип. (№ 80 – 81). – С. 2.
2. *Ковальчук Н.* Духовні святині Охтирщини. – Охтирка, 2011. – 45 с.
3. *Мотренко М. С.* Охтирка [Текст] : путівник / М. С. Мотренко. – Х.: Прапор, 1990. – 127 с.
4. *Паньок Т. В.* Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Збірка наукових праць. – 2009. – № 9. – С. 94 – 99.
5. *Руженський М. М.* Охтирщина : історія економіки та заселення краю. – Суми: Видавн. дім «Еллада», 2009. – 216 с.

Артур Стойко

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, artsto@i.ua*

К ИСТОРИИ ТРАГЕДИИ ИМПЕРАТОРСКОГО ПОЕЗДА В БОРКАХ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИ

29 октября 2013 г. отмечается 125 годовщина со дня крушения императорского поезда близ станции Борки Харьковской губернии. Спасов скит (так теперь снова называется железнодорожная платформа, располагающаяся на 865 километре к югу от Москвы), где 17 (29) октября 1888 г. произошла эта трагедия.

Целью данной работы является стремление рассмотреть факт события этой трагедии и проанализировать её последствия для Харьковской губернии и Российской империи в целом.

Царский поезд шел из Севастополя в Москву. Официальной причиной крушения были признаны технические нарушения – превышение численности вагонов и скорости движения состава, приведшие к качке и сходу с пути на изгибе трассы. Существовала также описанная позже версия, что крушение было вызвано взрывом бомбы, заложенной помощником повара императорского поезда, человека, связанного с террористами-революционерами (он впоследствии скрылся за границей).

В результате катастрофы 21 человек погиб, 35 получили ранения. Вагон с царской столовой, в которой находились Александр III Александрович и его супруга Мария Федоровна с детьми и свитой, был весьма искорежен, фактически разрушен полностью, но никто из членов императорской фамилии, по счастью, не пострадал. Большинство пассажиров этого вагона отделались легкими ушибами, ссадинами и царапинами. К слову, в нем находился и будущий российский император Николай II Александрович, старший сын государя, тогда двадцатилетний цесаревич. Рассказывали, что Александр III, человек богатырского телосложения и незаурядной силы, стоя удерживал на себе крышу сошедшего с колеи и разбившегося вагона, пока пострадавшие выбирались из него.

В вагоне из царских детей в момент крушения находилась великая княжна Ольга Александровна, впоследствии известная художница, выброшенная вместе со своей няней на насыпь, и малолетний великий князь Михаил Александрович, вынутый охраной из обломков при помощи самого государя.

Вся Россия восприняла спасение царской семьи как чудо. Молебное благодарственное эхо прокатилось по великой Империи: в честь чудесного спасения повсеместно возводились храмы, по всей стране собирались пожертвования на постройку близ харьковских Борков огромного храма Христа Спасителя и часовни Спаса Нерукотворенного, что и было осуществлено в 1891-1894 гг. по проекту академика архитектуры Р. Марфельда.

Величественный храм Христа Спасителя был построен в русско-византийском стиле XVII в., в 60-ти метрах от железнодорожной насыпи и вмещал до 700 человек. Часовня Спаса была воздвигнута на том месте, где сошел с насыпи вагон-столовая, и состояла из пещерной части, расположенной в железнодорожной насыпи, и четырехгранной башни с золотой главой. Тут же был разбит парк. В начальный период Спасов скит находился под эгидой Святогорской Свято-Успенской обители (с 2004 г. – пятой русской Лавры).

На деньги железной дороги и добровольные пожертвования здесь были построены больница и дом для престарелых железнодорожников, открыты церковноприходская школа, народная бесплатная библиотека. Спасов скит как место явленного чуда спасения императорской семьи изобильно привлекал паломников. Несколько раз сюда приезжал и император.

Увы, храмовый комплекс был полностью разрушен в годы Великой Отечественной войны. В советское время платформа называлась Первомайс-

кой. А в 1992 г. силами местных жителей началось восстановление часовни на прежнем месте. При активном участии ЮЖД реконструкцию часовни завершили к лету 2003 г. Крест с Распятием Спасителя был поставлен в 2007 г. – на месте алтаря разрушенного храма Христа Спасителя. Он изготовлен из дуба, поднятого со дна р. Десны в Черниговской области. Утверждают, что дуб пролежал в воде более 1000 лет.

Теперь в воскресенье и праздничные дни все электрички, идущие из Харькова на юг, в сторону станции Лозовая, делают короткую остановку у платформы Спасов скит, и православные могут поклониться святыне.

Нам сейчас сложно представить те чувства, которые питал тогда русский народ к своему Державному отцу. Однако, после чудесного спасения Императорской семьи народом русским был засвидетельствован небывалый подъем патриотизма и любви к своему монарху. По всей многонациональной Российской империи, а в то время это была земля от Польши, Финляндии и до Камчатки, служились благодарственные молебны, раздавались призывы увековечить чудесное событие. Были построены десятки храмов, богаделен, учреждены памятные стипендии. В Крыму, в Бахчисарае магометанское общество воздвигло православному Царю памятник-фонтан.

В Харькове был предпринят ряд памятных мероприятий, отливка серебряного колокола для Благовещенской церкви (ныне – кафедральный собор). Воистину своеобразным приношением государю Александру III стало строительство с 1890 по 1892 г. в конце улицы Немецкой здания Коммерческого училища. Это был первый харьковский проект молодого архитектора А.Н. Бекетова, который впоследствии придаст городу своими строениями особый облик, сохраняемый и поныне.

В вагоне, в котором была семья Александра III во время крушения, находился список древней вологодской иконы Спаса Нерукотворного. Среди разрушений и обломков икона Спаса Нерукотворного была найдена невредимой на прежнем месте, поэтому и решено было освятить престол домово́й церкви Коммерческого училища в Харькове в честь этой иконы с празднованием храмового праздника 16 (29 н.ст.) августа. Церковь эта по своему внутреннему благоустройству была лучшей из всех домашних училищных церквей Харькова и вмещала до 600 человек.

Во время Великой Отечественной войны храм был разрушен прямым попаданием авиабомбы, при восстановлении здания на его месте возвели актов́ый зал. Теперь в этом доме располагается Национальный университет «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого», а улица давно носит название Пушкинской.

После той катастрофы Александр III стал испытывать сильные боли в пояснице. Обнаружился нефрит почек, усилившийся простудой. Осенью 1894 г., почувствовав сильное ухудшение самочувствия, царь отправился в Крым. Однако, 20 октября 1894 г. император скоропостижно скончался, фактически на руках у святого о. Иоанна Сергиева (св. прав. Иоанна Кронштадтского).

Харьковчанам была предоставлена возможность проводить всенародно любимого Государя в последний путь: в пути следования траурного поезда были сделаны остановки в Борках и Харькове, отслужены панихиды. Для прощания с Императором гроб с телом был выставлен на Харьковском вокзале. Тысячи благодарных харьковчан пришли проститься со своим императором Александром III. Старший сын и будущий император России Николай II через некоторое время в своем дневнике запишет свои воспоминания о траурных событиях в Харькове: «В Харькове везде были выставлены почетные караулы, прибыло все городское и губернское начальство, представители всех учебных заведений, творческая интеллигенция и, тысячи, тысячи простого народа...». Ровно через 10 лет после этих событий в 1904 г. последний российский Император Николай II посетит Харьков и с благодарностью вспомнит об отношении харьковских властей к доброй памяти своего отца.

Все это говорит об огромной любви, преданности и доверии со стороны харьковчан к своему Императору. Можно по-разному воспринимать и оценивать его политику, но в конце XIX века в России был еще сильным авторитет самодержавной власти. Россию связывала триединая цепь: самодержавие, православие, народность. Достаточно было вырвать одно из составных звеньев и Российская империя могла рухнуть, что собственно и доказала партия большевиков в октябре 1917 г., свергнув самодержавный строй правления.

Таким образом, эта трагедия всколыхнула всю Российскую империю: на честь спасения Императорской семьи были отслужены молебны во всех храмах империи, построено много храмов, часовен, колоколен. В Борках был воздвигнут величественный храм Христа Спасителя и часовня Спаса Нерукотворенного. В Харькове также были построены прекрасные храмы, началась карьера выдающегося харьковского архитектора А. Н. Бекетова. В целом, это событие сплотило российскую общественность, наметился подъем патриотизма.

Борис Золотарёв

Национальный университет «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого», г. Харьков, zolvist@i.ua

К ВОПРОСУ О РОЛИ ДИНАСТИИ РОМАНОВЫХ В ХАРЬКОВЕ

В этом году исполняется 400-летие династии Романовых в Российской империи, во время правления которой Россия достигла своего наивысшего подъема и могущества. Романовы олицетворяли созидательную роль государства и власти во Всероссийской империи.

Целью данной работы является попытка рассмотреть влияние императорской фамилии на судьбу Слободского края и Харькова в частности.

Можно по-разному относиться к династии Романовых, Российской империи, но, безусловно, в истории Харькова и Слободской Украины Романовы оставили после себя яркий след и добрую память. Известно, что в трудный период истории Освободительной войны украинского народа с Речью Посполитой, именно русский царь Алексей Михайлович Романов позволил украинским переселенцам заселять огромную территорию современной Слобожанщины. Самым явным свидетельством их участия в судьбе слободского города Харькова является создание университета 1804 г. (указ Александра I от 17 (29 января по н.с.)

Первым из Романовых, посетивших Харьков, стал государь Петр I Алексеевич. Причина была чрезвычайной: в 1709 г. император готовился к сражению с войском Карла XII и поначалу планировал дать главное сражение шведским захватчикам под стенами Харьковской крепости. Государь начал пребывание в Харькове с молебна о даровании победы русскому оружию. Приняв Николаевскую церковь за соборную, царь присутствовал в ней утром 2 июня. Теперь известно, что судьбоносную роль в Полтавской победе русских войск сыграла чудотворная икона Богородицы Каплуновской, прославленная в с. Каплуновка Ахтырского уезда Харьковской губернии (ныне Сумская обл.). Поначалу Образ по призыванию государя был доставлен в Харьков, а накануне Полтавского сражения был носим перед полками.

Императрица Екатерина II посетила Харьков в июне 1787 г., когда возвращалась из Крыма. «Историческая хронология Харьковской губернии» сообщает: «В Харьков въехала государыня 10 июня около 8 часов вечера и была встречена на Холодной горе преосвященным Феоктистом, губернатором Норовым, представителями города и народом. При духовой музыке, помещенной на триумфальных воротах, 101 выстреле из пушек государыня проследовала во дворец...», состоялось вечернее гуляние с иллюминацией и фейерверком. На следующий день императрица отправилась на молебен в находящийся рядом Успенский собор, «...опираясь на трость, без зонтика, в полуденный зной, она шла очень тихо, с лицом довольным, исполненным благоволения, величественно и милостиво кланяясь на обе стороны». В тот же день «ее Величество отправилась в дальнейший путь».

С именем государя Александра I Павловича Благословенного связывают два разных визита в Харьков. 17 сентября 1817 г. в честь прибытия императора в доме Дворянского собрания, на Николаевской площади, состоялся бал. Это прекрасное здание в стиле классицизма с колоннами было разрушено во время Великой Отечественной войны в 1943 г. Оно имело яркую историю. 13 марта 1893 г. в нем состоялось выступление П. И. Чайковского. В 1914 г., с началом Первой мировой войны, дом Дворянского собрания был отдан под лазарет. В декабре 1917 г. тут состоялся Первый Всеукраинский съезд Советов. О пребывании в Харькове Александра I современником было рассказано, что государь «...изволил прибыть в соборную церковь, прослушать там краткое молебенствие и отбыл в дом купца Ломакина, где изволил остановиться. На другой день, в 8 часов утра, Император прибыл в университет, где ему были

представлены профессора и все студенты; их вызывали по фамилии, они кланялись и уходили. Осмотрены были библиотека и кабинеты. В поданной Ему книге Государь написал: 18 сентября 1817 года. Александр».

Второй же «визит» произошел при обстоятельствах трагических. Тело скончавшегося в Таганроге в конце 1825 г. императора везли в закрытом гробу в Санкт-Петербург. Путь был длинный и долгий. 9 января 1826 г. прах был доставлен в Харьков и простоял в Успенском соборе до 12 января. Гроб стоял в примыкающей к храму вплотную строившейся колокольне, названной именно в честь императора Александровской.

Александр I учредил в Харькове не только университет, но и институт благородных девиц, открывшийся 22 сентября 1812 г. Через полмесяца после Бородинской битвы. У истоков института стоял Г. Ф. Квитка-Основьяненко. Многолетним директором института был писатель П.П. Гулак-Артемовский (дядя композитора С. С. Гулака-Артемовского).

С появлением в России военных поселений именно маленький уездный городок Чугуев близ Харькова на полстолетия стал центром повышенного монаршего внимания. Летние царские смотры кавалерии, маневры всех родов войск, парады и церемониальные марши с салютами стали традиционными для некогда провинциального Чугуева. В городе до сих пор цел царский путевой дворец, в котором неоднократно останавливались Николай I и Александр II. Инспектируя Чугуев, государи посещали также губернский Харьков. Николай I во время одного из таких посещений в 1832 г. выразил недовольство постройкой университета, определил новое место для женского института за городской заставой, где имелся большой сад, а также указал на отсутствие в Харькове парадного плаца. Тенденция сохранилась и при Александре II Николаевиче Освободителе. Военное значение Чугуева сохранилось и в советское, и в новейшее время.

Император Александр II Николаевич первый раз прибыл в Харьков в сентябре 1859 г. Из Чугуева, где накануне состоялась его встреча с Шамилем, неуловимым долгие годы «имамом Чечни и горного Дагестана». Взятый в плен Шамиля доставили в Чугуев, куда на традиционный смотр войск приехал и государь. Шамилю сохранили право ношения оружия. Это было опасно, но государю была свойственна самоуверенность, отчасти мистическая, что известно и по истории покушений, приведших его к гибели. В честь Александра II и Шамиля в Чугуеве состоялся военный парад и конные состязания, в которых принял участие и сын вождя горцев – Гази-Магомед, заслуживший похвалу Александра Николаевича. Шамиль также отдал должное участвовавшим в параде сыновьям государя. Связана с государем Александром Николаевичем и университетская Антониевская церковь Харькова. В 1867 г. профессорами университета в память спасения императора Александра II 4 апреля 1866 г. был пожертвован образ Александра Невского, а студентами в память 25 мая 1867 г. (покушение на царя в Париже) – образ Спасителя. Увы, сегодня всего этого в храме нет, хотя здание отреставрировано и иногда в нем теперь разрешено совершать богослужения.

С именем Александра III связана Харьковщина с таким трагическим событием, как крушение императорского поезда близ станции Борки. Спасовскит (так теперь снова называется железнодорожная платформа,) стал местом, где 17 (29) октября 1888 г. произошло крушение императорского поезда.

Свой первый визит в Харьков последний император Николай II совершил 4 мая 1904 г., когда осматривал под Чугуевом лагерь пехотной дивизии, пятый по величине в империи. Уже началась война с Японией, войска готовились к отправке на фронт. Император осмотрел квартировавшие в то время в Харькове полки – Пензенский и Тамбовский пехотные и 1-й Оренбургский казачий. Государь нашел их в отличном состоянии и напутствовал в поход. Затем вернулся в поезд и приехал к харьковскому вокзалу, где был встречен депутацией от Харьковской губернии. Проехав по городу, он отметил царивший в Харькове порядок, однако задерживаться в городе не стал, выехал в Полтавскую губернию.

Свое последнее посещение Харькова Николай II совершил 23 ноября 1914 г., которое было связано с началом Первой мировой войны. После приема в зале Дворянского собрания поехал в собор, где архиепископ Харьковский Антоний отслужил обедню. Затем посетил раненых – в трех клиниках университета и в доме дамского комитета. После завтрака продолжил объезд лазаретов, а уже в 16 часов отбыл на юг. Покидал император Николай II город, как отмечено в его дневнике, «очень довольный встречей и порядком в городе и внешним видом войск». Это был последний визит в Харьков последнего Российского Императора.

Таким образом, российские императоры династии Романовых сыграли важную роль в истории нашего края и города Харькова: при них началось заселение и освоение Слобожанщины, становление и развитие Харькова, открытие в нем первого университета на Восточной Украине. Харьков стал административным, индустриальным, транспортным и культурным центром юга Российской империи.

Ирина Денисова

Белгородский государственный национальный исследовательский университет, г. Белгород, Россия, knishenko@meta.ua

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ БЕЛГОРОДСКОГО УЧИТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА (ХАРЬКОВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГ)

Обращение к истории Белгородского учительского института представляется особенно актуальной, так как Белгородский государственный национальный исследовательский университет – один из динамично развивающихся Вузов России, является его правопреемником. Некоторые факты из истории становления вуза представляют для нас значимый интерес.

Отметим, что 31 мая 1872 г. было опубликовано «Положение об учительских институтах» и данный документ получил статус закона и был подписан Александром II. Первоначально предполагалось открыть семь институтов «в городах, которые будут избраны по усмотрению Министерства Народного Просвещения» [1, 727] по одному в каждом из учебных округов. В дальнейшем планировалось открытие институтов «по мере преобразования уездных училищ в городские» [1,727] и возникновения потребности в подготовке педагогических кадров для городских училищ. Следует указать на тот факт, что в 1872 году были открыты первые два института в Санкт-Петербурге и Москве, позднее – в Тифлисе, Феодосии, Глухове (Киевский округ), Вильно (русский). А уже в 1876 г., девятым по счету, был открыт учительский институт в Белгороде по ходатайству Харьковского учебного округа.

Учительский институт в г. Белгороде был торжественно открыт 26 сентября 1876 г. [2,1] согласно Положению от 31 мая 1872 г. о создании учительских институтов в Российской империи. Как среднее специальное учебное заведение он функционировал вплоть до октябрьского переворота 1917 г. Торжественный акт открытия института состоялся «в присутствии заранее приглашенных почетнейших лиц из местного общества, молебствием, совершенным ректором Курской духовной семинарии, протоиереем Невским, в сослужении с законоучителями гимназии и института, причем молебен пели сами воспитанники, под управлением своего учителя пения, священника Боголюбова. По окончании молебна окропили святой водою все помещения института и городского училища; по возвращении в зал, господин попечитель Харьковского учебного округа произнес речь, где изложил сущность Высочайше утвержденных 31 мая 1872 г. Положений об учительских институтах и городских училищах» [3,67].

Важно отметить, что учительские институты являлись закрытыми учебными заведениями, со сроком обучения в три года. Каждый год назывался «классом», а студенты – «воспитанниками». В музее истории НИУ «БелГУ» экспонируется оригинал документа воспитанника Белгородского учительского института Першина 1908 г. При каждом институте существовало одноклассное или двухклассное городское училище и дополнительные курсы для учителей уездных (городских) училищ. Практические занятия в училищах предусматривались, начиная со второго года обучения. Институт и состоящее при нем училище финансировались из государственной казны и подчинялись попечителю соответствующего округа.

Возраст поступающих в учительские институты был строго ограничен – не моложе 16 лет; поступали выдержавшие экзамены за курс уездного (городского) училища по «программам, утвержденным Министерством Народного Просвещения» [1, 732-736]. Предпочтение, однако, отдавалось тем из поступающих, которые окончили учительские семинарии и преподавали в начальных школах. «Абитуриенты» Белгородского учительского института сдавали 8 вступительных экзаменов: по закону Божьему, русскому языку,

истории, географии, естествознанию, физике, геометрии, арифметике. Большое значение придавалось выяснению общего уровня развития поступающих. Проводились испытания по пению – необходимо было показать знание нот и практическое знакомство с церковным пением. Обязательным также был медицинский осмотр экзаменуемых, отметим, что лиц с физическими недостатками в институт не принимали, а конкурс составлял 3-4 человека на место.

Следует отметить, что учительский институт не был привилегированным учебным заведением ни по правам, представлявшимися его воспитанникам, ни по их социальному положению. Большинство студентов учительского института были, как правило, выходцами из крестьян и средних сословий.

Желающие поступить должны были не позднее 1 августа текущего года подать прошение на имя директора института и приложить к нему свидетельство о рождении и крещении; свидетельство об окончании среднего или начального учебного заведения; справку о выполнении воинской повинности или об освобождении от нее; краткую автобиографию и подробный домашний адрес.

В приложении к правилам приема вступительных экзаменов в учительский институт от экзаменаторов требовалось обращать особое внимание на общее развитие экзаменуемых. Отбор был достаточно строгим, поскольку при ежегодном наборе от 20 до 45 человек (в разные годы) в институте проводился конкурс. Так, в 1876 году из 26 поступило 17 воспитанников (17 «казеннокоштных» и 1 «своекоштный»). По месту рождения, воспитания, вероисповеданиям и сословиям распределялись воспитанники следующим образом: 16 православных и 1 лютеранин, сыновей дворян и чиновников – 9, духовного звания – 4, городских сословий – 2 и крестьян – 2; учившихся прежде: в уездных училищах – 7, в гимназиях – 6, духовных семинариях – 2, учительских семинариях – 1, в военных прогимназиях – 1; уроженцев губерний Курской – 9, Харьковской – 3, Тамбовской, Киевской, Московской, Рязанской и Владимирской – по одному [3,66].

Отметим, что 1877 г. из 28 «абитуриентов» поступили 16 человек; в 1908 г. из 104 – 48; 1911 г. из 112 – 40; в 1912 г. из 116 – 42; и 1913 г. из 113 – 29 человек.

Первым директором Белгородского учительского института с 1876 по 1878 гг. был Роцин [2, 10-14] (к сожалению, в архивных документах фигурирует только фамилия и должность, полное имя установить не удалось). Надворный советник Роцин был назначен директором Белгородского учительского института 1 июля 1876 г. [2, 11-12]. Ранее он исполнял обязанности директора Мариинского высшего женского училища в г. Вильно.

Помещение для вновь открытого института было выделено Почетным гражданином города Белгорода Мачуриным [2, 44], который обязался произвести в нанятых у него зданиях необходимые исправления и приспособления для потребностей института, согласно составленных в управлении округа плану и сметному исчислению, всего на сумму 5 000 рублей

[2, 16-17]. К определенному контрактом сроку, а именно к первой половине августа истекшего года, здание было уже готово.

В 80-90-е годы XIX века в институте работало 8 преподавателей, к 1917 году их стало 10. Все преподаватели имели высшее образование, обладали высокой педагогической квалификацией. Отметим, что уже к открытию учительского института был вполне сформирован состав служащих в институте и училище лиц. Законоучителем назначен отец Митрофан *Федоров*, кандидат богословия Киевской духовной академии. Учителями стали такие господа: естественных наук и физики господин *Комаров*, кандидат Харьковского университета; истории и географии господин *Чеботарев*, окончивший курс наук в Санкт-Петербургском историко-филологическом институте, математики – господин *Головачев*, кандидат физико-математических наук Харьковского университета; чистописания – господин *Талашко*, состоящий преподавателем русского языка в местной учительской семинарии. Уроки русского языка и церковно-славянского приняты были директором на себя, а относительно учителя рисования и черчения он пошел в сношение с правлением Императорской академии художеств [3, 65-67], где и был рекомендован *Юлий Фелддерс* [4, 10-11]. Гимнастику преподавал учитель истории и географии господин *Чеботарев*, имеющий свидетельство от Санкт-Петербургского врачебно-гимнастического общества на право обучения этому предмету, пение – священник *Боголюбов*, преподающий в то время этот предмет в местной учительской семинарии.

Директором Белгородского учительского института с 1878 по 1906 гг. был действительный статский советник, кандидат историко-филологических наук, выпускник факультета Императорского Казанского университета Дмитрий Николаевич Ларионов [5, 1-2]. В институте он преподавал педагогику и дидактику. Следует отметить, что при Д.Н. Ларионове начался новый этап в развитии Белгородского учительского института, который и представляется возможным для дальнейших исследований.

Исследования продолжаются. И нельзя не отметить особую роль Харьковского учебного округа и его попечителей в начальном становлении и развитии Белгородского учительского института в конце XIX – начале XX веков, а также в подготовке квалифицированных учителей в учебном заведении города Белгорода.

Литература

1. Полное собрание законов Российской Империи // Высочайше утвержденные Положения: I) О городских училищах; II) О Учительских институтах №50909 от 31 мая 1872 года. – Санкт-Петербург, 1872. – Собрание второе. – Том XLVII. – С. 727.
2. РГИА. – Ф. 733, оп. 174, д.138, л. 1.
3. ЖМНП, 1877. – Часть CLXXXIX. – С. 67.
4. РГИА. – Ф. 239, оп.1, д.5556, л.10 –11.
5. РГИА. – Ф. 733, оп. 203, д. 1636, л. 1-2 // [Именной список лиц, служащих в БУИ в 1876-1890 гг.].

ХАРКІВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ КЛУБ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. стали для міського життя часом доленосних перетворень, зумовлених глибинними модернізаційними зрушеннями в суспільстві. За умов швидкого зростання міст постала проблема міжособистісного відчуження. Її можна було подолати шляхом долучення до корпоративних зібрань, що об'єднували людей за їх вподобаннями чи професією.

Харківський комерційний клуб (неофіційна назва «Купецьке зібрання») став першою в місті установою такого типу, коли об'єднувальним чинником виступила не станова приналежність, а рід занять. Це явище мало відбиток модернізації суспільства. Метою клубу, як і всіх подібних закладів, було «надати своїм членам та їх сім'ям можливість проводити вільний від занять час зі зручністю, приємністю та користю» [11, 3]. Відповідно до неї проводились найрізноманітніші заходи у сфері дозвілля, що перетворило клуб на один із найавторитетніших і найбільш масштабних організаторів розваг для городян.

На шляху до своєї мети купці викупили перший у місті центр дозвілля, «Вокзал» О. Зарудного [1, 41], та перетворили на осередок свого спілкування та розваг, об'єднуючи «приємне з корисним». Комерційний клуб одразу набув у місті широкої популярності, адже вважався більш демократичним за свого головного конкурента, аристократичного Дворянського зібрання [6]. Зауважимо, що подібні заклади існували в Харкові, починаючи з 1816 р. (з перервами), та офіційно Комерційний клуб почав діяти 4 листопада 1858 р. [12, I].

Масовою тенденція до створення клубів за інтересами стала лише 1906 р., коли офіційна реєстрація товариств значно спростилась завдяки передачі права затвердження статутів губернаторам [4, 58]. У цьому питанні Комерційний клуб як зібрання купецької корпорації, що не являла собою стан, випередив свій час майже на півстоліття.

Спочатку членами клубу були виключно купці та підприємці-іноземці, та вже 1906 р. 29 % членів (139 із 483) не мали жодного стосунку до підприємництва [10, 2-24], хоча в старому статуті 1892 р. це було обов'язковою умовою [11, 8]. Так, керівництво клубу призвичаїлось до тенденції демократизації суспільного життя міста. Більшість відвідувачів, які формально не були членами клубу і не брали участі в загальних зборах, вже на початку 80-х рр. ХІХ ст. складали чиновники та дворяни [9, 216]. Був передбачений інститут почесних старшин та членів (1906 р. відповідно 8 та 12 [10, 2-3]), що не давав істотних переваг, лише засвідчуючи здобутки провідних діячів. 1904 р.

кількість членів обмежувалась 400 [8, 8], у 1914 р. їх було 474 [12, 7], тобто кількісне зростання не було значним, та й не могло таким бути, зважаючи на специфіку соціальної бази.

Керувала діяльністю закладу Рада старшин. Підприємницький підхід її різних скликань дозволив клубу ефективно діяти майже 60 років. Не можна сказати, що це був суто комерційний заклад дозвілля, адже 1914 р. прибутки та видатки планувались рівними [12, 1-3]. Відповідно до соціального статусу фундаторів, членський внесок був порівняно високим. Він становив 15 крб, а з 1903 р. – 20 крб. Привести гостя коштувало 50 коп., причому члени несли персональну відповідальність за борги й поведінку своїх гостей [8, 3].

Комерційний клуб мав у своєму розпорядженні один із найкращих і найпопулярніших в місті розважальних садів, що відвідувався «пристойною публікою» [13,1890, 8 липня], здебільшого інтелігенцією [13,1906, 11 травня]. 1885 р. в саду були побудовані літній театр та парадна зала з естрадою [2, 951]. Зазначимо, що саме в літньому театрі саду Комерційного клубу 6 липня 1896 р. харків'яни вперше побачили кіно [7, 386]. На початку ХХ ст. недільні гуляння в ньому відвідували понад 2 тис. осіб [13,1906,29 червня], адже ціна квитка на гуляння не була високою – 50 коп., а для учнів та студентів – 30 коп.[13,1906,9 липня]. Були й дешевші варіанти: у добу розквіту популярності ідеї загальнодоступності ціна складала 20 коп., а для студентів, учнів і дітей – навіть 10 (1914 р.) [13,1914,16 червня]. За свідченнями журналістів, «доходило до того, що в саду важко було рухатись через натовп» [13, 1906, 8 серпня].

Діяв при клубі також постійний театр, що славився оперними та драматичними виставами, кількість місць у якому 1914 р. збільшилась на 450 і сягнула 1650, зрісши відносно початкової кількості на 35 % та збільшивши збір за виставу на 700 крб. При цьому ціна квитків зменшилась [13, 1914, 16 липня] з 50 до 40 коп. на найдешевші місця [13, 1890, 1 жовтня; 1914,7 вересня]. До того театр потерпав через малу кількість місць та значні видатки, та цю проблему вдалось вирішити завдяки впровадженню ідеї загальнодоступності, що була на часі. Крім демократизації закладу був і негативний момент – концентрація глядачів зумовлювала духоту в залі [13, 1914, 13 липня], яка на таку кількість глядачів не розраховувалась. Не дивлячись на це, у театрі виступали практично всі провідні російські та українські знаменитості – від Ф. Шаляпіна [13, 1906, 2 травня] до П. Саксаганського [13, 1906, 17 вересня]. Проходили там і гастролі іноземних «зірок».

Коло пропонованих розваг було надзвичайно широким – від серйозних опер до естрадно-циркових номерів та звіринців. Поширеними в середовищі «клубменів» були картярська, більярдна гра, лото та доміно. Влаштувались народні гуляння, вистави, концерти, сеанси кіно та фонографа [13, 1890, 25 квітня], сімейні, музичні та літературні вечори, бали, маскаради, дитячі ранки, ялинки [13, 1890 ,31 грудня], лекції [13, 1890, 5 березня], бенкети [13, 1914, 6 січня], грав оркестр, взимку в саду діяла ковзанка [13, 1890, 27 листопада]. Працювала їдальня-ресторан [14, ф. 52, оп.1, спр. 253, арк. 147], по четвергах

влаштувались обіди та вечері [8, 8]. Бібліотека зібрання мала дві читальних зали, де заборонялись паління й картярство. Введення цієї очевидної заборони зумовили виникнення негативних прецедентів.

Адміністрацією клубу відзначались тіснота та незручність приміщення бібліотеки [12, I-II], а журналістами – те, що маскаради замінювали «місця зустрічей для загублених жінок» з «клубними дідками» [13, 1906, 18 лютого]. Сучасники зазначали, що в подібних закладах споживалось «море» міцних напоїв [3, 119], а розгульність купецтва була «притчею воязицех» громадської думки [5, 153-154]. Про Купецьке зібрання тогочасні журналісти писали, що там «не прогресують інтелігентні розваги, окрім карт», натомість бібліотека клубу була небагатою [9, с. 216]. Пульс клубного життя бився навколо зелених картярських столів [13, 1890, 28 грудня], хоча формально більшість картярських ігор підпадала під заборону як азартні. Картярська гра 1913 р. давала Комерційному клубові приблизно стільки ж коштів, скільки членські внески та платня від гостей [12, 1].

1906 р. за ініціативою 400 осіб зі складу клубу виділився новий – Громадський [13, 1906, 25 лютого], що мав стати більш відкритим, вимагав меншого членського внеску – 15 крб на рік та 5 – під час вступу [13, 1906, 9 березня]. Тобто очевидною стала тенденція до ще більшої демократизації.

Таким чином, через дозвілля, що організовувалося Комерційним клубом, утверджувалась модернізаційна тенденція відходу від становості в дозвіллі та його комерціалізація, що, у свою чергу, зумовлювало демократизацію й поширення на все міське співтовариство. Рамки замкнених спільнот відходили в минуле, поступаючись менш відокремленим корпоративним, де можливою була соціальна мобільність. Комерційний клуб з його інфраструктурою був для м. Харкова не просто становим зібранням купецтва, а елементом громадянського суспільства, частиною культурно-дозвільної сфери, що включалась у формування специфічно міського способу життя.

Література

1. Антонов А. Сады и парки Харьковской губернии / А. Антонов, А. Парамонов. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 176 с.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. II. XIX – начало XX века. – 1993. – 973 с.
3. Гиляровский В. А. Москва и москвичи / В. А. Гиляровский. – М.: АСТ, 2009. – 413 с.
4. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа XIX–XX вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2010. – № 1. – С. 49–64.
5. Левандовская А. А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы / А. А. Левандовская, А. А. Левандовский // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 146–158.
6. Лейбфрейд А. Ю. Коммерческий клуб / А. Ю. Лейбфрейд // Грани. – 1999. – 29 января – 4 февраля.
7. Миславский В. Кинематографическая история Харькова 1896 – 2010. Имена. Фильмы. События / В. Миславский. – Харьков: С.А.М., 2011. – 436 с.

8. Правила Харьковского коммерческого клуба. – Харьков: Паровая типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1904. – 13 с.
9. Путеводитель по г. Харькову / [под ред. И. А. Устинова]. – Харьков: Типо-литография И. В. Попова, 1881. – 362 с.
10. Список членов Харьковского Коммерческого клуба за 1905 – 1906 год. – Харьков: Типолитография М. Я. Дрейшуля, 1906. – 24 с.
11. Устав Харьковского коммерческого собрания. – Харьков: Тип. Зильберга, 1892. – 22 с.
12. Харьковский Коммерческий клуб. 56-й отчет за 1913-1914 год. – Харьков: Тип. фирмы А. Дарре, 1914. – II, II, IV, 3, III, II, II. – 32 с.
13. Южный край. – Харьков, – 1890, 1906, 1914.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Марина Домановская

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, gesta.baudolini@gmail.com*

XII АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ХАРЬКОВСКОЕ ВИЗАНТИНОВЕДЕНИЕ

Процесс институционализации византистики как научной дисциплины начался в Российской империи во второй половине XIX века преимущественно в университетах. Помимо расширения тематики исследований и включения византиноведческих вопросов в программы общих и специальных учебных курсов, это предполагало также постепенное создание научной среды с системой контактов между специалистами, средствами презентации результатов и обмена опытом. Практики созыва тематических историко-филологических конференций в то время не существовало. Единственной возможностью профессионального общения с широким кругом российских и нередко зарубежных ученых для византинистов стало участие в работе археологических съездов.

Значительным событием для харьковских историков стал XII Археологический съезд, состоявшийся в августе 1902 г. Хотя византийские исследования не относились к приоритетным направлениям работы съезда (в отличие от краеведения, археологии, музейного дела, этнографии Слободской Украины), более десятка докладов по этой тематике было представлено ведущими специалистами в области византийской, славянской, российской истории, филологии и искусства. Кроме того, это был всероссийский гуманитарный научный форум, который в значительной мере подвел итоги развития исторической науки XIX века, и последний археологический съезд, на котором слушались разноплановые доклады по византийской проблематике.

XII Археологический съезд в Харькове по праву считается одним из самых масштабных – на нем присутствовало 402 участника, из которых более 60 – профессора и приват-доценты. Из ведущих российских византинистов

начала XX в. XII археологический съезд посетили лишь Д. В. Айналов и Ю. А. Кулаковский, Н. П. Кондаков, А. А. Васильев и Ф. И. Успенский в Харьков не приехали. Ученые-византинисты Харьковского университета Е. К. Редин, А. С. Лебедев, М. С. Дринов, В. И. Савва входили в состав Харьковского Предварительного комитета по устройству съезда и провели большую подготовительную работу.

В организационном плане на харьковском съезде сохранилась практика предыдущих научных форумов. Помимо регулярных пленарных заседаний, посещения выставок, археологических раскопок и концертов народного творчества, участники, желавшие презентовать свои доклады, на свое усмотрение приписывались к любой из девяти секций. Сообщения, предполагавшие обращение к византийской проблематике, традиционно относились к отделению классических, византийских и западноевропейских древностей. Кроме того, доклады по истории православия, византийского и древнерусского искусства, как правило, зачитывались на заседаниях секции церковных древностей и секции памятников искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики, а доклады по южнославянской средневековой истории и литературе, в которых нередко присутствовала тема византийского влияния, звучали на секции славянских древностей. Особую ценность для византиноведения представляют доклады, прошедшие обсуждение на съезде, а позднее опубликованные авторами в расширенном варианте. Презентация результатов исследований на заседаниях секций, участие в дискуссиях, учет мнения коллег, безусловно, позволили многим ученым глубже разобраться в проблеме и наметить дальнейшие перспективы исследований.

Для выступления приват-доцент кафедры российской истории Харьковского университета В. И. Савва избрал один из сюжетов своей недавно опубликованной магистерской диссертации. Основной идеей доклада «Выход византийских и московских царей в праздник Рождества» стало положение о заимствовании московскими царями элементов византийских обрядов при сохранении собственной, «московской основы», которое получило развитие в современной историографии. Дискуссия о языческой природе императорской власти в Византии, в которой приняли участие М. А. Остроумов, Ю. А. Кулаковский, Н. И. Троицкий, происходила в некотором отрыве от выступления В. И. Саввы, но подчеркнула особую актуальность темы о происхождении власти византийских и московских правителей в историографии начала XX в.

Популярной на XII Археологическом съезде оказалась тема влияния византийской традиции в литературе южных славян. Доклад М. С. Дринова «О древнем церковно-славянском памятнике «Видение Пророка Исаии о последнем времени» был посвящен анализу произведения, в котором идет речь о судьбе Болгарского царства и балканских народов конца X – первой половины XI вв. М. С. Дринов на основании исторической части, содержащей описание событий византийско-русской и византийско-болгарской истории

этого периода, датировал памятник «половиной XI в.» и подчеркнул перспективу дальнейшего его исследования. Положения данных тезисов ученого были восприняты и современной историографией.

В сообщении «Об одном рукописном сборнике церковных чиновположений XIV века» М. С. Дринов делает вывод о том, что указанный сборник содержит две части, написанные в разное время. Раздел, содержащий Синодик царя Бориса, написан в период правления царя Шишмана, вторая часть – после его смерти. К данному памятнику, одна из рукописей которого находилась в его личном владении, автор обращался и в своих ранних работах, результаты его исследований получили высокую оценку издателя «Синодика» М. Г. Попруженко и П. А. На секции славянских древностей выступил также профессор Харьковского университета М. Г. Халанский. В докладе «Южно-Славянские песни о смерти Марка Кралевица» ученый проанализировал эпические мотивы юго-славянской народной поэзии, проведя аналогию легенды о гибели сербского королевича Марко с русскими былинами и повестями о падении Царьграда.

Византистика была достаточно широко и качественно представлена на XII Археологическом съезде. Участие в работе секций ведущих российских специалистов по византийской и русской истории, искусствоведов, археологов, безусловно, задавало высокий научный уровень дискуссий и большинства докладов. Выступления большинства названных исследователей, в том числе и харьковских византистов М. С. Дринова и В. И. Саввы, были посвящены очень узким вопросам славяно-византийской истории, искусства, литературы. «Программные» в современном понимании доклады, которые бы касались состояния и перспектив развития российского византиноведения в целом, на XII Археологическом съезде отсутствовали. Возможно, такая ситуация сложилась из-за того, что в работе съезда не приняли участие уже упомянутые «столичные» российские византисты того времени. В этом плане очень выгодно отличался VI съезд в Одессе 1884 г., на котором звучали доклады Н. П. Кондакова и Ф. И. Успенского, посвященные общей ситуации в науке византийской археологии и истории.

Активное участие в подготовке XII Археологического съезда предполагало для ряда харьковских ученых-византистов вынужденный временный отход от византиноведческой проблематики. В первую очередь это коснулось известного специалиста по византийскому и древнерусскому искусству Е. К. Редина, который более двух лет, предшествовавших XII съезду, посвятил изучению церковных древностей Слобожанщины. Эта тема в последние годы жизни ученого входила в число его основных научных интересов наряду с тематикой докторской диссертации, посвященной миниатюрам древнерусских списков «Христианской топографии» Козьмы Индикоплова. Практические навыки как специалиста по русско-византийскому искусству, несомненно, помогли ученому в анализе материалов выставок XII Археологического съезда, большинство из которых относились к периоду барокко. Кроме того, Е. К. Редин руководил заседаниями секции «памятников

искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики», на которых были представлены доклады по византийскому и древнерусскому искусству.

Подобным образом участие в XII Археологическом съезде отразилось и на тематике исследований профессора Харьковского университета, специалиста по церковной истории А. С. Лебедева, который неоднократно обращался к византистике в своих ранних исследованиях и учебных курсах. Во время подготовки к съезду ученый был задействован в исследовании материалов церковных архивов Харьковской и Курской губерний, что и стало основным направлением его исследований в поздний период его творчества.

Начало XX века для византиноведения в Харьковском университете было сложным периодом. Несмотря на то, что в это время, благодаря Е. К. Редину, здесь начала зарождаться искусствоведческая школа, приоритетным направлением которой стали исследования в области византийского искусства, комплексное направление византиноведческих исследований в Харькове так и не сформировалось. Не было и тематики научных исследований, которая бы объединяла харьковских ученых-византистов в начале XX века. XII съезд наглядно продемонстрировал отсутствие местной харьковской византиноведческой школы, которая так и не сложилась до революции и закрытия университета в 1920 г. XII Археологический съезд был важен для харьковской византистики, прежде всего, как масштабный научный форум, на котором присутствовали ведущие ученые-византисты, специалисты по российской и славянской истории из всех университетов и академических учреждений Российской империи. Съезд предоставил харьковским ученым возможности презентации результатов собственных исследований, участия в дискуссиях, знакомства с результатами работы коллег, что продолжало способствовать формированию единого всероссийского научного сообщества ученых, связанных близкой исследовательской тематикой. Это было крайне важно, поскольку кроме переписки с коллегами, участия в работе местных научных обществ, редких зарубежных командировок и публикаций в периодических изданиях, ученые начала XX века были лишены возможности профессионального общения.

В'ячеслав Потоцький,

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків,
slavapt@ukr.net*

ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНИХ САМОЧИННИЦЬКИХ РУХІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Самочинники – поняття, введене сучасним українським істориком Г. Надтокою [7, с. 118]. Воно досить точно відображає сутність цього досить неоднозначного явища в релігійному житті російського та українського

народів. Згідно з Г. Надтокою, «...то були громади православних віруючих, котрі відмовляли у довірі місцевим пастирям і самочинно влаштували власне релігійне життя» [7, с. 118]. Обираючи власних духовних авторитетів із свого середовища, самочинники помірно віддалялися від РПЦ. Самоізоляція та осібність в організації як крайній ступень самочинництва [7, с. 118] були, на нашу думку, неминучим фіналом подібних об'єднань віруючих. В умовах царської Росії, з єдиною офіційно-панівною церквою, незгода з якою, навіть на рівні парафіяльного священика, була головною ознакою сектантства [8, с. 324], самочинників часто називали «хлистами» [3, с. 1647; 4, арк. 160]. Від Людей Божих, більш відомих під узагальненою та зневажливою назвою «хлисти», самочинників відрізняли, на наш погляд, відсутність екстатичного церемоніалу – т.зв. раденій (або їх наявність не була переконливо доведена), принципово велике значення особи лідера, без якого рух повільно сходив нанівець та локальний характер у межах одного або декількох повітів.

Самочинники цікаві тим, що вони, як і євангелісти, орієнтувалися на паству, невдоволену священиками, однак, на відміну від раціоналістів, вони хотіли бути надто православними та ратували за очищення церкви. Певною мірою обидві групи були фундаменталістами, які вимагають повернення до джерел віри.

Нові самочинні релігійні угруповання, на зразок підгорнівського, з'явилися у Харківській губернії майже одночасно. Апогей діяльності І. Смолякова (Босого) прийшовся на 1901 р., тоді як про Н. Голікова стало відомо у 1904 р. Обидва рухи мають багато спільних рис, та їхня історія є, на нашу думку, класичним прикладом початкового етапу утворення містичної секти.

Вплив І. Смолякова поширювався на декілька селищ у Старобільському повіті: Бахмутівку, Смоляннівку, Святодмитріївку, Райгородок, Ново-Охтирське, Старий Айдар, Новий Айдар та хутір Гречишкін [5, арк. 16]. Н. Голікова знали у селі Даценківка, слободах Ворожба та Межириччя Лебединського повіту [5, арк. 395]. Обидва чоловіки були молодого віку: І. Смолякову у 1901 р. виповнився 31 рік, Н. Голікову – 22 роки [5, арк. 165, 395]. Першого виховували бродячі «чернички», що було досить типовим фактом для сектанта тих часів [6, с. 141], другий сам ходив до невідомих «старців» [5, арк. 395]. І. Смоляков повернувся з паломництва по святих місцях босий та без шапки. У такому вигляді він взимку стояв у церкві всенощну службу на кам'яній підлозі, чим викликав захоплення більшості віруючих. На свято Хрещення він, роздягнений, біг попереду хресного ходу та кинувся у крижану воду. Люди були в захваті від його вчинків. Згодом його почали закликати до хат із проповідями та для співу акафістів [5, арк. 154]. Таким був перший етап формування групи прихильників І. Смолякова.

Н. Голіков, повернувшись із святих місць, одразу привернув до себе увагу надзвичайною злагідністю та «високим релігійним настроєм». Він звертався до людей із бесідами з питань православної віри, невдовзі люди почали ходити вже за порадою та поясненням до нього, а не до священика [5, арк. 395-396].

Другим етапом у створенні власної пастви у І. Смолякова стало відкриття печери, де він почав публічно молитися, благословляти та лікувати людей. До нього, згідно зі звітами священників, йшов натовп народу не лише із Старобільського повіту, але ще з Катеринославської губернії та з Облaсті Війська Донського [5, арк. 155]. І. Смоляков брав платню та подарунки, він за короткий термін зібрав 500 крб і декілька возів різного майна [5, арк. 156].

Н. Голиков у невеликому лісному будинку відкрив власну келію, де молився та приймав страждених. Одягнений у простий одяг, але з великим священницьким хрестом, молодий чоловік займався лікуванням хворих та пророкуванням. Пишуть, що «...простий люд ринув до нього з усіх боків» [5, арк. 395-396]. Часто до нього приводили психічно хворих.

Після закриття печери І. Смолякова поліцією він почав вести підпільний спосіб життя. «Пророк» ходив по домівках своїх прихильників та влаштовував у них нічні служіння. Згодом утворилася мережа його прихильників. У 1904 р. у місті Слово'яносербськ Катеринославської губернії були затримані два його зв'язкові – селяни Старобільського повіту [5, арк. 152]. Сам І. Смоляков постійно зникав та згодом з'являвся в іншому місці. Йому закидали «хлистівство», навіть штундизм [5, арк. 158], зв'язок із таємною сектою «хлистів-печерників», або «незайманих² Харківської губернії [5, арк. 160].

Н. Голикова також вигнала із келії поліція після того, як один із його шанувальників, Зевакін, збожеволів. Н. Голиков «...почав скриватися у прихильників та приймав відвідувачів переважно вночі» [5, арк. 398]. Потім він взагалі зник у невідомому напрямку.

У період з 1905 до 1908 р., користуючись «свободою», на Харківщині знов з'явився І. Смоляков (Босий), він ходив по селах та проповідував близький кінець світу. Ми зустрічаємо згадки про нього, що відносяться до 1906 р. [1, с. 824] та 1908 р. [2, с. 15].

Історія цих об'єднань є надзвичайно цікавою. Ми спостерігаємо інший народний релігійний рух, альтернативний раціоналістичному, але й не зовсім схожий на традиційний містичний. Люди, які вірили І. Смолякову та Н. Голикову, напевно не могли вважати себе сектантами, особливо в період, про який говориться. Але фактично вони, часом несвідомо, в пошуках справжнього православ'я, зробили певний крок, віддаляючись від інституту РПЦ. Вирішальною подією, що об'єднувала цих віруючих навколо лідера, ставала будь-яка репресія по відношенню до нього з боку влади або церковних сановників. З того часу подібна група поступово, але невідхильно починала перетворюватися на секту містичного характеру, частіше за все, саме на хлистівську.

Література

1. Айвазов И. Харьковские сектанты-иеговисты / И. Айвазов // Вера и разум. – 1906. – Т. 1. – С. 822–826.
2. Айвазов И. Харьковское сектантство к 1908 г. / И. Айвазов – Харьков: Отд. отт. из журнала «Вера и разум», 1908. – 21 с.

3. Булгаков С. Настольная книга священно-церковнослужителя / С. Булгаков. – М.: Б.и., 1993. – Т. 2. – С. 945-1772.
4. ДАХО. – Ф. 40, оп. 71, спр. ,1702.
5. ДАХО. – Ф. 40, оп. 89, спр. 5.
6. Клибанов А. И. Из мира религиозного сектантства: Встречи, беседы, наблюдения / А. И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1974. – 255 с.
7. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 345 с.
8. Секта // Энциклопедический словарь / Под ред. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – М., 1902. – Т. 57. – С. 324.

Владислав Янчинский

*Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет,
г. Харьков, postvalery@mail.ru*

УСПЕНСКИЙ СОБОР ГОРОДА ХАРЬКОВА

Собор Успения Пресвятой Богородицы – здание древнейшего православного храма города Харькова, назван в честь Успения Пресвятой Богородицы. Собор расположен в центре города на Университетской горке на берегу реки Лопань. Квартал, занимаемый собором, ограничивается Университетской улицей, улицей Квитки-Основьяненко и Советским переулком.

Следует отметить, что с начала XVII века собор несколько раз перестраивался. Колокольня Успенского собора (XIX век) на момент постройки была одной из самых высоких в России (выше колокольни Ивана Великого в Москве). Сейчас – высочайшая в Харьковской епархии, одна из самых высоких в Украине. До начала XXI века являлась высочайшим каменным зданием в городе.

Это один из замечательных памятников архитектуры, сооруженный в 1771-1777 годах в стиле русского барокко.

В 1821-1844 годах по проекту архитектора Е. Васильева, в память о победе русских войск над наполеоновской армией, была построена новая колокольня Успенского собора. Колокольня, увенчанная золотым куполом, привлекает внимание простотой и величием, строгостью форм.

Это самое высокое здание в Харькове до 2006 г.: его высота – 89,5 м. «По росту» – рекордсмен среди строений Харькова. Колокольня Успенского собора высотой 89,5 м на протяжении более чем полутора веков была высочайшим каменным зданием в городе (если не считать металлические вышки), и только в 2006 году были построены более высокие строения в Харькове – два 25-этажных жилых дома высотой 91 (110 с антенной) и 95 м. Остальные городские строения и того ниже. К примеру, главный корпус ХНУ им. В. Н. Каразина – всего около 70 м. На колокольне установлены куранты. Их мелодичный бой каждый час раздаётся над городом.

В настоящее время в зале собора установлен орган, и теперь об Успенском соборе говорят также как о зале органной музыки, где проходят концерты известных харьковских исполнителей и гастрологи мастеров органной и камерной музыки. Благодаря хорошей акустике зал органной музыки является популярным концертным залом среди исполнителей классического жанра и участников фольклорных ансамблей. В алтарной части собора был установлен орган чехословацкой фирмы «Rieger-Kloss», содержащий 3 мануала, 3564 звуковые трубы.

В 1924 году на колокольне была установлена антенна первой украинской вещательной радиостанции. Студия размещалась поблизости, и для того, чтобы колокольный звон не мешал трансляциям, собор в этом же году закрыли. Позже передатчик установили внутри собора, при этом уничтожив ценные фрески. Радиостанция проработала до 1941 года. Годовщина первого дня выхода радиостанции в эфир 16 ноября стала профессиональным праздником работников радио и связи Украины.

На протяжении второй половины 1920-х годов из собора были вынесены все ценности, в том числе деревянный иконостас XVIII века, собранный по чертежам Бартоломео Франческо Растрелли. Иконостас разобрали и перевезли на склад Харьковского художественного музея, где он и сгорел во время Великой Отечественной войны.

В 1929 году были снесены все пять куполов Успенского собора, сняты колокола с колокольни. Внутри храма построили перекрытие, разбив объём здания на два этажа. Также подверглись разрушению декоративные элементы фасада.

Во время Великой Отечественной войны Успенскому собору удалось избежать разрушений, хотя вокруг него было уничтожено много зданий: все здания спуска Халтурина, а также дом присутственных мест (в советское время – дом Красной Армии), построенный по проекту Джакомо Антонио Доменико Кваренги.

Первое богослужение в отреставрированном соборе состоялось 2 ноября 1990 года, которое провёл митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим. Устав Свято-Успенского собора был утверждён 4 марта 1992 года, после чего на основании договора с Харьковской филармонией в соборе проводили нерегулярные богослужения. За каждое богослужение Харьковская епархия производила оплату.

Согласно городской легенде, при рассмотрении первоначального проекта городской голова Ломакин сильно возмутился тем фактом, что проектируемая колокольня будет выше колокольни Ивана Великого в Москве, имеющей высоту 81 м. Архитектор не хотел уменьшать высоту здания, поэтому он пошел на хитрость, пообещав к следующему собранию переделать проект. На следующее рассмотрение Е. Васильев представил тот же проект, только с указанием высоты каждого этажа, без общей высоты. На словах же он уверил присутствующих, что колокольня не превысит колокольню Ивана Великого.

В 2004 году, к 350-летию Харькова, Национальным банком Украины была выпущена монета «5 гривен», на аверсе которой изображена колокольня Успенского собора.

Собор Успения Пресвятой Богородицы – одно из красивейших сооружений города Харькова, визитная карточка города.

Віктор Золотарьов

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, zolvist@i.ua*

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ КОМІТЕТІВ ПАРТІЇ НАРОДНОЇ СВОБОДИ

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації на початку ХХ ст. у Росії значно підвищили політичну активність суспільства. Стрімко почали виникати політичні партії, які представляли інтереси всіх політичних таборів. Особливе місце посідали ліберальні партії, головним представником яких стала Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи).

Мета статті полягає у висвітленні умов виникнення та становлення кадетських комітетів у Харкові (губернського та міського).

Кадетські комітети у Харкові виникли не на порожньому місці. Тут діяли впливові політичні установи, що були прихильниками ідей ліберального руху. Такими виявилися Харківське губернське земство, більшість діячів міської Думи та прогресивно налаштована інтелігенція. У будинку Харківської губернської земської управи 5 грудня 1904 року відбувся протиурядовий бенкет, на якому лунали виступи про необхідність зміцнення ліберального руху [1, арк. 7]. До цього часу вже були встановлені зв'язки харківських земців з «Союзом-земців-конституціоналістів» й «Союзом визволення». Один з лідерів харківських земців, Микола Миколайович Ковалевський, був серед засновників «Союзу земців-конституціоналістів» і «Союзу визволення» [1, арк. 8].

Значну активність виявила й харківська інтелігенція. У Харкові діяли відділення «Союзу союзів», «Академічний союз», «Союз адвокатів» та ін. [1, арк. 8]. Головною метою їхньої діяльності була боротьба за конституційно-демократичний спосіб правління. Серед харківських інтелігентів, які згодом стали членами Партії народної свободи (ПНС), її видатними діячами, варто назвати прізвища таких відомих у Росії осіб, як професор Харківського університету, історик Максим Максимович Ковалевський, автор відомих наукових робіт, присвячених проблемам розкладання суспільного ладу й дослідженню родових відносин. Його роботу «Нариси походження та розвитку родини й власності» високо оцінював сам Ф. Енгельс. Разом з П.Н. Мілюковим М.М. Ковалевського було обрано членом організаційного бюро I з'їзду КДП

[2, 206]. Одним із засновників ліберального руху в Харківській губернії був професор М.Ф. Сумцов, автор багатьох робіт з давньої історії України та писемності, а також української етнографії. Він належав до кадетської партії та деякий час очолював кадетську фракцію у міській думі. Також великим впливом у партії користувався ще один харківський професор – М.О. Гредескул, який став у I думі товаришем голови [2, 206]. Гредескул видавав у Харкові газету «Мир», після закриття якої в 1906 році стала видаватися газета «Волна» за редакцією професора М.В. Чубинського [3, арк. 46]. Ідеї ПНС відстоювали професори юридичного факультету Харківського університету О. Маклецов, Л. Таубер, М. Соболев, історики М. Ковалевський, Д. Багалій, М. Сумцов та ін.

Особливістю роботи Харківського комітету ПНС можна вважати активну видавничу діяльність. Так, протягом 1908-1917 рр. у Харкові виходили газети прокадетського напрямку «Южный край», «Будущее», «Утро» [3, арк. 48]. Ці видання користувалися популярністю на півдні Росії та мали вплив серед населення.

Значна роль у створенні Харківського комітету ПНС належала голові Харківського суспільства сільського господарства С.М. Кузнецову, який безпосередньо формував кадетську групу. Він проводив широку пропагандистську й організаційну роботу, листувався з ЦК ПНС, керував роботою бюро. Кузнецов видавав у Харкові «Южнорусскую сельскохозяйственную газету», в якій друкувалися статті кадетського змісту [4, арк. 1]. Активним був зв'язок Кузнецова із секретарем московського відділу ЦК ПНС, істориком О.О. Корніловим, який був автором «Курсу історії Росії XIX століття». Значну роботу зі створення Харківського комітету ПНС проводили прогресивні земські діячі. Серед них особливе місце посідали Микола Миколайович Ковалевський, Ф.І. Іваницький, М.Д. Делярю, Г.М. Лінтварьов. Усі вони згодом стали депутатами I Державної думи та відігравали там важливу роль [5, арк. 2].

Харківський комітет ПНС швидко став однією з провідних політичних сил міста. Він проводив різні наради, збори, випускав звернення до громадян. Отже, у цей час кадетська партія залишалася нелегальною, і будь-який їхній захід переслідувався владою. Так, найбільш значним заходом на початковому етапі діяльності комітету стали збори членів ПНС, що відбулися 26 лютого 1906 р. у будинку № 26 на Єпархіальній вулиці. На зборах обговорювалася тактика діяльності комітету під час проведення виборчої компанії до Державної думи. Збори були розігнані поліцією [6, 7]. Комітет видав безліч звернень, зокрема «До громадян виборців», «До робітників і службовців у торговельно-промислових закладах» тощо.

Швидко зростала чисельність харківського комітету кадетської партії. Вже навесні 1906 р. у ньому офіційно за списком було 626 членів, але їх було значно більше, тому що через переслідування з боку поліції багато людей не реєструвалося [3, арк. 1]. Крім губернського, в Харкові діяв міський комітет, існувала студентська організація в університеті [7, арк. 9]. У губернії діяли

повітові комітети партії. Особливо активними були Сумський, Валківський і Куп'янський комітети. Не тільки кількістю, але і якістю своїх рядів виділявся Харківський комітет, до складу якого входили відомі вчені, професори, викладачі шкіл і гімназій, адвокати, лікарі, інженери, публіцисти. Але не тільки вище суспільство було представлено в лавах кадетської партії, там були й дрібні службовці, ремісники, міщани, робітники й селяни.

Лідери Харківського комітету ПНС користувалися певним впливом у ЦК ПНС: Максим Максимович Ковалевський був членом оргбюро, Н.О. Гредескул був товаришем голови в І Думі, відігравав важливу роль у ЦК. Окрім того, якщо на І з'їзді КДП від Харкова було два делегати (М.П. Баженов і Д.Д. Плетньов), то вже на ІІ з'їзді ПНС їх стало четверо [8, арк. 1]. Активну діяльність Харківський комітет розгорнув під час виборчої компанії до І думи. Кадети в цей час користувалися величезним впливом у місті. Про це говорить той факт, що з 11 депутатів, обраних до І думи від Харківської губернії, 7 були членами Конституційно-демократичної партії. Це М.О. Гредескул, Максим Максимович Ковалевський, Микола Миколайович Ковалевський, М.Д. Деларю, Ф.И. Іваницький, Г.М. Лінтварьов і І.А. Стрільцов [5, арк. 2]. Останній був селянином, що говорить про вплив КДП серед селян. Харківські депутати брали активну участь у роботі думської фракції ПНС, готували законопроекти та звернення. Наприклад, Н.О. Гредескул, Максим Максимович Ковалевський працювали в комісії з підготовки «Проекту-42» (примусове відчуження частини поміщицьких земель) [9, арк. 3]. Члени Харківського комітету ПНС піддавалися репресіям з боку офіційної влади. Як відомо, з 7 депутатів Державної думи членів ПНС від Харківської губернії Виборзьку відозву підписали всі, крім Максима Максимовича Ковалевського, який в цей час знаходився у відрядженні за кордоном [5, арк. 2]. Згодом вони були заарештовані та звільнені від займаних посад. Другого серпня 1906 р. за спробу провести в Лебединському повіті з'їзд із селянами, виборцями до І Думи, й обговорити на ньому Виборзьку відозву було заарештовано М. М. Ковалевського (власника маєтку) та конфісковано кадетську літературу [7, арк. 52]. Лише за належність до кадетської партії позбавили педагогічної діяльності вчителя зі Змієва П. Ф. Сосницького [9, 6], а в жовтні 1910 р. не було затверджено членом Старобільської повітової земської управи А. Р. Клевезаля [9, арк.6].

Таким чином, кадетські комітети вже на початку своєї діяльності знайшли в Харкові сприятливі умови та розпочали активну діяльність з реформування Росії на ґрунті ідей лібералізму за встановлення конституційно-демократичного ладу.

Література

1. ДАХО (Державний архів харківської області). – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 5511.
2. Мілюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Мілюков. – М., 1991.
3. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. 523. – Оп. 1. – Д. 413.
4. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 2025.
5. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 4225.

6. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 5511.
7. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 2252.
8. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Д. 62.
9. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 2616.
10. *Струве П.* Размышления о русской революции / П. Струве. – София, 1921.
11. *Васильев М. П.* Правда о кадетях / М. П. Васильев. – СПб., 1907.
12. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Д. 124.
13. ГАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Д. 3456.
14. ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 718.
15. ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Д. 20.

Оксана Малютина
Национальный фармацевтический университет, г. Харьков,
malitahipo@mail.ru

ХАРЬКОВСКИЕ КАДЕТСКИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ ПЕРИОДА ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ: СТАНОВЛЕНИЕ МЕСТНОЙ ОППОЗИЦИОННОЙ ПРЕССЫ

В Харькове до Первой русской революции существовала своеобразная газетная монополия. Были представлены только официальные периодические издания (ежедневные «Харьковские губернские ведомости» и «Южный край») [1, 73, 88]. Функции официальных печатных органов состояли в передаче социально значимой информации, оповещении населения об очередных правительственных указах, рескриптах, циркулярах, формировании установок, норм, ценностей в рамках традиционной государственной идеологии. Распространяемые властью информационные сообщения не нуждались в общественном одобрении или комментариях. Традиционный российский общественный уклад строился на «культуре подчинения», что означало политическую пассивность населения. Если же участие в политической жизни допускалось, то только дозированное и лояльное к власти, не вытеснявшее позиции подчинения. Однако революционные события внесли определенные изменения в сложившуюся систему ценностей.

17 октября 1905 г. был обнародован Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка», по которому населению даровались «незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов» [3, с. 215]. Харькову с его двухсоттысячным населением, тремя вузами, многочисленными промышленными предприятиями был необходим, помимо официальной прессы, печатный орган, выражавший интересы общества.

Откликом либеральной общественности Харькова на царский манифест стал выпуск ежедневной газеты «Мир». Периодическое издание проинформировало своих читателей о съезде харьковских кадетов и избрании местного

бюро партии. С первых номеров редакция газеты заявила, что направление газеты конституционно-демократическое, что она, в целом, разделяет программу партии и «будет стремиться к проведению ее в жизнь». «Газета издается для общества, а не для начальства» – так определяло свою общественно-политическую позицию новое издание. Главным редактором и постоянным политическим обозревателем местного печатного органа стал профессор права, декан юридического факультета Харьковского университета Николай Андреевич Гредескул. С 27 ноября по 9 декабря 1905 г. вышло 12 номеров газеты. Однако критика действий правительства и местной администрации привела к «приостановлению» газеты до особого распоряжения харьковского генерал-губернатора. Газету «Мир» заменила либеральная «Волна», продолжив тематику предыдущего издания. Ее редакторами были профессора М. П. Чубинский и Н. А. Максимейко, а затем И. П. Белоконский и Ф. А. Павловский. Газета существовала один месяц – с 29 декабря 1905 г. до 29 января 1906 г. – и также была закрыта властью «до особого распоряжения». Либералы сразу заменили издание газетой «Будущее». 26 номеров под редакцией И. П. Белоконского вышли в свет. Накануне открытия российского парламента профессор Ф. А. Павловский начал издавать газету «Накануне». Она просуществовала дольше других – с 15 марта по 9 июля 1906 г. – и была закрыта после разгона I Государственной думы. Параллельно с «Накануне» с 14 по 21 июня 1906 г. под редакцией В. М. Николаевского выходил «Девятый вал». Однако только 7 его номеров увидели свет. После разгона I Государственной думы выпуск харьковской кадетской периодики был прерван на полгода. Спустя шесть месяцев – только с ноября 1906 г. под редакцией П. Г. Риттера начала издаваться газета «Утро».

Таким образом, с ноября 1905 г. по июнь 1906 г. кадетская периодика г. Харькова была представлена ежедневной общественной, политической литературной и экономической газетой. С момента появления издания имели формат большой четырехстраничной газеты. Как правило, газету открывала передовая статья, затем следовали обзоры внутренних событий и местной жизни, специальные рубрики по социально-экономическим и общественно-политическим вопросам, материалы многочисленных общественных и партийных съездов, авторские статьи, объявления. В газете «Накануне» в период предвыборной кампании в I Государственную думу (март – апрель 1906 г.) печатался бюллетень о ходе местных выборов, а с начала работы Думы появилась постоянная рубрика «Заседания Государственной думы», в которой публиковались стенографические отчеты парламентских дебатов.

Автором первых передовых статей газеты «Мир» был ее главный редактор и идейный вдохновитель профессор Н. А. Гредескул. Ближайшие сотрудники – профессора Н. А. Максимейко, Ф. А. Павловский, И. П. Белоконский, А. Н. Фатеев, М. П. Чубинский и другие. После «приостановки» очередного кадетского издания его постоянные сотрудники и корреспонденты,

готовя к печати следующие номера, брались за выполнение редакторских функций. Так, Н. А. Максимейко, специализируясь на политических обозрениях в газете «Мир», стал редактором «Волны». А. Н. Фатеев, опубликовав в «Волне» материал об отмене смертной казни, впоследствии редактировал «Накануне». В. М. Николаевский, готовивший для «Накануне» репортажи о еврейских погромах, возглавил редакционно-издательский отдел «Девятого вала». Таким образом, идейно-политическую преемственность харьковской кадетской периодики обеспечивала, в том числе, и преемственность ее редакторского состава.

Отвечая настроениям читателей, которые уже чувствовали себя не только очевидцами, но и участниками событий, либеральная пресса пыталась распространять свои идеи и среди тех, кто раньше общественно-политической жизнью особо не интересовался. Печатный орган был рассчитан на широкие слои достаточно образованных городских читателей: преподавателей, врачей, юристов, предпринимателей, служащих, городских рабочих. Выбирая название для очередного издания, редакция, с одной стороны, как бы прислушивалась к ожиданиям читательской аудитории, а с другой, оповещала читателя о своих намерениях. Название становилось символом, выражавшим основную линию газеты, ее оппозиционный характер.

Оппозиция (от лат. *opposition* – противопоставление) – противодействие, сопротивление определенной политической линии, выступление против существующих методов реализации власти или политической системы в целом [2, с.170]. К началу XX в. в освободительном движении можно выделить оппозицию радикальную, которая требовала кардинального изменения политической системы, и оппозицию либеральную, которая, придерживаясь принципов преемственности развития, выступала за качественную, но поэтапную коррекцию существующих реалий. В зависимости от своей стратегической задачи оппозиционные силы использовали определенные средства воздействия на власть. Либералы, будучи противниками любых форм насилия, рассматривали прессу как один из возможных каналов политической коммуникации общества и власти.

Социальные задачи либерального издания заключались в том, чтобы выразить потребности общества, сформулировать, обобщить и озвучить их, поставить на повестку дня вопросы, требующие решения, вынести их на публичное обсуждение. В отличие от политического единомыслия официальной прессы, либеральная система ценностей предполагала разнообразие мнений, дискуссию, критику неудовлетворительных решений и действий власти.

Наиболее острые и болезненные темы обсуждались в местной кадетской прессе – реформирование политической системы, парламентаризм, права человека, свобода слова и печати, аграрный, рабочий, национальный и другие вопросы. Харьковские кадеты пытались осмыслить причины и оценить значение революционного выступления народа 1905 г. Освящалась дискуссия в

рамках самой кадетской партии по программным и тактическим вопросам, а также позиции их политических оппонентов. Большое внимание уделялось изучению западноевропейского опыта, анализу реформаторских наработок отечественной общественно-политической мысли. Таким образом, на страницах харьковской кадетской периодики периода Первой русской революции поднимались и широко обсуждались такие проблемы, которые не могли быть предметом гласности в предшествующую эпоху.

Литература

1. Михайлин *И. Л.* Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917. / Ігор Леонідович Михайлин. – Х. : «Колорит», 2007. – 366 с.
2. *Погорельй Д. Е.* Политология / Д. Е. Погорельй, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов; под общ. Ред. С. Н. Смоленского. – М.: Эксмо, 2008. – 320 с.
3. Русская журналистика в документах: История надзора / [Сост. О. Д. Минаева]; под ред. Б. И. Есмна, Я. Н. Засурского. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 397 с.

Людмила Бадєєва

*Харківський національний університет радіоелектроніки, м. Харків,
badyeyeva@gmail.com*

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ГНАТА ХОТКЕВИЧА У ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1902 року відбувся 12-й археологічний з'їзд у Харкові. Гнат Хоткевич, якому тоді було 25 років, організував вперше в історії кобзарства виступ кобзарів і лірників на з'їзді. Там же виступає з промовою, критикуючи уряд за перешкоди в розвитку кобзарства та української пісні. Поліція робила обшуки в його квартирі, переслідувала його, арештовувала, навіть виселила за межі України. Але він, повернувшись, знову брався за улюблену справу.

Література про Г. Хоткевича хронологічно поділяється на два періоди: прижиттєвий (1899-1935) та сучасний. Виняток становить книга В.Г. Короленка [4], в якій вперше після двох десятиріч замовчування згадується про Г. Хоткевича. Про особу Хоткевича надруковані спогади А. Радченка, з яким він разом працював у зооветеринарному технікумі, В. Мартинюка, Д. Чуба та В. Марчука [1]. Світогляд та музичну діяльність Гната Мартиновича розглянула сучасний український дослідник Н. Супрун [7].

Мета статті – розкрити культурно-освітню діяльність Г. Хоткевича у рідному місті Харкові.

Народився Гнат Хоткевич в Харкові 1877 року в бідній родині. Після закінчення реального училища вступив до Харківського технологічного інституту.

На початку ХХ ст. разом з Д. Антоновичем, Б. Камінським, О. Катренком створив у Харкові видавничу спілку «Вік», яка випустила 14 творів Т.

Шевченка, І. Франка накладом 70 000 примірників [3, с.85]. Г.М. Хоткевич брав активну участь у діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності. Він заснував і очолив видавничу українську комісію при цьому товаристві [3, с. 542].

Після закінчення інституту Г. Хоткевич з 1901 року працює інженером у технічному відділі Харково-Миколаївської залізниці. Зустрічаючись часто з робітниками, він приходить до висновку, що трудящих потрібно залучати до культури, розширювати їх світогляд, розвивати їх національну свідомість. З цією метою в 1902 році Хоткевич організовує драматичний аматорський театр серед робітників-українців заводу сільськогосподарських машин Гельферік-Саде і Мельгозе. З цього часу, як згадує він сам, починається його «серйозна театральна діяльність» [8, с. 517]. Спочатку гурток був малочисельним. Відсутність окремого приміщення перешкоджала розвитку аматорського драматичного театру. Протягом 1902 року аматорський театр поставив сімнадцять вистав. Популярність театру серед робітничих верств постійно зростала.

Активізація діяльності робітничого театру тісно пов'язана з діяльністю Харківського народного будинку, який було відкрито 2 лютого 1903 року. Гнат Хоткевич звернувся з пропозицією до комітету, який завідував Народним будинком, ставити вистави на його сцені. В листі до В. Гнатюка від 16 грудня 1905 року Хоткевич пише: «Скільки мені довелося витримати боротьби з Комітетом Народного Дому, аби там були українські вистави, бо Комітет попереду і слухати не хотів, щоб сцена Народного Дому поганилася хохлацькими п'єсами. А потім, коли я добився-таки свого, – як тяжко доводилося відстоювати, щоб нам дали хоч дві вистави у місяць, бо вони хотіли дати лише одну (при 7-8 російських)».

Успіхи театру аматорів були наявними. Глядачі, як і адміністрація Народного будинку, помітили його самобутність і незвичайно велику працьовитість. Тому на початку квітня 1903 року Г. Хоткевичу і учасникам театру запропонували перейти постійно до Народного будинку. 10 квітня виставою «Бурлаки» І. Карпенка-Карого театр Г. Хоткевича розпочав новий етап у своїй історії. Тільки за дев'ять місяців 1903 року аматори поставили на сцені Народного будинку дев'ятнадцять вистав, які відвідало 12 732 особи [1, с.111]. Вистави були поставлені за творами М. Кропивницького «Вуса», «Чмир», «Наймичка», «Олеся», «Дві сім'ї», «Дай серцю волю», «Зайдиголова», І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», «Бурлаки», «Сто тисяч», «Розумний дурень» та інші. Російською мовою було поставлено «Записки божевільного» М. Гоголя.

Під час російської революції 1905–1907 рр. Г. Хоткевич став організатором і головою Центрального організаційного (страйкового) комітету Харківсько-Миколаївської залізниці, обраний делегатом Всеросійського з'їзду залізничників. Під час грудневого повстання 1905 р. перебував у Москві, після придушення якого в січні 1906 р. через загрозу арешту був змушений емігрувати до Галичини.

Лише через шість років, у 1912 році, Хоткевич повертається додому, але його відразу заарештували за участь у страйках.

Після виходу на волю 1913 року Хоткевич редагує журнал «Вісник культури й життя», відновлює вистави робітничого театру, мандрує з бандурою Україною, але війна 1914 року перешкоджає реалізації цих планів.

У роки Першої світової війни очолював літературно-науковий відділ Українського товариства ім. Г.Квітки-Основ'яненка в Харкові, яке фактично виконувало функції «Просвіти». Товариство влаштовувало лекції з українознавства, вечірки для молоді українською мовою – «маленький, але корисний вогник серед загальної темряви» [6, с. 188]. Головними діячами цього товариства були: Кость Бич-Лубенський, Микола Міхновський, Гнат Хоткевич. Зберігся статут цього товариства [5], а також протоколи відкритих засідань відділу за 1915 рік (квітень – грудень). За цей період відділом було підготовлено і прочитано 21 доповідь на такі теми: «Драгоманов», «Лермонтов і Шевченко», «Микита Шаповал як поет», «Слово, присвячене роковинам Б. Грінченка». Етнографічною секцією був проведений вечір бандури, а також Г. Хоткевич прочитав систематичний курс лекцій про Галичину [2, с.48–49]. У березні 1916 р. його як «особливо шкідливого елемента» вислано за межі України: до Белгорода, потім – до Воронежа.

У березні 1917 р. Гнат Мартинович очолив Український організаційний комітет у Харкові, у квітні 1917 р. увійшов до складу Української губернської ради. Активну участь брав Г. Хоткевич разом з Д.І. Багалієм, М.Ф. Сумцовим, В.О. Барвінським та іншими українськими видатними діячами у створенні товариства «Просвіта».

Таким чином, Гнат Хоткевич був одним із лідерів українського культурного руху в Харкові. Відіграв роль у відродженні кобзарського мистецтва. Гнат Мартинович був засновником і керівником аматорських українських театрів на Харківщині. Він займався видавничою справою. Брав активну участь у діяльності культурно-освітніх товариств міста. 1938 р. Гнат Мартинович був звинувачений у антирадянській націоналістичній діяльності і розстріляний.

У наш час відновлено добре ім'я письменника, а його твори повернуто народові. Додаткового вивчення потребує творча спадщина Гната Хоткевича в галузі соціології та історії, яка переважно складається з рукописних матеріалів.

Література

1. *Гнат Хоткевич*. Спогади. Статті. Світлина / упоряд. : А. Більбаченко, Г. Хоткевич. – К. : Кобза, 1994. – 167 с.
2. ДАХО. – Ф. 488, оп. 1, спр. 1 «Протоколи відкритих засідань науково-літературного відділу» 29 квітня – 17 грудня 1915 р.
3. Довідник з історії України / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1999. – С. 541–543.
4. *Короленко В. Г.* О литературе / В. Г. Короленко ; сост., подгот. текста и примеч. А. В. Храбровицкого. – М. : Гослитиздат, 1957. – 716 с.

5. Статут Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові. – Харків: Печатное дело, 1912.
6. *Сумцов М.* Слобожане: іст.-етнограф. розвідка / Микола Сумцов. – Харків: Союз, 1918. – 240 с.
7. *Супрун Н. О.* Гнат Хоткевич – музикант: муз.-теорет. Дослідження / Н. О. Супрун. – Рівне : Ліста, 1997. – 279 с.
8. *Хоткевич Гнат.* Твори : в 2 т. / Гнат Хоткевич ; упоряд., підгот. текста та прим. Ф. Погребенника. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 2. – 603 с.

Саміра Назарова

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, samiranazarova@yandex.ru*

ХАРКІВ У ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

Важко знайти в історії події, які б за своїми масштабами та геополітичними наслідками можна було поставити поруч з минулою війною. Вона «перемолола та скалічила» людські долі, визначила напрямок розвитку світу. Перемога у війні стала чи не єдиною позитивною опорою, точкою національної самосвідомості багатьох українців.

Науковці виявляють зацікавленість саме до історії Харкова у цей період. Історія Харкова в період війни завжди привертала увагу вітчизняних дослідників. Зважаючи на роль міста, її не могли оминати автори узагальнюючих праць з історії України.

З перших днів окупації Харкова заздалегідь розробленими планами, а також з урахуванням накопиченого в ході воєнних дій в Україні досвіду в місті здійснювалася розбудова багатоступеневої системи влади з метою пригнічення місцевого населення. Масові пограбування та конфіскації ставили багатьох харків'ян у дуже скрутне становище, часто на межу виживання.

24 жовтня 1941р. розпочалася нова ера в історії Харкова, його людність раптово була перенесена в інший вимір, де панували жорстокі закони. Тривалий період напередодні фашистської окупації попри всі знегоди місто самовіддано працювало на війну, стійко готувалося до відсічі ворогу. У жовтні 1941 р. для багатьох харків'ян стала очевидною смертельна загроза, яка нависла над містом.

Агресія військової влади була спрямована як проти учасників радянського опору, так і безневинних людей. За німецькими даними, 57 піхотна дивізія, яка здійснювала патрулювання міста, до кінця жовтня розстріляла цивільних громадян, які нібито брали участь в обороні міста.

Репресії німецької влади проти місцевого населення були спрямовані в першу чергу проти певних груп населення – євреїв, циган, членів партії.

Вони мали пройти спеціальну реєстрацію і їхнє життя було під постійною загрозою.

Усі народності Харкова перетворились на об'єкт нестримного насильства та експлуатації, відвертого геноциду. Євреї, рятуючись від нацизму, в переважній більшості залишили свої оселі. Хто ж лишився у місті, був немилосердно знищений нацистами.

Німці були налаштовані в короткий час вирішити «єврейське питання» у місті шляхом тотального нищення євреїв. Тому після перших зведених статистичних даних про людиність Харкова, де були зафіксовані також євреї, останні повністю зникають із статистичних звітів.

Зі здобуттям Харкова німці відразу «заходилися» розбудовувати свої органи влади та встановлювати новий порядок у місті. Стосовно облаштування органів влади ними був накопичений уже чималий досвід. У принциповому плані основні положення про військове управління загарбаною радянською територією були розроблені ще навесні 1941 р. у двох документах вищого командування вермахту (ОКВ) – «Керівна лінія для спеціальних районів до директиви №21» від 13 березня 1941р., а також «Особливі вказівки щодо забезпечення, частина С» від 3 квітня 1941р. Відповідно до цих директив, окупована територія Радянського Союзу, яка не була безпосередньо включена до держав-загарбників, розділялися на дві частини: зону політичного управління та на територію, де було створено рейхскомісаріат «Україна».

Незважаючи на усі звірства німців, в Харкові, як і в інших містах, були сили, які боролися проти окупантів. В першу чергу до них відносилась Організація українських націоналістів. Своєю головною метою ця організація проголосила створення незалежної української держави. Для досягнення цієї мети оунівці пішли на боротьбу з окупаційним режимом. З цієї причини в місті була створена українська допоміжна поліція, яка боролася проти німців. У грудні 1941 р. українська поліція спромоглась організувати декілька маршів містом з оркестром і виконанням націоналістичних пісень. Однак широкої соціальної бази оунівці в Харкові так і не знайшли. Крім того, згодом більшість членів ОУН в Харкові були репресовані окупаційною владою.

Ще у серпні 1941 р., коли військове управління піклувалося про заготівлю зерна, існувала принципова установка ізолювати міста від поставок продовольства та залишити населення напризволяще.

Умови життя харків'ян в окупованому місті були надзвичайно важкими. Головною проблемою в цей час став страшний голод, що виник з причини повної байдужості міської влади до питань поставок продовольства. Люди їли буквально все: картопляне лушпиння, кормовий буряк, казеїновий клей, домашніх тварин.

Відомий харківський художник Симонов розповідав, що навіть були випадки, коли на базарі продавали людське м'ясо, хоч за такі злочини і карали повішанням. Від голоду і холоду в кінці листопада 1941 р. помер академік

архітектури Олексій Бекетов. Люди почали опухати, більшість з них не могла навіть елементарно пересуватися. Стала звичною картина: згорблені фігури харків'ян, запряжені в дитячі сани, на яких вони перевозили померлих рідних людей. У багатьох випадках не вистачало сил поховати небіжчиків або ж це просто було нікому робити.

Навесні 1942 р. у будинках накопичилось багато трупів. За даними міської санстанції, 54% померлих у лютому 1942 р. за станом на 2 березня не були поховані. Відомий приклад, коли померла від виснаження в травні 1942 р. жінка була зареєстрована тільки в листопаді. Масштаби голоду дуже важко усвідомити, тим більше, що й на сьогодні немає повної статистики.

За даними Харківської міської управи, в 1942 р. від голоду померли 13139 харків'ян, що склало більше половини всіх померлих за цей період.

Важливо відзначити, що харків'яни не сиділи, склавши руки, очікуючи на голодну смерть. Всі, хто міг, їздили на село, на так звані «міни». Городяни несли за місто усі цінності, що мали, сподіваючись отримати за них продовольство. Наприклад, директор інженерно-економічного інституту Дубинський зумів виміняти за свій піджак більше ніж 2 пуди муки, а за пальто сина – 2 пуди пшениці та 1,5 кг сала. Золотий годинник можна було обміняти на буханець хліба. Завдяки «мінам» багато харків'ян зберегли своє життя.

Війна принесла біль і сльози в кожен дім, у кожную харківську сім'ю. Смерть була обличчям війни. Про це нам і сьогодні нагадують більше десяти місць масового знищення людей. Серед них – Дробицький Яр, Лісопарк, табори військовополонених в Холодногірській в'язниці і районі ХТЗ (знищене єврейське гетто), Салтівське селище (місце розстрілу пацієнтів Сабурової дачі), клінічне містечко обласної лікарні по вул. Трінклера (місце спалення живцем кількох сотень поранених), місця публічних повішань уздовж Сумської вулиці і на Благовіщенському ринку, двір готелю «Інтернаціонал» (нині готель «Харків», місце масового розстрілу заручників), «газвагони» – душоубки. Всі вони стали меморіальними пам'ятниками і нагадують живим про злочини окупантів, трагедії війни.

Література

1. *Вохмянін В., Подопрігора А.* Харків 1941-1943 рр. / В. Вохмянін, А. Подопрігора. – Харків, 2008. – 145 с.
2. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків, 2004. – 368 с.
3. *Олійник В. В.* Харків / В. В. Олійник. – Харків, 1976. – 46 с.
4. *Педаєв Д. А., Федоровський А. С. та ін.* Природа і населення Слобідської України / Д. А. Педаєв, А. С. Федоровський. – Харків, 2007. – 346 с.

Юлия Федорова,
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
г. Харьков, knishenko@meta.ua

УЧАСТИЕ И РОЛЬ 28-Й ГВАРДЕЙСКОЙ ХАРЬКОВСКОЙ ДВАЖДЫ КРАСНОЗНАМЕННОЙ СТРЕЛКОВОЙ ДИВИЗИИ В ОСВОБОЖДЕНИИ ГОРОДА ХАРЬКОВА

23 августа 2013 года жители Харькова и области отметили 70-летие освобождения города от немецко-фашистских захватчиков. Это великое историческое событие в жизни харьковчан, а также в жизни Украины.

Одной из армий, принимавших участие в освобождении города, была 53-я армия генерала И.М.°Мангарова, в состав которой входила 28-я гвардейская дивизия под командованием генерала Г.И.°Чурмаева. В Харьковской специализированной школе №87, где я училась, есть музей 28-й гвардейской Харьковской дважды Краснознаменной дивизии, которая входила в состав 53-й армии Степного фронта и принимала активное участие в освобождении Дергачей, Куряжанки, Коротыча, Залютино. Ветераны этой дивизии были частыми гостями в нашей школе. Они оставили воспоминания, письма, которые приходили из разных городов.

5 августа 1943 г. был освобожден Белгород и войска вышли к железной дороге Белгород – Харьков. Гитлер отдал строжайший приказ своим фельдмаршалам во чтобы ни стало удерживать харьковский промышленный район. В военно-стратегическом плане фюрер ценил столицу Слобожанщины если не «выше», то и не ниже Сталинграда. Отсюда необычная, ужасающая жестокость боев на харьковской земле. Это были ворота, которые открывали дорогу на Донбасс, к освобождению Украины и Европы.

Надо отметить, что боевой дух немецких войск был довольно высок, и хотя битву под Прохоровкой окрестили «лебединой песней» немецких танковых частей, уже через месяц фашисты собрали в районе Харькова крупную танковую группировку. 11 августа началась ожесточенная битва у города Богодухов и Люботин, которая длилась 5 дней. Дивизии СС, «Рейх» и «Мертвая голова», нанесли мощный контрудар, сдерживать который нашим войскам удалось, введя в бой резерв.

Когда читаешь план операции на Белгородско-Харьковском направлении, то поражаешься с какой гениальностью, точностью, логической последовательностью он разработан.

«Товарищу Иванову (условная фамилия И. В. Сталина) докладываем:

Для проведения второго этапа, т.е. Харьковской операции, в состав Степного фронта необходимо передать 5-ю гвардейскую армию, которая выйдет в район Ольшаны, Старый Мерчик, Огульцы. Харьковскую операцию ориентировочно предлагаю построить в следующем плане:

1. 53 армия во взаимодействии с армией Ротмистрова будет охватывать Харьков с запада и юго-запада.

2. Армия Шумилова будет наступать с севера на юг с линии Циркуны, Дергачи.

3. 57 армия будет наступать в востока с линии совхоза им. Фрунзе, Рогань, охватывая Харьков с юга.

4. 69 армия (если она к этому времени будет пополнена) развернется в стыке между Жадовым и Манагаровым в районе Ольшаны и будет наступать на юг для обеспечения Харьковской операции с юга. Для проведения Харьковской операции необходимо кроме 20000 пополнения дать 15 тысяч для пополнения дивизии 53 и 7 гвардейских армий – для укомплектования танковых частей фронта дать 200 штук Т-34 и 100 штук Т-70, КВ – 35 штук.

Жуков, Конев, Захаров»

План получил кодовое название «Полководец Румянцев» в честь выдающегося полководца, положившего начало новой тактике, которая заключалась в том, чтобы добиться разгрома противника в решительном сражении.

В своих воспоминаниях И. М. Манагаров подробно описывает каждый день сражений, трудности, зверства фашистов, пишет, что все больше становилось атак в ночное время. В боевом донесении штаба 53-й армии, штабу Степного фронта сообщалось, что 10 августа взято в плен 77 солдат и офицеров, захвачено 2 самолета, 3 танка, 17°автомашин, 11 орудий.

Воины механизированного корпуса Соломатина первыми достигли украинской земли. Из стрелковых дивизий эшелона также сообщали: «Мы на земле Украины!»

Командующий 28-й дивизией генерал Г. И. Чурмаев писал: «Где-то на линии большого населенного пункта Казачья Лопань части дивизии, наступая с боями, подошли к границе Украины. В ознаменование этого радостного события там, где позволяла боевая обстановка, были проведены с личным составом, командирами и политсоставом беседы. Этот рубеж границы родной Украины командование дивизии и все офицеры переходили, отдавая честь, а бойцы в положении «смирно».

Так, 28-я гвардейская дивизия с боями вступила в Украину. 10 августа начальник штаба Степного фронта генерал М.В. Захаров передал директиву Военного совета фронта; 11 августа в 9.00 перейти в решительное наступление 53-й армии (ставилась задача выйти на рубеж Пересечная – западная окраина Харькова на Запад; 1-й корпус получил приказ выйти в район Гавриловка).

Учитывая, что немцы сильно укрепили территорию, прилегающую к Харькову, была создана система инженерных сооружений в городе и на окраинах. Подступы прикрывались противотанковыми рвами, минными полями, проволочными заграждениями. Дороги, мосты, объезды были минированы или подготовлены ко взрыву. В лесах были устроены завалы, засеки, замаскированы тысячи мин.

11 августа 1943 года соединения 53-й армии подошли к внешнему оборонительному обводу. Учитывая сложившуюся обстановку, понимая

важность Харькова, что бои в центре города могут привести к большим потерям и иметь затяжной характер. «Разгромить противника на подступах Харькова, в поле», – таково было требование командующего фронтом.

Наступил самый трудный и ответственный этап сражения – штурм внешнего оборонительного обвода, бои непосредственно за Харьков. Для этого были привлечены силы Степного и Воронежского фронтов. Фашистское командование выгодным образом использовало местность, пересеченную, закрытую лесным массивом, а местами – перерезанную балками и широкой долиной реки Уды.

В течении 12 августа соединения армий, преодолевая сильное огневое сопротивление, зацепились за северную окраину Дергачей.

Генерал Г. И. Чурмаев пишет: «Продолжая наступать, дивизия подошла к большому населенному пункту Дергачи, где засели в крепкой обороне фашисты. В с. Дергачи была выслана разведка, группа из 5-ти человек под командой сержанта Тимошука... с задачей проникнуть в с. Дергачи и выяснить силы, вооружение и оборону противника. Разведчики под покровом темной ночи проникли в с. Дергачи и, чтобы получить некоторые сведения о противнике, зашли в хату к хозяйке, местной учительнице. В это время пришло какое-то подразделение гитлеровцев во двор этой хозяйки. Она не растерялась и будучи патриоткой, запрятала разведчиков на чердак хаты, где они и просидели в гуще врагов, ведя разведку наблюдением за поведением противника и получая сведения от хозяйки. Все это время хозяйка приносила разведчикам воду и пищу. Они, темной ночью при помощи хозяйки выбрались к своим, доставив ценные сведения. Хозяйка, после освобождения с. Дергачи, получила благодарность за помощь разведчикам и таких случаев было много».

Наши части хорошо зарекомендовали себя в обороне и наступлении на равнинной местности, но не проявляли должной маневренности в условиях ведения боя в лесу. Действовали изолированно друг от друга и теряли связь с соседями. Возникла мысль, что наша тактика прорыва обороны противника однообразна. Начиналось наступление с артподготовки рано утром и после заключительных залпов «катюш» поднималась пехота. Противник к этому привык и действовал соответственно: солдаты и офицеры прятались в укрытие, а после залпа «катюш» занимали свои места в траншеях и открывали огонь по нашим нападающим частям.

И. М. Манагаров вспоминает: «15 августа к нам прибыл командующий фронтом И. С. Конев. Я доложил о своих соображениях и просил утвердить мое решение. Командующий фронтом сказал, что надо все хорошо продумать и еще раз проверить достоверность разведки».

«Я прикидывал в уме все плюсы и минусы, прицеливаясь к Харькову) со всех сторон, – вспоминал позже И. С. Конев – с разных направлений и, наконец, пришел к окончательному решению: наиболее выгодное направление для нанесения удара – северо-западное, где находится 53-я армия. Здесь наилучшие подступы к городу, лес, командные высоты.

Было решено вести наступление на город двумя армиями: 53-й армией и танковой армией П.А. Ротмистрова».

Передовой командный пункт находился на участке 53-й армии генерала Манагарова, то есть на главном направлении.

Части 53-й армии захватили выгодные позиции для нанесения удара по западным и северо-западным окраинам города Харькова. С высоты 208,6 и с опушки леса открывался вид на город.

Лейтенант Бабак со своим отрядом встретился в лесном массиве у домика лесника с фашистами. Разгромив оборону штаба, он захватил важные документы и продвинулся в глубину вражеской обороны, захватив высоту 197,3. На этой высоте был оборудован наблюдательный пункт и совмещен с командным пунктом генерала И. М. Манагарова. Отсюда И.С. Конев руководил боевыми действиями по освобождению Харькова.

5-я гвардейская танковая дивизия и 53-я армия, ведя упорные бои, перерезали железные дороги Харькова: Золочев – Харьков – Люботин – Полтава и шоссе Харьков – Люботин. Теперь у противника осталась одна железная дорога и одна шоссейная, обе вели на Мерефу. В этом направлении не было крупных промышленных предприятий и разрушения были минимальными. Цели командования на этом этапе были достигнуты.

Скопления вражеских войск и техники непрерывно бомбила авиация.

Во второй половине дня 22 августа немецко-фашистские войска стали отходить из Харькова. И. М. Манагаров вспоминает: «И вот результат непрерывных жестоких боев: на рассвете 23 августа полки нашей армии ворвались в Харьков с запада. А с севера в Харьков вступили части 69-й гвардейской армии генерала Шумилова. К полудню Харьков полностью был очищен от противника». 23 августа 1943 года стало днем освобождения города Харькова от немецко-фашистских захватчиков.

Командующий Степным фронтом вспоминает: «Наконец, слышу знакомый голос:

– Слушаю...

– Докладываю, товарищ Сталин, войска Степного фронта сегодня освободили город Харьков.

Сталин не замедлил с ответом:

– Поздравляю. Салютовать будем по первому разряду».

А генерал Г. И. Чурмаев в своих воспоминаниях писал: «С 23 на 24 августа меня связисты пригласили к приемнику, по которому говорилось, что за проявленную доблесть в боях за Харьков 10 дивизиям присвоено почетное звание Харьковских, в том числе и 28-й гвардейской дивизии».

После освобождения Харькова дивизию вывели во второй эшелон в город Люботин на небольшой отдых на подведении итогов и приведение в порядок частей после тяжелых сражений, – пишет Орехов.

Дивизия после боев была выведена в состав резерва фронта.

Во многих последующих боях до конца войны она принимала участие в освобождении Украины и Молдавии. В 1944 году она перешла с боями границу

Румынии, преодолела Балканский рубеж. Дивизия с честью оправдала название «Харьковской». За Никопольскую операцию получила орден Красного Знамени и стала называться 28-я гвардейская Краснознаменная стрелковая дивизия, 4912 солдат и офицеров были награждены орденами и медалями, более 10 человек получили звание Героя Советского Союза.

Вадим Ільїн

*Харківський національний медичний університет,
м. Харків, ilin_vadim@ukr.net*

РАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В М. ХАРКОВІ У 1970-80-ті РР.

З огляду на реформування охорони здоров'я в Україні, яке відбувається в наш час, доцільним є звернення до досвіду реформування галузі, який був накопичений радянською владою протягом 70-80-х рр., коли необхідність структурних змін після повоєнної відбудови стала очевидною. Корисність такого звернення підкріплюється також фактом відсутності спеціальних досліджень, присвячених згаданій темі, за винятком окремих робіт, де вказане питання висвітлюється побіжно [4; 5]. Актуальність дослідження пояснюється й суто історіографічною специфікою. Вивчення охорони здоров'я в Харкові зазначеного періоду залишається історіографічною білою плямою в історії міста, оскільки документи, які стосуються розвитку галузі у 80-90-ті рр., досі не надійшли до фондів Державного архіву Харківської області, залишаючись внутрішньою документацією департаменту охорони здоров'я міста, а відповідно, без належної уваги з боку дослідників з часом можуть бути зовсім втраченими. Робота над зазначеними ще не каталогізованими матеріалами департаменту охорони здоров'я тільки розпочинається, чим і визначається специфіка джерельної бази даної статті – вона переважно складається з харківської періодики.

Ще на початку 60-х рр. ревізійна комісія МОЗ СРСР, яка відвідала Харків, відмітила численні недоліки в організації роботи лікувальних закладів міста [2]. На початку 70-х харківський облздороввідділ звернув увагу на необхідність упровадження нових механізмів планування, управління і розбудови міської системи охорони здоров'я [3, 6-7]. У 1972 р. його керівництво запропонувало розробити перспективний план розвитку галузі (до 2000 р.), який повинен був враховувати широкий комплекс показників, включаючи рівні і темпи розвитку охорони здоров'я в СРСР та інших країнах, міжгалузеві зв'язки, тенденції розвитку захворюваності, інновації в медичній науці та організації медичної допомоги [3, 8]. Причому зі складанням перспективних планів облздороввідділ рекомендував місцевим органам не зволікати, наголосивши, що на місцях є вся

необхідна для цього інформація. Така увага з боку керівників галузі пояснювалась втім більш прагматичною потребою вирішення під час складання плану розвитку охорони здоров'я питань про розподіл земельних ділянок для будівництва медичних закладів у Харкові [3, 9]. Мова йшла про те, що проектні інститути не завжди вчасно вирішували питання з розміщення медичних закладів під час планування районів, що в умовах відставання розвитку матеріально-технічної бази галузі від Генерального плану розвитку міста загрожувало зривом планових показників. Тому облздоровідділ вирішив ініціювати «бронювання» за собою найбільш зручних за своїм розташуванням ділянок для будівництва. Крім того, з метою більш раціонального розташування медичних закладів облздоровідділ відмовився від загальноприйнятого розміщення закладів на території існуючих 8 адміністративних районів, натомість розділивши місто на 5 медичних [3, 10]. Треба зазначити, що план був досить оптимістичним у розрахуванні показників зростання населення – так, передбачалося, що населення Харкова сягне відмітки 1 млн. 600 тис. мешканців вже 1980 р., хоча насправді це сталося тільки у 1988-89 рр. [13, 170], а у 2000 р. воно становитиме 2 млн. 100 тис. Відповідно до цієї динаміки планувалися й масштаби будівництва, які цікавлять нас з точки зору порівняння з тим, що було реально збудовано.

Отже, на початок третього тисячоліття згідно з планом кількість ліжок у Харкові повинна була становити 21 тис., тобто за 28 років треба було збудувати приміщень стаціонарів на 14 тис. з додержанням санітарної норми площі 7 кв. м на 1 ліжко (в цей час ця площа дорівнювала близько 3,5 кв. м). Поліклінік повинно було бути збудовано до 2000 р. 24 (до 1980 р. 16, з 1980 до 2000 – 8). Ще 8 існуючих поліклінік мали розширити [3, 14].

Але криза в організації медичної допомоги населенню, яка намітилася після завершення повоєнної відбудови, потребувала більшої деталізації напрямів реформування. У місті на початку 70-х все ще була відсутня мережа закладів швидкої допомоги, поліклініки залишалися малопотужними внаслідок розташування у прилаштованих будівлях, що призводило до надмірної госпіталізації і перевантаження стаціонарів. Враховуючи це, у середині 70-х рр. була розроблена міжгалузева програма укріплення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я, яка й передбачала реформування за напрямками зазначених проблем: забезпечення доступності спеціалізованої амбулаторної допомоги, формування мережі служби швидкої допомоги і спеціалізацію та укрупнення ліжкового фонду стаціонарів [4, 10].

Досягнуті результати свідчать про успішність виконання цієї програми протягом 1975-1990 рр. Зазначимо лише, що в Харкові за цей час було збудовано 28 амбулаторно-поліклінічних закладів на 16,7 тис. відвідувань/зміна (4, 11). Усього з 1971 по 1980 рр. було збудовано приблизно 12 поліклінік з 16 запланованих за масштабним планом облздоровідділу [7]. З 1976 по 1980 рр. була завершена реконструкція центральної диспетчерської станції швидкої допомоги, організована центральна автобаза швидкої допомоги, побудована

лікарня швидкої медичної допомоги на 1000 ліжок. До початку 90-х рр. кожний з 9 районів Харкова отримав типову підстанцію швидкої допомоги. [4, 14–17]. З 1975 по 1990 рр. в місті було збудовано 26 лікарняних корпусів на 6,1 тис. ліжок, тобто майже половина з 14 тис., будівництво яких було заплановане до 2000 р. [4, 15]. Внаслідок укрупнення середня потужність лікарень зросла з 330 ліжок у 1975 р. до 430 у 1980 р. Палатна площа на 1 ліжко у 1990 р. досягла 5,0 кв. м. Рівень забезпечення населення міста ліжками сягнув у 1990 р. 130 на 10 тис. (що вважалось достатнім при нормативі 138,15). Майже дві третини ліжкового фонду у Харкові за період з 1975 по 1990 рр. було оновлено.

Слід зазначити, що забезпеченість міста стаціонарами у 1989 р. становила лише 64 %. Близько 35 % від загальної кількості наявних лікарняних ліжок і 40 % амбулаторно-поліклінічних установ все ще перебували у пристосованих приміщеннях [10].

У 1986 р. додатково було введено 90 посад дільничих терапевтів, що дало змогу обслуговувати однією лікарською дільницею 1700 ос. [8]. Це відповідало загальносоюзним нормативам, які тоді діяли [12, 263]. Але в цілому проблема дефіциту кадрів залишалась хронічною протягом зазначеного періоду, що частково пояснювалася високою плинністю кадрів внаслідок браку житла та кадровими диспропорціями в середині галузі. Так, за підрахунками головного лікаря Обласної клінічної лікарні, наприкінці 80-х рр. з загальної кількості лікарів, які працювали у лікарнях і поліклініках Дзержинського району, безпосередньо хворими займалися 85 %, решта складала управлінській та інспектуючий персонал [9].

Починаючи з 1986 р., почалося впровадження ще однієї програми реформування галузі, яка була розроблена у Харківській області під назвою «Здоров'я» і контроль за виконанням якої здійснювала координаційна рада при обкомі КПУ [14]. Програма повинна була вирішити вперше поставлене тоді завдання диспансеризації усього населення. Ще у 1983 р. усі лікувальні заклади почали активне спостереження за станом здоров'я населення, на великих підприємствах виникли відділення диспансеризації [6]. У 1986 р. вже половина населення області проходила щорічний профілактичний огляд [14].

Програма висвітлювала певні невдачі у виконанні раніше задекларованих цілей. Всупереч зазначеній у звіті обкому КПУ за 1981 р. констатації завершення переведення жінок-робітниць із заборонених для них професій на інші види робіт у 1980 р. [1, 138], куратори програми у 1986 р. констатували, що переведення жінок з тяжких і шкідливих робіт продовжиться [14]. В ній намічалися заходи зі скорочення тимчасової непрацездатності на виробництві, внаслідок якої щорічно витрачалось на виплати допомоги хворим 80 млн. карбованців і втрачалось 12 млн. робочих днів.

Загалом програма була типовою частиною політики перебудови на етапі «прискорення», оскільки жодним чином не передбачала ґрунтовних змін в організації і фінансуванні галузі. Новими в ній були, окрім проголошення загальної диспансеризації, заходи з науково-технічної оптимізації обслуговування населення та поліпшення довкілля.

Пропозиції авторів програми «Здоров'я» перегукувалися з пунктами прийнятого у тому ж 1986 р. Генерального плану забудови міста. Обидва документи передбачали модернізацію промислових підприємств, заходи з шумозахисту житлових будівель. Згідно з самим Генеральним планом, передбачалося покращення медичного обслуговування шляхом створення великих лікувальних комплексів і центрів на 22,4 тис. ліжок [13, 80–83].

Але за свідченнями лікарів, ця програма в головній своїй частині, що стосувалася загальної диспансеризації населення, вже за три роки, які минули з початку її впровадження, встигла перетворитися в умовах обов'язкового виконання нереальних планових показників з позитивного починання на справу адміністративних заходів до тих, хто ухиляється і порожніх відписок, які тільки заважали роботі і без того переобтяжених працівників амбулаторно-поліклінічної ланки. Про це свідчила статистика суттєвого зростання смертності, яка ставила під сумнів дані про виконання широкомасштабних профоглядів [9]. Таким чином, загальна диспансеризація за наявних тоді умов і ресурсів являла собою скоріше непродуману пропагандистську кампанію, ніж дієвий засіб покращення медичного обслуговування.

1990 р. під егідою міської та обласної Рад було створено групу за участі лікарів, економістів, юристів, соціологів з метою розроблення прийнятної для Харкова моделі реформування охорони здоров'я [11].

Нарешті після дискусій на всесоюзному рівні було заплановано з 1991 р. переведення на госпрозрахунок відносин між закладами всередині галузі, між медичними закладами і промисловими підприємствами та запровадження платних додаткових медичних послуг населенню. Держава продовжувала фінансувати медичні заклади, але тепер ці кошти надходили у фіксованому вигляді безпосередньо до поліклінік, які повинні були використовувати їх на госпіталізацію хворих [15].

Не дивлячись на те, що завдяки введенню платних послуг відбулися певні позитивні зрушення, останні зачепили переважно медичний персонал (як і на виробництві, де в ті роки теж вводився госпрозрахунок, певна економічна самостійність була використана медичними закладами для підвищення заробітної платні своїм працівникам, частково – на відкриття нових кабінетів). Негативні ж сторони експерименту позначилися саме на якості медичного обслуговування населення, оскільки внаслідок невідповідності між розміром коштів, які виділялися державою поліклінікам на госпіталізацію одного хворого і вартістю його денного обслуговування, яка в різних стаціонарах була неоднаковою, населення стало обмежене у праві обирати стаціонар для лікування. Окрім того, поліклініки, що були змушені витратити основну частину свого бюджету на госпіталізацію, тепер взагалі почали госпіталізувати хворих лише у крайніх випадках. Таким чином, з переведенням медичних закладів на госпрозрахунок втратила сенс і кампанія з загальної диспансеризації. На цьому тлі закономірною виглядала критика експерименту,

як напівзаходу, який оминав очевидну необхідність в межах реформування – впровадження страхової медицини [15, 7].

Таким чином, охорона здоров'я м. Харкова пройшла у своєму розвитку за останні 20 років існування СРСР умовно 3 етапи реформування, які були безпосередньо пов'язані з розвитком усього міста: від початку до середини 70-х, від 1975 до 1986 і від 1986 до 1991 рр. Головні успіхи в розбудові і структурній зміні обличчя міської служби охорони здоров'я були досягнуті протягом першого і частково другого етапу. Причому динаміка, з якою відбувався розвиток галузі, його результати, наведені в поданій розвідці, дають підстави стверджувати, що в інших економічних умовах навіть перша місцева програма змін початку 70-х рр., в якій окреслено як мету досягнення перебільшених (як це згодом виявилось) планових показників, мала всі шанси бути виконаною.

Література

1. ДАХО, ф. П-2, оп. 183, спр. 93, 176 арк.
2. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 188, 90 арк.
3. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 797, 18 арк.
4. Досвід реформування галузі охорони здоров'я Харківської області в 1975-1999 роки: Інформаційний лист // Укладачі В. С. Яворський, В. Ф. Москаленко, О. І. Сердюк та ін. – Харків, 1999. – 43 с.
5. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х.: Фолио: Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
6. *Костромін Л.* Диспансеризація – основа профілактики / Л. Костромін // Вечірній Харків. – 1985. – 8 червня.
7. *Лук'янченко А.* Рости поверхами здоров'я / А. Лук'янченко // Соціалістична Харківщина. – 1976. – 6 січня.
8. *Реміняк В.* Удосконалюється служба здоров'я / В. Реміняк // Вечірній Харків. – 1986. – 14 червня
9. *Слінін С.* Звітувати – не лікувати / С. Слінін . // Соціалістична Харківщина. – 1989. – 22 серпня
10. *Соколовський С. М.* Служба здоров'я: перспективи розвитку / С. М Соколовський // Вечірній Харків. – 1989. – 7 березня.
11. *Солдатенко А.* Новий час – нові можливості / А. Солдатенко // Вечірній Харків. – 1990. – 5 листопада.
12. Социальная гигиена и организация здравоохранения / Под ред. А. Ф. Серенко и В. В. Ермакова. – 2-е изд. – М.: Медицина, 1984. – 640 с.: ил.
13. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодловский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков: Фолио, 2004. – 206 с.
14. *Хрисанова С.* Программа «Здоровье»: реальность и перспективы/ С. Хрисанова // Красное знамя. – 1986. – 24 августа.
15. *Шаповалов И.* Догоним ли мы Швейцарию? / И. Шаповалов // Ориентир. – 1990. – № 4. – С. 7.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА ТА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1991 Р.

Суспільно-політичне життя в Україні набувало все більшого темпу та гостроти протягом перебудови в СРСР, досягнувши апогею в серпні-грудні 1991 р. Підготовка до підписання нового союзного договору (так званий Новоогарьовський процес), спроба державного перевороту («ГКЧП» у Москві 19–21 серпня 1991 р.), проголошення 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР незалежності України, підготовка до референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності та виборів першого президента країни опинились у центрі уваги населення міст і сіл. Політична напруга тих часів присутня і в політичній боротьбі сьогодення. Крім того поточні події підштовхують до пошуку паралелей із ситуацією 1991 р. Але політизація питання не сприяє його науковому студіюванню.

Очевидно цим пояснюється та обставина, що в монографіях [2], навчальних посібниках з регіональної історії [3, 9], на шпальтах газет [1, 2011, 1 гр.] події 22-річної давнини висвітлюються або вкрай поверхово, або однобічно. У навчальній літературі з історії Харківщини, приміром, першому в регіоні навчальному посібнику «Рідний край» головні політичні кампанії того часу не висвітлювались [3, 108, 576–578]. В останньому виданні посібника для середньої школи «Харківщинознавство» одним абзацом згадується факт проведення референдуму та виборів президента і названо цифри поданих за Л. Кравчука голосів в цілому по Україні [9, с. 268]. У колективній монографії «Історія міста Харкова ХХ століття» спостерігається схожа тенденція: згадано про позицію місцевих очільників, наведено цифри учасників голосування на референдумі про незалежність в цілому по Україні і деякі відносні цифри по області та Харкову [2, 535–537]. Зважаючи на сказане, вважаємо за необхідне привернути увагу до особливостей суспільно-політичного життя Харківщини восени 1991 р.

Головним змістом подій були гострі дискусії щодо майбутнього країни, виступи на захист матеріальних прав трудящих, обговорення взаємин між колишніми республіками СРСР, статусу української і російської мови в Україні. Все це мало місце на фоні погіршення соціально-економічної ситуації в регіоні, особливо після лібералізації цін в Росії 28 жовтня 1991 р., низки інших рішень, що ускладнювали економічні зв'язки місцевих промислових підприємств-гігантів із партнерами в Росії.

В цей час на Харківщині тільки-но почали формуватися структури різних загальноукраїнських політичних партій. У зародковому стані перебували близько 10 місцевих осередків партій і рухів: Соціал-демократичної, Соціалістичної, Ліберально-демократичної, Ліберальної партії, Української

республіканської партії, Української селянської демократичної партії, Партії зелених України, Демократичної партії, Української національної асамблеї, Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України», Партії демократичного відродження України [4, 122–133; 5, 36–42]. Після припинення діяльності КПУ лише Народний Рух України, що існував із 1989 р., мав певний досвід участі у політичних баталіях. Специфікою політичного життя часу було те, що головним залишався голос найбільш активних суб'єктів – депутатів рад різних рівнів, обраних на хвилі перших демократичних виборів 1989 р. Так, напередодні голосування на референдумі було опубліковано звернення депутатів Харківської обласної Ради до населення області та республіки «Незалежній Україні – «Так»!» [6, 1991, 26 лист.], яке відіграло свою роль у виборі жителів області. Формувалися нові громадські рухи, один з яких «Росіяни за незалежність України» виступив із зверненням до жителів області підтримати незалежність України. Серед учасників були представники багатьох творчих і наукових організацій Харкова: поет Б. Чичибабін, народні художники України Наседкін та Рябінін, заслужений діяч мистецтв України Бесєдін, депутати обласної ради В. Долгов, Безпалов, Плотников та інші росіяни, яким не байдужою була доля суверенної держави [6, 1991, 19 лист.]. Серед проблем, що обговорювалися в регіоні, була і проблема обласної автономії або федералізації земель України. Загальний вектор думок місцевої еліти підсумував депутат Харківської обласної ради В. Долгов, який писав: «Прихильникам автономій і земель час би схаменутись, не баламутити людей, не сіяти напруженість, а скерувати свою енергію ... на пошук виходу з кризи, в якій опинилося наше суспільство» [6, 1991, 14 лист.].

Жителі області не відзначались активністю щодо участі у політичних мітингах та демонстраціях. Соціологічні дослідження свідчать, що 1991 р. лише 10,3% населення Сходу України брали у них участь [7]. Особливістю доби стало започаткування активності жителів сільських районів. Знаковою стала масова акція медиків Близнюківської районної лікарні з метою звернути увагу на незадовільні умови праці, відсутність у багатьох житла та відшукання коштів на підвищення заробітної плати [6, 1991, 14 лист.].

Підготовка до голосування на всенародному референдумі відбувалась на протязі вересня-листопада 1991 р. Напередодні референдуму вперше у значних масштабах проводився моніторинг громадської думки. Найбільш репрезентативним виявилось соціологічне опитування 1238 жителів Харкова і області, проведене Регіональним соціологічним центром Харківського відділення соціологічної асоціації України, що охопило всі категорії населення. Воно показало, що 63% респондентів виступали за незалежність України, 22% □ проти, 14% на час проведення опитування не визначились. При відповідях на уточнюючі запитання результати були такими: 58% респондентів-харків'ян підкреслили, що Україна має бути у складі Союзу (співдружності) незалежних суверенних республік, 31% вважали, що Україна має бути абсолютно незалежною, а 11% вагалися з відповіддю. Соціологи поставили питання і про те, якими, на думку харків'ян, мають бути стосунки між республіками

колишнього СРСР. 26% респондентів підкреслили, що виступають за суверенітет республік в рамках спільної держави (оновленої федерації), 29% вважали, що СРСР повинен перетворитися на співдружність суверенних держав (конфедерацію), 30% вважали, що необхідна лише спільна економічна угода, а решта питань мають вирішуватися шляхом двосторонніх домовленостей [1, 1991, 27 лист.].

Для проведення референдуму в області було створено 1771 виборчу дільницю. У виборчі списки внесено 2 377 159 жителів; отримали бюлетені для голосування – 1 802 516 (75,83%), взяли участь у голосуванні – 1 798 977 (75,68%). На питання референдуму відповіли «так» 1 553 065 (86,33%), «ні» □ 187 631 (10,43%), недійсними визнано 58 281 (3,24%) бюлетенів [1, 1991, 7 дек.]. Голосування, підрахунок голосів і визначення результатів вперше відбувалось у присутності представників державних органів, політичних партій, громадських об'єднань, трудових колективів, спостерігачів від держав, що входили до колишнього СРСР, від урядів зарубіжних країн і міжнародних організацій, українських та іноземних журналістів. Результати референдуму засвідчили прагнення мешканців області до державної незалежності України, бажання бути господарем у власній оселі. Характерно, що після 1991 р., навіть в умовах кризи та розчарування у економічному становищі держави, рівень підтримки незалежності України на Сході не був нижчим 50% [8], сягнувши мінімальної позначки 55% в 1994 р., а станом на грудень 2012 р. досягнув рівня 75%.

Література

1. Время. – 1991–2011.
2. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
3. Рідний край: навч. посібник з народознавства. – Х.: Основа, 1994. – 582 с.
4. Рубан В. В., Серегина Н. С. Многопартийная система Украины: как она есть / В. В. Рубан, Н. С. Серегина. – Х.: «Ксилон», 1998. – 138 с.
5. Рубан В. В., Серегина Н. С. Политические партии и движения в Украине: проблемы становления и тенденции развития: учебное пособие / В. В. Рубан, Н. С. Серегина. . – Х.: Ксилон, 1996. – 59 с.
6. Слобідський край. 1991.
7. Соціальна динаміка України / Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/bank/archives/politorients.html>
8. Ставлення громадян до незалежності України / Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/bank/archives/politorients.html>
9. Харківщинознавство: Навчальний посібник для учнів 8-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – 3-тє вид., перероб. й доп. – Х.: Гімназія, 2010. – 448 с.

ЖІНОЧА ОСВІТА В НАДДНІПРЯНЦІНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У вітчизняній історії освіти залишається ще багато недосліджених проблем, однією з яких є жіноча освіта. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії, до складу якої входило більшість українських земель, відбувались складні соціальні зміни, що вплинули і на розвиток освіти жінок. Представити систему жіночих навчальних закладів в Наддніпрянщині та їх регіональні особливості є завданням даної статті.

В середині ХІХ ст. очікування суспільних реформ не оминуло й сподівань на зміни у структурі жіночої освіти, представленої інститутами шляхетних дівчат, жіночими училищами, жіночими єпархіальними училищами. Фактично ці навчальні заклади надавали освіту тільки дівчатам, які походили зі стану дворянства, купецтва, православного духовництва. У 1870 р. Положенням про жіночі гімназії і прогімназії були введені в дію ці освітні установи для дівчат, що підпорядковувались або Міністерству народної Просвіти (МНП), або Відомству закладів імператриці Марії (ВЗІМ)[1, с. 267].

Для правобережних українських губерній діяло окреме «Положення 1869 р. про жіночі гімназії та прогімназії». На відміну від південних і лівобережних, в західноукраїнських губерніях уряд вів більш виважену політику, спричинену значним впливом у регіоні польського населення, що мало тут потужні освітні традиції. Саме цей фактор спричинив російсько-польське протистояння в галузі освіти, що негативно позначилось на її стані і якості в цих губерніях[2, с.]. Так, боячись поширення впливу польського «місцевого елемента», відкриття навчальних закладів могло здійснюватись тут лише з особистого дозволу імператора, посилено, в порівнянні з іншими частинами імперії, контроль за діяльністю навчальних закладів, обмежено юрисдикцію попечительних рад, поширюється русифікація. Разом з тим, здійснювалось більш широке фінансування освітніх закладів з метою недопущення впливу місцевої громади на їх функціонування [3, с. 9].

Після семи років навчання, дівчата могли закінчити восьмий – педагогічний клас, після якого отримували свідоцтво домашньої вчительки, яке давало право на викладання в початкових класах. Відмінниці отримували можливість вступати на вищі педагогічні жіночі курси. Однак, навіть відмінне свідоцтво не давало права дівчатам вступати в університети [4, с. 136].

Приватні навчальні заклади не були відірвані від державних, знаходячись під контролем як чиновників з Міністерства народної просвіти, так і православної церкви. З 1838 р. приватні пансіони поділялись на дві групи і відповідали першорозрядні – гімназіям, другорозрядні – училищам. Навчання у

першорозрядних пансіонах складалось здебільшого з трьох класів [5, с.168]. Обов'язковими предметами були Закон Божий, російська мова і словесність, іноземні мови – французька, німецька, загальна історія та географія, арифметика, чистописання, малювання, музика, співи, танці та рукоділля.

Спеціальна жіноча освіта в зазначений період була представлена педагогічним, медичним, стоматологічним, фельдшерським, сільськогосподарським, комерційним, мистецьким напрямками. Дослідження фахівців свідчать, що темпи розвитку жіночої спеціальної освіти набагато відставали від чоловічої. Пояснити це можна не тільки традиціями чоловічої фахової освіти, але й обмеженими можливостями жінок щодо працевлаштування. Лише з 1871 р. коло жіночих професій поширилось, що надало поштовх для розширення мережі жіночих спеціальних навчальних закладів [6].

Порушення проблеми вищої жіночої освіти в Росії належить О. І. Конрадї, яка у 1867 р. на з'їзді природознавців у Петербурзі висунула ініціативу про створення вищих курсів для жінок. Але, незважаючи на цілковиту прихильність передової громадськості підтримати цю ідею, вона так і не була втілена в життя [7, с. 8]. Лише 1872 р. Вищі жіночі курси (далі – ВЖК) було відкрито у Москві, а 1876 р. – у Санкт-Петербурзі та Києві.

Вагомий внесок у відкриття київських ВЖК здійснили жінки, які мали високий соціальний статус у суспільстві завдяки походженню і зв'язкам у ліберально-демократичних колах. Однією з таких жінок була Є. Гогоцька, зусиллями якої були відкриті ВЖК у Києві, хоча влада побоювалась, що вони стануть розсадником революційних настроїв. Київський, волинський та подільський генерал-губернатор М. Чертков шкодував про дозвіл міністра освіти Толстого на відкриття курсів [8, с. 355]. У 1889 р. курси було закрито. Декілька спроб відкрити ВЖК робили громадські діячі Одеси та Харкова. Однак всі вони наштотувались на заборони чиновників.

Після революційних подій 1905 р. на хвилі загальної демократизації країни відновлювався рух за доступ жінок до вищої освіти. З 1906 р. стали працювати ВЖК в Одесі, перетворені з Вищих педагогічних курсів. У 1907 р. було відкрито ВЖК у Харкові з трьома відділеннями: історико-філологічним, фізико-математичним та юридичним. ВЖК у Києві, відновлені того ж року, поступово збільшували не тільки кількість факультетів, серед яких були фізико-математичний, історико-філологічний, правничий, медичний і комерційний, але й характеризувались величезним напливом бажаючих. У 1912 р. слухачок Київських ВЖК було 2450 [9]. Саме цей факт та активна діяльність прогресивних громадських діячів сприяли реорганізації закладу у жіночий університет св. Ольги у 1914 р. [10, с. 101–106].

Отже, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині розширювалась мережа навчальних закладів для жінок, що було спричинене не тільки загально історичним розвитком, але й поступовим залученням жінок в соціально-економічну сферу. Разом з тим умови розвитку жіночої освіти в Наддніпрянщині ускладнювались залежним становищем українських губерній в складі Російської імперії.

Література

1. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). – СПб, 1900. – 663 с.
2. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XIII – початок XX ст.). – Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 2002.
3. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2001.
4. Емельянова Н. Р. Особенности образовательной ситуации в России второй половины XX в. // Психология образования в поликультурном пространстве. – 2011. – Т. 3, № 15. – с. 132-137.
5. Єршова Л. М. Жіноча пансіонна освіта на Волині (кінець XIII – початок XIX ст.) / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. Серія Історія. – 2003 - № 13 – с. 168-171.
6. Аніщенко О. В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) – Автореф. дис. канд. пед. наук, - Київ, 2000.
7. Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России. – СПб, 1912.
8. Драч О. О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX-XX ст. – Вип. XV. – с. 350-358.
9. Кобченко К. «Жіночий університет св. Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – 271 с.
10. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998. – 408 с.

Юлія Бахарєва, Денис Демков

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, Bahareva_yuliya95@mail.ru, denis_demkov@mail.ru*

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СЛОВНИКАРСТВІ 20-30-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Технічна термінологія – це термінолексика, що пов’язана з окремими галузями техніки, виробництва, промисловості. Вона є найбільш рухомою, гнучкою частиною загальноживаної лексики. Нові терміни, як і давно вже існуючі, потребують систематизації і впорядкування. Неоціненні скарби національної фахової лексики знаходяться саме у словниках 20-30-х років XX століття, «золотої доби» української наукової мови. Оцінюючи словники того періоду, можемо констатувати їхню актуальність і сучасність. Кожен, хто долучається до такої важливої справи, як термінологія, обов’язково звертається до лексикографічної практики. Цей період привертав до себе увагу багатьох дослідників: Н. Білецької, Л. Боярової, С. Булик-Верхоли, О. Кочерги, О. Кучеренко, Н. Нікуліної, І. Процик, Л. Симоненко, С. Тихого, Я. Яремка та ін.

Нас зацікавив процес дослідження словників, тому метою дослідження є характеристика термінів, що репрезентовані у праці «Словник технічної термінології» (1926) М. та Л. Дарморосів з російським покажчиком.

Отже, вдихнули життя у «Словник технічної термінології» ще навесні 1919 року. Як зауважував автор, у передмові до видання, терміни взято «з тогочасних словників (Гринченка, Уманця і Спілки, Іваницького і Шумлянського, Тимченка та інших). Малося на думці відгукнутися на пекучу словникову потребу, що її ще й досі відчуває українське громадянство» [1,3].

Словник уміщує 3767 народних і друкарських термінів. Скороченнями, як от (за А), (за В), (за Г), (за Т), (за У), зазначено терміни, що їх узято зі словників: **А.** – Російсько-український словник, т. I. Українська Академія Наук, в. «Червоний Шлях». 1924. Окрім цього, у словнику використано терміни, утворені на основі народної лексики, напр.: «*обідець підчіповий – борт вкладьша*» [1.90]; «*ніж – нож*» [1.89]; «*незалежні турбіни – независимые турбины*» [1.88]. Слід зазначити, що деякі раніше вже прийняті терміни було замінено на інші. Наприклад: «*підшопник*» – на «*валницю*» [1.19], «*підойму*» – на «*важель*» [1.18].

Словник має дуже зручну структуру користування. Матеріал у ньому розкладено за кушовою системою: деякі слова мають опис конструкційних частин, а деякі головні конструкційні частини зі своїми уточненнями. Наприклад: «**Машина** – машина (паровая) (Г); м. *одноразового розширення* – м. однократного расширения; м. *многоразового розширення* – м. многократного расширения; м. *одновіблова* – м. одноцилиндровая; м. *многовіблова* – м. многоцилиндровая [1,80].

Словник унікальний тим, що вказано регіони походження термінів. Наприклад: «**Каганець** – подпятник (**Київщ**). *Частини: коробка – корпус; підчип – вкладьш; серець – подкладка; шицлик – шип (для устранения вращения подкладки)*» [1,60]. Слова, висвітлені у словнику, можуть мати як одне, так і кілька значень, зокрема терміни: «**Щабель** – 1) грядка (приставной лестницы) (Київщ.); 2) выбленка (МУ)» [1,169], «**Тужавіння** – 1) затвердевание (Тут.); 2) схватывание (раствора) (ТП)» [1,151]. «Якщо яке-небудь слово вже було використано і пояснено, то подібне йому слово має посилання на значення даного слова, наприклад: «**Уат**, див. **Ват**» [1,152].

Отже, можемо констатувати, що лексикографічні праці цього часу є чинником формування національної свідомості та самобутності, збереження мови народу, духовного збагачення нації, безцінними зразками та моделями українських термінів. У них виявляється безмежне багатство української мови, її здатність обслуговувати різні галузі людської діяльності.

Література

1. Словник технічної термінології. / [за ред. М. Дарморос, Л. Дарморос]. – К. : Горно, 1926. – с. 292.

**Всеукраїнська наукова конференція
«ІСТОРИЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ:
МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ»**

28–29 листопада 2013 р.

Відповідальний за випуск *Н.П. Книшенко*

В авторській редакції